

SANGRI~LA MEDIA GROUP PVT. LTD.

संसदीय राजनीतिमा लैङ्गिक सहभागिता

विन्दा पाण्डे (पिएच्डी)

Sangri~La
B O O K S

संसदीय राजनीतिमा लैङ्गिक सहभागिता
(गैरआख्यान)

© विन्दा पाण्डे (पिएचडी)

सम्पादन : होम भट्टराई

प्रकाशक : साङ्ग्रिला मिडिया ग्रुप प्रा.लि.

काठमाडौं, नेपाल

फोन : +९७७ ०१ ५३२९०८८

Email : sangrila.books@gmail.com

प्रमुख वितरक : सम्पूर्ण किताब

बागबजार, काठमाडौं, नेपाल

मोबाइल : ९८५१२३९६५१

आवरण : अनामिका गौतम

संस्करण : पहिलो, २०८१ जेठ

ISBN : 978-9937-775-65-6

नेपालमा मुद्रित ।

यस पुस्तकको कुनै अंश वा पूरै पुस्तक कुनै पनि माध्यमद्वारा
पुनरुत्पादन वा फोटोकपी गर्न पाइने छैन ।

पुस्तकबारे

२०६२-६३ को जनआन्दोलनपछि हालसम्म नेपालमा चौथो निर्वाचन सम्पन्न भएको छ । २०५९ जेठ ८ गते विघटित संसद् जनआन्दोलनको बलमा २०६३ वैशाख १५ गते पुनर्स्थापित भयो । त्यसमा प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभालाई एकै ठाउँ गाभेर २६० जना सदस्य थिए । त्यसपछि माघ १ गते अन्तरिम संविधान घोषणासँगै नेकपा (माओवादी) लगायत संसद्मा रहेका अन्य दलबाट समेत सदस्य थप गरी अन्तरिम संसद्लाई ३३० जनाको बनाइयो । सो संसद्मा पहिलो पटक ५७ जना महिला सदस्य रहे ।

त्यसपछि दुई पटक संविधान सभाको निर्वाचन भयो । उक्त निर्वाचनमा हरेक दलबाट कम्तीमा एक तिहाइ महिला उम्मेदवार बनाउनुपर्ने संवैधानिक प्रावधानअनुसार सङ्ख्या पुऱ्याउन सबै दलले पहिलो हुने निर्वाचन प्रणालीमा कम्तीमा १० प्रतिशत उम्मेदवारी दिए । नतिजामा क्रमशः १९७ र १७६ महिला सभासद् भए । दुवै संविधान सभामा महिला सभासद्हरूले प्राप्त जिम्मेवारी अनुभूत हुने गरी निर्वाह गरे ।

२०७४ सालमा पहिलो पटक सङ्घीय प्रणालीअन्तर्गत तीन तहको निर्वाचन भयो । पालिकामा प्रमुख र उपप्रमुखका उम्मेदवारमध्ये एक पदमा महिला हुनुपर्ने कानुनी प्रावधान छ । परिणामतः अधिकांश पालिका उपप्रमुखको उम्मेदवार महिला बनाइए ।

प्रदेश र प्रतिनिधि सभामा कम्तीमा एक तिहाइ महिला हुनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था भयो तर निर्वाचनका लागि महिला उम्मेदवारीको प्रतिशत तोकिएन । त्यसैले उम्मेदवारीमै महिला सङ्ख्या विगतभन्दा

ओरालो लाग्यो । यस सन्दर्भमा सार्वजनिक रूपमै प्रश्न उठे तर दलहरूले महिलाको नेतृत्व क्षमतामाथि भरोसायोग्य सोच र व्यवहार देखाएनन् ।

जननिर्वाचित संस्थामा महिलाको गणनायोग्य सहभागिता हुन थालेपछि उनीहरूको भूमिकाबारे सार्वजनिक चर्चा हुनु स्वाभाविक थियो । तर, प्रमुख जिम्मेवारी विन्यासमा पहिलो संविधान सभादेखि नै लैङ्गिक रूपमा सन्तुलित सहभागिता गराउनेबारे जनआन्दोलनको मर्म र भावना, संवैधानिक व्यवस्था र प्रावधान एवं राजनीतिक दलका मूल नेतृत्वको सोच र व्यवहारमा तादात्म्य भएको देखिएन ।

निर्वाचन प्रणाली फरक भए पनि निर्वाचित भएपछि संवैधानिक रूपमा सबै सांसदको हैसियत समान हो । तर, संविधान सभा कालमा समान हैसियतमा रहेका सभासदहरूलाई संविधान घोषणापछि समानुपातिक र पहिलो हुने निर्वाचन प्रणालीबाट आएका सदस्यबिच सरकारले बजेटमार्फत विभेद सुरु गर्‍यो । विभेदकारी त्यो व्यवहार सङ्घीयताअन्तर्गत २०७४ को निर्वाचनपछि अझ फराकिलो पारियो । नेतृत्वले बजेटमार्फत सुरु गरेको यस्तो व्यवहारले आमनागरिकमा समेत समानुपातिक सांसदप्रतिको दृष्टिकोण, अभिव्यक्ति र व्यवहार विभेदित रह्यो ।

यिनै विभेदको पृष्ठभूमि र आमजनअपेक्षाले फरक प्रणालीबाट निर्वाचित प्रतिनिधि र लैङ्गिक समूहप्रतिको दृष्टिकोण एवं व्यवहार मात्र होइन, 'क्षमता र भूमिकाप्रति उठेका प्रश्नहरूको वास्तविकता के हो ?' भन्ने विषयलाई तथ्यमा हेर्ने सोच आयो । त्यही सोचका आधारमा संविधान सभा कालमा संविधान निर्माण प्रक्रिया र सङ्घीय संसदको पहिलो प्रतिनिधि सभामा प्रस्तुत सरकारका नीति तथा कार्यक्रम र वार्षिक बजेटमाथिको छलफलका साथै कानून निर्माण प्रक्रिया र जनसरोकारका विषय उठानमा शून्य समय, विशेष समय, विभिन्न प्रस्ताव र प्रश्नहरूमाथिको छलफलमा रहेको सहभागिताको तथ्यगत विश्लेषण गर्ने प्रयत्न गरियो ।

पटक पटक निर्वाचित भएका, सरकारको कार्यकारी पदमा रहिसकेका र दलको पदाधिकारी भइरहेका सांसदहरू संसद्मा प्राप्त समयको सही उपयोग गर्दै नयाँका लागि मेन्टर (सिकाउने व्यक्ति) हुनुपर्ने हो तर यथार्थ अलि फरक रह्यो । त्यसै गरी, दलीय व्यवस्थामा उम्मेदवार दलको भए पनि निर्वाचित भइसकेपछि 'सबैको प्रतिनिधि हो' भन्ने अनुभूतिका साथ काम गर्ने कुराले मात्र प्रणालीलाई बलियो बनाउँछ । अनि, सङ्घीय प्रणालीमा तहगत रूपमा निर्वाचित प्रतिनिधिले आफ्नो कार्यक्षेत्रअनुरूप स्थापित गर्दै नागरिकले राज्यबाट प्राप्त गर्ने सेवा, सुविधा र अवसरलाई सबै क्षेत्र, वर्ग र समुदायको समान पहुँच पुऱ्याउन उन्मुख हुनुपर्छ । तर, परिस्थिति र प्रवृत्ति अभै पनि त्यस रूपमा परिवर्तन हुन सकेको छैन ।

त्यही तथ्य र विश्लेषणको संगालोको रूपमा यो दस्तावेज यहाँहरूबिच पुस्तकाकार रूपमा प्रस्तुत गर्न पाउनु मेरा लागि खुसीको कुरा हो । अपेक्षा गरौं, आगामी दिनमा यस्ता प्रश्नहरू बदलिनेछन्, भूमिका बदलिनेछ र तथ्यहरू बदलिनेछन् । अनि संविधानतः निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूमाथिका प्रश्न यौनिकता वा प्रणालीका आधारमा होइन, विषयगत र तथ्यपरक रूपमा उठान गरिएका आवाज र परिणाममा खोजिनेछ । संसद्मा हुने सबै गतिविधिमा अनुभवी र पदीय जिम्मेवारीमा रहेका प्रतिनिधिहरू नयाँका लागि भूमिकाबाटै नेतृत्व प्रदान गर्न सक्षम हुनेछन् ।

यस काममा म प्रतिनिधि सभामा रहँदाको सचिवालयका तर्फबाट तथ्य सङ्कलन र प्रशोधनमा निरन्तर सहयोग गर्नुहुने सद्बिदा प्याकुरेल, प्रमिला लामा र अपेक्षा निरौलालाई हार्दिक धन्यवाद ! आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउन सहजीकरण गरिदिनुहुने संसद् सचिवालयका महासचिव भरतराज गौतम र सचिव एकराम गिरीका साथै विधेयक शाखा, प्रश्न शाखा, कार्यव्यवस्था शाखालगायत संसद् सचिवालयमा कार्यरत कर्मचारी मित्रहरूप्रति हार्दिक आभार ! साथै पाण्डुलिपिमाथि आफ्नो विज्ञ सुभाष

दिनुहुने माधव पौडेल, सम्पादन गर्ने होम भट्टराई र प्रकाशन गरी पाठकसमक्ष पुऱ्याउने साङ्ग्रीला मिडिया ग्रुपप्रति कृतज्ञ छु ।

अन्तमा, यस पुस्तकमाथि आमनागरिक, जनप्रतिनिधि, विभिन्न दलसम्बद्ध साथीहरू, पत्रकार मित्रहरू एवं आमरूपमा सचेत नागरिकको तर्फबाट आउने रचनात्मक र सिर्जनात्मक आलोचना, टिप्पणी र सुभावावरूप्रति सदैव कृतज्ञ रहनेछु ।

धन्यवाद !

विन्दा पाण्डे (पिएच्डी)

सदस्य, संविधान सभा (२०६४), प्रतिनिधि सभा (२०७४)

विषय सूची

भाग एक

संसदीय प्रणाली र महिलाको मताधिकार	१
• पृष्ठभूमि	१
• महिला मताधिकार र संसद्	६
• महिला मताधिकारको अभ्यास	८
• दक्षिण एसियामा महिला मताधिकार	९
• नेपाली महिला आन्दोलन र मताधिकार	१०

भाग दुई

• नेपालको संसदीय राजनीति र महिला सहभागिता	१५
• पहिलो आमनिर्वाचन, २०१५	१७
• पञ्चायत कालमा महिला सहभागिता	१८
• राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचन	१९
• स्थानीय पञ्चायतको निर्वाचन	२०
• बहुदलीय व्यवस्था पुनर्स्थापना र बहुदलीय निर्वाचन	२२
• महिला सांसद समूह (महिला ककस)	२६
• बहुदलीय व्यवस्थाअन्तर्गत स्थानीय निर्वाचन	२८
• मतदाता, मतदान, उम्मेदवार र विजयी महिलाको अनुपात	३०
• पुनर्स्थापित संसद् (२०६३) महिला सहभागिताको कोसेढुङ्गा	३२
• निष्कर्ष	३४

भाग तीन

संविधान : सभा गठनदेखि घोषणासम्म	३५
• पहिलो संविधान सभा (२०६४-०६९)	३५
• दोस्रो संविधान सभा (२०७०-०७२)	४१
• संविधान घोषणा (२०७२ असोज ३)	४६
• महिला ककस बनाउंदाको सकस	४८
• महिला सांसद समन्वय समिति	५०

भाग चार

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र र निर्वाचनमा महिला	५३
• स्थानीय निर्वाचन (२०७४) मा दलगत प्रतिनिधित्व	५६
• उमेरका आधारमा स्थानीय जनप्रतिनिधि	५९
• प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन (२०७४)	६१
• प्रदेश सभाको निर्वाचन (२०७४)	६६

भाग पाँच

सङ्घीयताअन्तर्गत पहिलो प्रतिनिधि सभा	६९
• सङ्घीय प्रणाली र जनप्रतिनिधिको तहगत भूमिका	६९
• दलीय प्रणालीमा जनप्रतिनिधिका कामका आधार	७२
• सङ्घीयतामा विकास र सेवा प्रदायक एकाइ	७३
• प्रतिनिधि सभाको अधिवेशन, बैठक र व्यतीत गरेको समय	७३
• संसदीय समिति : भूमिकामा मिनी संसद्	७४
• कानून निर्माण संसद्को मूल दायित्व	७९
• जनसरोकारका विषयमा संसदीय छलफल	९५
• प्रतिनिधि सभामा छलफल हुने प्रस्तावहरू	१०१
• प्रस्तावहरूमाथिको छलफल	१०२

- प्रतिनिधि सभामा दर्ता भएका प्रश्न र सम्बोधन ११२
- विशेष समिति गठन ११४
- प्रतिनिधि सभामा चर्चामा रहेका केही विषय ११७

भाग छ

विश्लेषण, सिकाइ र सुभाब १२७

- संसदीय भूमिकामा लैङ्गिक सहभागिता १२८
- समग्र महिलाबिचको एकता र पहल : उपलब्धिको आधार १२९
- राष्ट्रिय गर्वको रूपमा संवैधानिक उपलब्धि १३०
- बदलिएको प्रणाली र जकडिएको मानसिकता १३१
- सहज देखिएन सामाजिक-सांस्कृतिक रूपान्तरण १३२
- लोकतन्त्र : सुनिने होइन, देखिने नेतृत्वको खोजी १३४
- परिवर्तन हुन नसकेको राज्यको दृष्टिकोण १३४
- सामाजिक न्याय : समाजवाद निर्माणको आधार १३५
- विगतको सिकाइबाट आगतका लागि सुभाब १३७

सन्दर्भ सामग्री १४६

परिशिष्ट १५१

भाग एक

संसदीय प्रणाली र महिलाको मताधिकार

पृष्ठभूमि

पूर्वीय दर्शनलाई दुनियाँमै सबैभन्दा पुरानो र व्यवस्थित चिन्तन परम्परा मानिन्छ । संसारकै पुरानो ग्रन्थ मानिएको वेदअनुसार वैदिक युगमा गणको शासन व्यवस्थाका लागि क्षेत्रअनुसार राजा, प्रमुख र सामन्तहरू चयन गरिन्थे । प्रमुख राजाबाट मनोनीत वा गणका सदस्यबाट निर्वाचित गर्ने चलन थियो । सामन्तहरू प्रमुख र राजाबाट मनोनीत हुन्थे । कुलमा आधारित तत्कालीन बस्तीलाई 'विश' र शासनसत्ता चलाउनेलाई 'विशापति' भनिन्थ्यो ।

समयक्रमसँगै शासन व्यवस्थामा पनि परिवर्तन हुँदै आयो । मध्यकालमा राजाहरू शासन गर्थे । राजतन्त्र जन्मका आधारमा सत्ताको उत्तराधिकार चयन हुने प्रणाली भएकाले ऐतिहासिक रूपमै यो निरङ्कुश चरित्रको हुन्छ । यद्यपि व्यक्तिको प्रवृत्तिका आधारमा तुलनात्मक रूपमा कोही केही उदार र कोही कठोर हुने कुरा सामान्य भयो ।

बिस्तारै जब संसदीय प्रणालीको विकास भयो, राजतन्त्र क्रमशः संवैधानिक हुँदै जाँदा राजाको अधिकार कटौती हुँदै शासनसत्ताको जिम्मेवारी जनताद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधिमूलक संस्थामा जान थाल्यो ।

संसदीय राजनीतिमा लैङ्गिक सहभागिता । ?

पछिल्लो चरणमा त केही अपवादबाहेक राजतन्त्र ती मुलुकमा मात्र रहन पुग्यो, जहाँ यो संस्था सांस्कृतिक रूपमा रहन तयार भयो । हाम्रै सन्दर्भमा पनि २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि संवैधानिक रूपमा रहन तयार राजतन्त्र अर्को एक दशक सहज रूपमै रह्यो । तर, जुन दिन राजामा फेरि सबै अधिकार आफूमा केन्द्रित गर्ने लालसा जाग्यो, त्यसपछि २०६२-६३ को आन्दोलनले राजतन्त्रै समाप्त गऱ्यो । दुनियाँको इतिहास यसरी नै अगि बढेको पाइन्छ ।

पाश्चात्य समाजमा जनप्रतिनिधिद्वारा शासन गर्ने प्रणाली तेह्रौं शताब्दीदेखि सुरु भएको पाइन्छ । बेलायतका केही गाउँ र बस्तीहरूमा सुरु भएको यो चलन संस्थागत हुन भने लामो समय लाग्यो । त्यसताका पनि शासनसत्ता हुनेखानेमातहत थियो, आमनागरिकले आफ्नो प्रतिनिधि चयन गर्ने अवस्था थिएन । सन् १२९५ मा बेलायतका राजा एडवर्ड प्रथमले पहिलो पटक प्रतिनिधिमूलक संस्थालाई व्यवस्थित गर्दै औपचारिक रूपमा गाउँका जमिनदार र धनीमानीहरूको प्रतिनिधित्व रहेको 'किङ्ग्स काउन्सिल' बनाए, जसलाई 'हाउस अफ कमन्स' भनियो । पछि त्यही संस्था बेलायतमा संसदीय प्रणालीको आधार बन्यो । समयक्रममा त्यो संस्था नयाँ रूपमा विकास हुँदै अगाडि बढ्यो । दुनियाँका लागि संसदीय प्रणालीको जननीका रूपमा बेलायतको त्यही प्रणाली उदाहरण बन्यो । अवस्था र आवश्यकताअनुसार व्यवहारमा केही फरक भए पनि संसदीय प्रणालीको ऐतिहासिक आधार आजसम्म पनि बेलायतको त्यही प्रणाली मानिन्छ ।

शासनसत्ता सञ्चालन गर्न प्रतिनिधि चयनमा आमजनताको सहभागिताबारे क्रमशः आवाजहरू विस्तार हुँदै गए । पोप र राजामा केन्द्रित अत्यधिक अधिकारबारे जनतामा बढ्दै गएको असन्तुष्टि र असहमतिको परिणामस्वरूप सन् १३१५ मा बेलायतमा शासन प्रणाली र जनताको अधिकारको दस्तावेजका रूपमा 'म्याग्ना कार्टा'^१ घोषणा गरियो ।

१. <https://people.bu.edu/chamley/Ec765-18/MC.pdf>

६३ वटा बुंदामा समेटिएको म्याग्ना कार्टाले तत्कालीन सक्रिय राजतन्त्रलाई कानूनमातहत ल्यायो । नागरिकको अधिकार र न्याय सुनिश्चित गर्‍यो । यसरी म्याग्ना कार्टा आधुनिक लोकतन्त्र र नागरिक अधिकार प्राप्तिको आन्दोलनकै महत्त्वपूर्ण दस्तावेजका रूपमा स्थापित भयो । संविधान र अधिकारपत्रको आधार बन्यो । बेलायतबाट सुरु भएको जनअधिकार संस्थागत गर्ने यो अभियान विश्वव्यापी रूपमा विस्तार हुन थाल्यो ।

सन् १७८९ मा सुरु भएको फ्रान्सेली क्रान्तिले आमनागरिकले मताधिकार पाउनुपर्ने कुरा स्थापित गर्‍यो । क्रान्तिकारी दार्शनिक टोमस पैनैले सन् १७९१ मा 'द राइट अफ म्यान'^२ प्रकाशन गर्दै आमनागरिकलाई आफ्नो अधिकारको पक्षमा बोल्न आग्रह गरे । यो कदममा श्रमजीवी वर्गका साथै मध्यम वर्गका प्रगतिशील जनमानस पनि समाहित भए । फ्रान्समा भएको यस किसिमको मागको राप र ताप अन्यत्र पनि फैलन सक्ने सम्भावनालाई ध्यानमा राखी बेलायतमा त्यस्तो माग हुनुअघि नै दमन सुरु भयो । क्रान्तिकारीहरूलाई जेल हालियो । बन्दी प्रत्यक्षीकरणको व्यवस्थासमेत निलम्बन भयो । आमनागरिकले सार्वजनिक ठाउँमा विरोध गर्ने र सार्वजनिक रूपमा आफ्नो मत जाहेर गर्ने अधिकारमाथि प्रतिबन्ध लगाइयो ।

राज्यसत्ता जतिसुकै दमनकारी भए पनि जनता जागेपछि समयको माग रोक्न सक्तैन । यो कुरा पुष्टि गर्दै बेलायती जनताले सन् १८३२ मा सरकारलाई निर्वाचनसम्बन्धी कानूनमा संशोधन गर्ने पर्ने अवस्थामा पुऱ्याए । नयाँ ढङ्गबाट निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गरी जग्गाजमिन भएका वा खेतीपाती र व्यवसाय गरी राज्यलाई कर तिर्ने सबै पुरुषले स्थानीय तहको निर्वाचनमा मताधिकार प्राप्त गरे ।

२. <http://www.let.rug.nl/usa/documents/1786-1800/thomas-paine-the-rights-of-man/text.php>

यसरी मताधिकार विस्तार गरिए पनि सत्ता र शक्ति भने हुनेखानेकै हातमा सीमित गरिएकाले गरीखाने जनता त्यस विरुद्ध उत्रिए । सन् १८३२ को कानुनी संशोधनले सम्पत्ति पाएकाबाहेक अन्य व्यक्तिलाई मताधिकार नदिएको असन्तुष्टिले आन्दोलनको रूप लियो । सो आन्दोलन सङ्गठित रूपमा अगि बढाउन सन् १८३६ जुनमा विलियम लोभेल्टको पहलमा 'लन्डन वर्किङ मेन एसोसिएसन' गठन भयो । संस्थागत रूपमा सो एसोसिएसनले नेतृत्व गरेको उक्त आन्दोलन जमिनमाथि स्वामित्व नभएका सर्वहारा, श्रमजीवी वर्गले पनि नागरिक अधिकार पाउनुपर्ने मागमा केन्द्रित थियो ।

आन्दोलन अगि बढ्ने क्रममा सन् १८३८ मा मूलतः छवटा माग सूत्रबद्ध गरियो । 'चार्टर अफ डिमान्ड' भनिने ती माग पूरा गराउने सो आन्दोलन नै 'चार्टिस्ट आन्दोलन'^३ को नाममा विश्वप्रशिद्ध छ । त्यसरी सूत्रबद्ध गरिएका मागहरूमा '१. सबै नागरिकलाई मताधिकार, २. गोप्य मातदान, ३. वार्षिक रूपमा संसदीय निर्वाचन, ४. समान प्रतिनिधित्व, ५. सांसदका लागि पारिश्रमिक र ६. उम्मेदवार हुन सम्पत्तिमाथि स्वामित्व हुनुपर्ने व्यवस्थाको अन्त्य' थिए । त्यही मागका आधारमा आन्दोलनकारीहरूबिच हस्ताक्षर सङ्कलन गरियो । यी मागप्रति संसद्मा रहेका क्रान्तिकारी सदस्यहरूको पनि समर्थन जुटाउने काम भयो ।

सन् १८३९ मा बेलायतको संसद्मा क्रान्तिकारी सोच राख्ने छ जना सदस्यको सहयोगमा १२ लाख ५० हजार हस्ताक्षरसहितको उक्त माग समेटिएको विधेयक संसद्मा प्रस्तुत भयो । तर, संसदीय मतदानमा उक्त विधेयक अल्पमतमा पयो । त्यसपछि संसद्बाहिरको आन्दोलन फेरि चर्किन थाल्यो । सन् १८४२ मा ३० लाखभन्दा बढी हस्ताक्षरसहित दर्ता भएको उक्त विधेयक संसद्मा फेरि पराजित भयो तर आन्दोलन रोकिएन । दमन

३. <https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/chartism>

र गिरफ्तारी बढ्दै गयो । अन्ततः सन् १८५० मा बेलायती संसद् उक्त माग स्विकार्न बाध्य भयो । त्यसपछि कानुनी रूपमा सुधारका प्रक्रिया सुरु भए ।

तर, त्यतिखेर सूत्रबद्ध गरिएका सबै माग कार्यान्वयनमा आउन भने भन्डै आठ दशक लाग्यो । सन् १८३८ देखि माग भएकामध्ये 'हरेक वर्ष संसद्को निर्वाचन हुनुपर्ने' बाहेक पाँचवटा माग दशकौंपछि सन् १९१८ मात्र पूरा भए ।

नागरिक अधिकारको मागसहित श्रमजीवी वर्गको नेतृत्वमा भएको यति लामो आन्दोलनले जनता 'भनेका हुनेखाने मात्र होइनन्, जनप्रतिनिधिको चयनमा गरीखानेले पनि मत प्रयोग गर्न पाउनुपर्छ' भन्ने मान्यता स्थापित गर्‍यो । यसको प्रभाव युरोपका अन्य मुलुक हुँदै विश्वभर फैलन थाल्यो । आज पनि विश्व श्रमिक आन्दोलनमा चार्टिस्ट आन्दोलनबारे उच्च महत्त्वका साथ चर्चा हुने गरेको छ । 'विश्व बदल्ने श्रमजीवी जनता हुन्' भन्ने मान्यतालाई सार्थक रूपमा स्थापित गर्दै चार्टिस्ट आन्दोलन सफलतामा ढुङ्गिएपछि आफूमाथि शासन गर्ने प्रतिनिधि चयनमा श्रमजीवी वर्गसमेत सहभागी हुन पाउने भए ।

तर दुखद् कुरा, त्यति लामो आन्दोलनले पनि आधी आकाश मानिने महिलालाई नागरिकका रूपमा स्वीकार गरेन । महिलाको मताधिकारको विषय आन्दोलनको माग बन्न सकेन । यद्यपि महिलाहरू आन्दोलनका हरेक मोर्चामा सहभागी थिए । महिलाको मताधिकार सम्बन्धमा चार्टर तयार गर्ने विलियम लोभेल्टले आत्मवृत्तान्तमा भनेका छन्— आफू महिलाको मताधिकारको पक्षमा भए पनि यो माग उठाउँदा सिङ्गो आन्दोलन असफल हुन सक्ने आशङ्का आन्दोलनकारीबिच उब्जिएकाले मताधिकारमा महिलालाई समावेश गरिएन । त्यसैको परिणामस्वरूप महिलाले मताधिकारका लागि अर्को आन्दोलन गर्नुपऱ्यो ।

संसद्मा बुझाउन सङ्कलन गरिएको हस्ताक्षर पनि भन्डै २० प्रतिशत महिलाको थियो । आन्दोलनका कार्यक्रममा उनीहरूको निरन्तर सहभागिता

रह्यो । तर, निर्णय गर्ने नेतृत्वमा उनीहरूको सहभागिता थिएन । नेतृत्वबाहिर आन्दोलनकारीको रूपमा पनि तथ्यमा उभिएर तर्क र बहस गर्ने काम सशक्त रूपमा हुन सकेन । 'महिलाको मूल काम घरपरिवारभित्र हो, पुरुषलाई साथ दिनु उनीहरूको कर्तव्य हो' भन्ने सोच आन्दोलनका नेताहरूमा हाबी थियो । महिलाहरू पनि त्यही सोचबाट प्रशिक्षित थिए । त्यही कारण आन्दोलनका हरेक मोर्चामा पुरुषसंगै सहभागी रहे पनि परिणामको हिस्सेदार हुन सकेनन् ।

महिला मताधिकार र संसद्

दुनियाँमा संसदीय प्रणालीले शासनसत्ताको दायरा विस्तार गर्न थाल्यो । नागरिकबाट जनप्रतिनिधि चयन गर्न थालियो । तर, चार्टिस्ट आन्दोलन सफल हुँदा पनि महिलाले मताधिकार प्राप्त गर्न नसकेपछि अर्को आन्दोलन सुरु भयो । पश्चिममा मुलुकमा औद्योगिक विकाससंगै कलकारखानामा सस्तो र कम महत्त्व वा मूल्यका ठानिएका श्रम क्षेत्रमा महिलाहरूको संलग्नता हुन थाल्यो । त्यही क्रममा सन् १८४८ फेब्रुअरीमा कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गल्सले कम्युनिस्ट घोषणापत्र सार्वजनिक गर्दै 'महिला मुक्तिका लागि उनीहरू आर्थिक उत्पादनमा संलग्न भएर आत्मनिर्भर हुनुपर्ने' कुरा ल्याए । विचारप्रधान दस्तावेजमै यस किसिमको विषय समावेश भएपछि महिलाहरूमा पनि साहस बढ्यो । मार्क्सको यो भनाइबाट उत्साहित विश्वका महिला (खास गरी त्यस समयका औद्योगिक मुलुकका महिलाहरू) समानताको आवाज उठाउँदै सङ्गठित हुन थाले । सन् १८६० को दशकमा अमेरिकाको कटन कारखानामा काम गर्ने महिलाहरू निश्चित कार्यघण्टा र न्यायोचित पारिश्रमिकका साथै समानताको माग गर्दै सङ्गठित रूपमा आन्दोलित भए ।

सन् १८४८ जुलाई १९-२० का दिन अमेरिकी महिला एलिजाबेथ क्याडी स्टार्टोनको अगुवाइमा पहिलो पटक महिला सम्मेलन भयो ।

सेनेका फल्स कन्भेन्सन^४ भनिने त्यही सम्मेलनलाई महिलाको मताधिकार आन्दोलनको सुरुआत मानिन्छ । सन् १८४० मा बेलायतमा भएको वर्ल्ड एन्टी स्लेभरी कन्भेन्सनमा महिलावादी सोच राखेकै आधारमा एलिजाबेथ क्याडी स्टोटोन र लुक्रेसिया मोटलाई सहभागी हुनबाट वञ्चित गरिएको थियो । त्यही वञ्चितकरण नै सेनेका फल्स सम्मेलनको कारण बन्यो । सम्मेलनले पारित गरेको महिलाको मताधिकार लगायत समान अधिकारको प्रस्ताव समयसंगै विस्तार र विकास हुन थाल्यो ।

समान अधिकारको अभियानकै क्रममा सन् १८६५ मा बेलायतका महिलाले पहिलो पटक मताधिकारलगायत समानताको माग गर्दै हस्ताक्षर सङ्कलन अभियान चलाए । सन् १८६६ सम्ममा जम्मा भएको १,४९९ हस्ताक्षर र समान अधिकारको मागसहितको विधेयक सांसद जोन स्टुअर्ट मिलमार्फत संसद्मा पेस गरे (पार्लियामेन्टेरी अर्काइभिड, सन् १८६६) । महिलाको समान अधिकार माग गर्दै संसद्मा विधेयक पेस भएको यो विश्वकै पहिलो घटना थियो । त्यसैलाई महिलावादी आन्दोलनको सङ्गठित रूपमा राज्यसमक्ष माग प्रस्तुतीको सुरुआत मानिन्छ । यसको दीर्घकालीन लक्ष्य सबै किसिमको पितृसत्तात्मक विभेद अन्त्य गर्दै महिला र पुरुषबिच समानता स्थापना गर्नु थियो । त्यस सन्दर्भमा सन् १८६९ मा प्रकाशित जोन स्टुअर्ट मिलको पुस्तक 'The Subjection of Women'^५ मा भनिएको छ— उक्त पहिले समानताको पक्षमा महिलाहरूलाई सङ्गठित रूपमा परिचालन गर्न धेरै मद्दत पुग्यो ।

समानताको आन्दोलन अगाडि बढ्दै जाने क्रममा औद्योगिक मुलुकमा महिलाबिच नेतृत्व विकास र सशक्तीकरण अभियान सुरु भयो । छुट्टै सङ्गठनमार्फत छरिएर रहेका ठुलो सङ्ख्याका श्रमिक महिलालाई सङ्गठित

४. <https://www.eiu.edu/historia/Morgan2015.pdf>

५. <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1869.pdf>

गर्न क्लारा जेट्किनले जर्मनीबाट सुरु गरेको अभियान क्रमशः युरोपभरि फैलियो । यहीबिच आफूलाई समाजवादी भन्ने लास्साले फर्नान्डेजले 'महिलाको स्थान घरपरिवार हो, उनीहरूलाई सार्वजनिक क्षेत्रमा सहभागी गराउनु हुन्न' भन्ने बहस सुरु गरे । सो विषयमा सन् १८७९ मा अगस्त बेबेलले 'Women and Socialism'^६ र सन् १८८४ मा फ्रेडरिक एङ्गल्सले 'The Origin of Family, Private Property and the State'^७ जस्ता विचारप्रधान पुस्तक प्रकाशन गरेर महिलाको समान अधिकारको पक्षमा अझ स्पष्ट जनमत बनाउन सहयोग गरे । तर, 'महिला र पुरुष आधारभूत रूपमा समान हुन् वा फरक' भन्ने विषयको छलफल जारी नै रहयो ।

अन्ततः सन् १८९२ मा जर्मन सोसियल डेमोक्याटिक पार्टीले लैङ्गिक समानताको पक्षमा नीति पारित गरेपछि यो विवादको अन्त्य भयो । खास गरी औद्योगिक मुलुकहरूमा समान मताधिकार, शिक्षा र रोजगारीको अवसर एवं सम्पत्तिमाथिको अधिकारको विषयले थप महत्त्व पाउन थाल्यो । समानताको आन्दोलनले एकपछि अर्को मुलुकमा उपलब्धि हासिल गर्न थाल्यो । महिलाहरूले मताधिकार प्राप्त गर्ने क्रम पनि सुरु भयो ।

महिला मताधिकारको अभ्यास

सन् १८९३ मा 'महिला मताधिकार' को व्यवस्था गर्दै महिलालाई समान नागरिक हैसियत दिने विश्वमै पहिलो मुलुक बन्यो न्युजिल्यान्ड । तर विडम्बना, त्यहाँका महिलाले पनि उम्मेदवार हुने अधिकार भने भन्डै तीन दशकपछि सन् १९१९ मा मात्र पाए । महिलाले जनप्रतिनिधिको रूपमा निर्वाचित भएर संसद्मा पुग्ने सफलताचाहिँ सन् १९३३ मा मात्र

६. <https://www.marxists.org/archive/bebel/1879/woman-socialism/index.htm>

७. https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/origin_family.pdf

प्राप्त भयो । यसरी महिलाले मताधिकार पाएको १२५ वर्षको इतिहासमा न्युजिल्यान्डको संसद्मा अहिले भन्डै ४० प्रतिशत महिलाको उपस्थिति छ । चालिसौं प्रधानमन्त्री (तेस्रो महिला प्र.म.) ३७ वर्षीय युवा जुसिन्दा अर्डेनको शासन सञ्चालन गर्ने शैली र प्रक्रिया दुनियाँकै लागि चर्चाको विषय बन्यो । उनको अगुवाइमा भएको कोभिड-१९ को महामारी विरुद्धको व्यवस्थापन बाँकी दुनियाँका लागि उदाहरण बन्यो । यद्यपि अर्डेन आफ्नै मुलुकमा भने आलोचनाबाट मुक्त भइनन् ।

आधुनिक संसदीय प्रणालीको जग बसाउने श्रेय पाएको मुलुक बेलायतका महिलाले सन् १९१८ बाट ३० वर्ष उमेर पुगेपछि मतदान गर्ने अधिकार पाए । पुरुषसह मताधिकार प्राप्त गर्न अर्को दशक कुर्नुपर्थ्यो । अमेरिकी महिलाहरूले सन् १९२० बाट मतदानको अधिकार पाए । वर्तमानसम्म आइपुग्दा लैङ्गिक समानता र सहभागिताका आधारमा युरोपेली मुलुक दुनियाँका अन्य महाद्वीपभन्दा उदार देखिएका छन् । तर, विश्वमा आफूलाई प्रजातन्त्रको स्रोत मान्ने अमेरिकी जनता अझै 'राष्ट्रको शीर्ष तहमा महिलाको नेतृत्व सहज स्वीकार गर्न तयार छैनन्' भन्ने बुझ्न राष्ट्रपति निर्वाचनमा हिलारी क्लिन्टनको उम्मेदवारीताका सार्वजनिक भएको 'महिलाको भन्दा काला जातिको नेतृत्व स्वीकार्य छ' जस्ता अभिव्यक्ति नै काफी छन् ।

दक्षिण एसियामा महिला मताधिकार

एसिया महाद्वीपमा सन् १९३१ मा पहिलो मताधिकार पाएको मुलुक श्रीलङ्काले सन् १९६० मा देशको प्रमुख कार्यकारी र विश्वकै पहिलो जननिर्वाचित महिला प्रधानमन्त्रीका रूपमा सिरिमाभो बन्दरानायकेलाई निर्वाचित गर्‍यो । सन् १९७८ मा संशोधित श्रीलङ्काली संविधानले कार्यकारी पदमा राष्ट्रपतिको व्यवस्था गरेपछि सन् १९९४ मा श्रीलङ्काको पहिलो महिला राष्ट्रपतिमा उनकी छोरी चन्द्रिका कुमारातुङ्गा निर्वाचित

भइन् भने आमा बन्दरानायके तेस्रो पटक प्रधानमन्त्री भइन् । सन् १९४८ मा मताधिकार पाएका नेपाली महिलाले भने १९५८ मै द्वारिकादेवी ठकुरानीलाई सांसद र मन्त्रीको रूपमा पाइसकेको थियो ।

सन् १९४७ मा उपनिवेशबाट मुक्तिको घोषणामै महिला-पुरुष समान मताधिकार पाएका भारतीय जनताले सन् १९६५ मा मुलुकको सर्वोच्च पदमा शक्तिशाली प्रधानमन्त्री इन्दिरा गान्धीलाई पुऱ्याए । दक्षिण एसियाका पाकिस्तान र बङ्गलादेशले पनि सरकार वा कार्यकारी प्रमुखको रूपमा महिला प्रधानमन्त्रीको शासन अनुभव गरिसकेका छन् । तर, हाथै छिमेकी यी मुलुक र दुनियाँको अनुभवको सन्देश एवं सिकाइले भन्छ— जैविक रूपमा महिलाहरू शक्तिमा पुगेर मात्र समाजमा महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका लैङ्गिक विभेद र हिंसा अन्त्य भई समानता कायम हुँदो रहेनछ । यसका लागि सिङ्गो समाज नै लैङ्गिक रूपमा सचेत र व्यवहारमा लचक हुनु आवश्यक छ । नीतिनिर्माण र शासनसत्तामा रहने व्यक्तिहरूमा समानता र सामाजिक न्यायको चेत एवं सहभागितामा लैङ्गिक सन्तुलन महसुस हुनु आवश्यक रहेछ । त्यसो भए मात्र समाज सारभूत समानताको अग्रगामी यात्रातिर उन्मुख भई परिवर्तन सम्भव छ । आजसम्म विश्वभर सामाजिक न्यायको पक्षमा भएका हरेक आन्दोलनबाट प्राप्त शिक्षा हो यो ।

नेपाली महिला आन्दोलन र मताधिकार

महिला अधिकार र मताधिकारमा नेपालको इतिहास पनि खासै फरक रहेन । २००४ जेठ २९ गते सम्पन्न नेपालको इतिहासमै पहिलो मानिएको 'काठमाडौँ म्युनिसिपालिटी निर्वाचन' मा महिलाहरूले मताधिकार पाएनन् । सो विभेदले नेपाली महिलाहरूलाई सङ्गठित हुन प्रेरित गर्‍यो । परिणामतः २००४ साउन २२ गते नेपालमा राजनीतिक उद्देश्यसहितको पहिलो महिला सङ्गठन 'नेपाल महिला सङ्घ' स्थापना भयो । त्यसको तर्फबाट राणा

प्रधानमन्त्री पद्मशमशेरसमक्ष गएको प्रतिनिधि मण्डलले 'शिक्षा, मताधिकार र रोजगारीमा महिलाको समान अवसर' माग गर्‍यो । आफ्नो बोली नै कानून मानिने त्यस जमानामा राणा प्रधानमन्त्रीले सबै माग पूरा हुने आश्वासन दिए । २००४ माघ १३ गते प्रधानमन्त्री श्री ३ पद्मशमशेरले 'नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४' जारी गर्दा उमेर पुगेका सबैले भोट गर्न पाउने (धारा ४) व्यवस्था भयो ।

शैक्षिक क्षेत्र हेर्दा पहिले दरबार हाई स्कूल र केही समयपछि डिल्लीबजारस्थित पद्मकन्या स्कूल हुँदै महिला शिक्षा सुरु भयो (सिंह, २०५१) । २००७ फागुन ७ गते देशमा प्रजातन्त्र बहाल भएपछि चैत २९ गते राजाबाट घोषित नेपालको अन्तरिम शासन विधान-२००७ मा मताधिकारबारे केही उल्लेख थिएन । विधायिकी काम गर्न व्यवस्था भएको सल्लाहकार सभा (परिच्छेद ४) मा एक जना पनि महिला मनोनयनमा परेनन् । सोही कारण महिलाहरू फेरि एकीकृत रूपमा आन्दोलनमा होमिए । त्यसपछि चार जना महिलालाई सल्लाहकार सभामा लगियो (सिंह, २०५१) । यसरी सन् १८४८ मा अमेरिकाको सेनेका फल्सबाट सङ्गठित रूपमा सुरु भएको समान मताधिकार प्राप्तिको अभियानले फ्रन्डै एक शताब्दीपछि नेपालमा पनि नतिजा दियो । रोजगारीका अन्य क्षेत्र लगायत प्रहरी सेवामा समेत २००८ सालबाटै महिलाको प्रवेश भयो ।

अहिले विश्वका प्रायः सबै मुलुकका महिलाले समान मताधिकार पाएका छन् । राजनीतिक वा कानुनी रूपमा धेरै मुलुकमा महिला र पुरुषबिच समान नागरिक हैसियत प्राप्त छ । तर, लैङ्गिक समानताका पहिचान प्रस्ट्याउन आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिकलगायत समग्र पक्षलाई एकै ठाउँमा राखेर हेरिनुपर्छ ।

सारभूत समानतासहितको समाज निर्माणका लागि आधारभूत रूपमा नागरिक अधिकार मात्र भएर पुग्दो रहेनछ । आर्थिक रूपमा पनि सबैको समान पहुँच, अवसर र नियन्त्रण हुनुपर्छ । सामाजिक र सांस्कृतिक

रूपमा समान मापदण्ड, मान्यता, अवसर र व्यवहार सिर्जना हुनुपर्छ । लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुषबिच जैविक रूपले सिर्जना हुने दायित्व, आवश्यकता र माग पहिचान गरी फरक ढङ्गबाट सम्बोधन गरिनुपर्छ । सामाजिक न्यायसहितको समाज निर्माणको अभियानमा यी पक्षहरू व्यक्ति, परिवार, समुदाय र राज्यका सबै तहको सरोकारका विषय हुनुपर्छ; शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक मूल्यमान्यताको अभिन्न अङ्ग बन्नुपर्छ । लोकतान्त्रिक प्रणाली सबलीकरणका लागि यी विषयहरू आमरूपमा मूलप्रवाहीकरण हुनुपर्छ ।

विश्वका विभिन्न मुलुकमा मात्र होइन, एउटै मुलुकमा पनि समुदायअनुसार लैङ्गिक आधारमा स्थापित मान्यता र व्यवहार फरक छन् । अहिले पनि लैङ्गिक आधारमा सारभूत समानता कायम भएको सूचीमा कुनै मुलुकको नाम लिन सकिँदैन । यसैले लैङ्गिक समानताको अभियान अहिले पनि विश्वभर जारी छ । पछिल्लो समयमा त अझ यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकको समेत कुरा उठेको छ ।

विगततिर फर्कदा सन् १८६९ मा अमेरिकाको स्टोनवाल इनबाट यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक समुदायले पहिचानको अभियान सुरु गरेको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा यस समुदायले दुई दशकपहिला २०५८ सालबाट निलहीरा समाजको स्थापनासँगै पहिचानको अभियान थालनी गरेको देखिन्छ । स्थापनाको छोटै समय (२०६४) मा पहिलो संविधान सभाबाटै यस समुदायले राज्यका निकायमा प्रवेश र प्रतिनिधित्वमा सफलता पायो । यसको जस नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (संयुक्त) लाई जान्छ, जसले समानुपातिकाको सूचीमा त्यस समुदायलाई समावेश गर्नुका साथै संविधान सभामा सहभागी गरायो । २०७२ असोज ३ गते संविधान सभाबाट पारित नेपालको संविधानमार्फत यस समुदायले संवैधानिक पहिचान प्राप्त गर्‍यो । नागरिकता ऐन (२०७९) ले लैङ्गिक पहिचानसहितको नागरिकता पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । तर, यस समुदायप्रतिको सामाजिक

दृष्टिकोण र व्यवहार मात्र होइन, राज्यका निकाय आफै पनि स्पष्ट भएको पाइँदैन । खास गरी अन्तरलैङ्गिक समुदायले लैङ्गिक पहिचानपछि राज्य र समाजका विभिन्न निकायमा हुने सहभागितामा 'पहिचानको विषय' बारे सम्बन्धित समुदायभित्रै पनि समान मत बनिसकेको देखिँदैन । तर, आजको दिनमा लैङ्गिक समानताको कुरा गर्दा यस समुदायलाई पनि ध्यान दिनुपर्ने यथार्थ संवैधानिक रूपमै सिर्जना भएको छ ।

निष्कर्षमा भन्न सकिन्छ— समानताको पक्षमा परिवर्तन वा रूपान्तरण त्यस बेला मात्र मान्न सकिन्छ, जति बेला पछाडि परे/पारिएका सीमान्तकृत समुदायले समानताको अनुभूति गर्छन् ।

समाज रूपान्तरणका लागि चेतना र सहभागिता दुवै महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् । चार्टिस्ट आन्दोलनको सिकाइका आधारमा भन्न सकिन्छ— आन्दोलनका हरेक मैदानमा महिलाको सहभागिता थियो । तर, लैङ्गिक चेतनाको कमीका कारण नीतिगत तहमा महिला सहभागी गराउने र प्राप्त उपलब्धिको समान हिस्सेदार बनाउने कुरामा पुरुषहरू इच्छुक रहेनन् । परिणामतः आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि महिलाहरूले अर्को आन्दोलन गर्नुपऱ्यो तिनै पुरुषसंग । त्यसैले 'आधारभूत रूपमा सबै मानव समान हुन्' भन्ने फराकिलो सोच र खुला मनसहितको नेतृत्वले मात्र सबैका लागि न्याय र हित सोच्न र गर्न सक्छ ।

महिलाहरू अवसर पाए उत्कृष्ट काम गर्न सक्छन् । जहाँ आफूले 'योभन्दा बढी योगदान गर्न सकिँदैन' भन्ने महसुस गरी 'अब सार्वजनिक पदमा रहनु हुँदैन' भन्ने सोच राख्छन्, त्यसपछि स्वेच्छाले अर्को व्यक्तिका लागि मार्गप्रशस्त गरिदिन्छन् भन्ने विश्व स्तरीय उदाहरण हुन् जुसिन्दा । उनले ३७ वर्षमा प्रधानमन्त्री भएर कोभिड-१९ को समय विश्वभर प्रशंसा कमाइन् । ४२ वर्षको उमेरमा 'अब आफूबाट मुलुकले पाउने नयाँ कुरा बाँकी रहेन' भन्दै राजीनामा दिइन् । यस्तो कुरा सिक्न सके वा चाहे बाँचुन्जेल सत्तामोहबाट मुक्त नहुने मूलतः दक्षिण एसियाली मुलुकका

राजनीतिक नेतृत्वमा विद्यमान संस्कार परिवर्तन गर्न राम्रो पाठ हुनेछ । अर्को कुरा, सार्वजनिक पद कहिल्यै पनि आलोचना मुक्त हुँदैन भन्ने कुरा पनि जुसिन्दामाथि भएको आलोचनालाई नै लिन सकिन्छ ।

अन्ततः भौतिक रूपमा राज्यका हरेक निकायमा लैङ्गिक सन्तुलित सहभागिताको फरक महत्त्व छ । यस सन्दर्भमा महिला सहभागिताको महत्त्वबारे संयुक्त राष्ट्र सङ्घका पूर्वमहासचिव कोफी अन्नानले भनेका छन्— राजनीतिक दलमा महिलाको सहभागिता र सामाजिकीकरण लोकतन्त्रको सफलताको आधार हो । तर, स्पष्ट दृष्टिकोण र चेतनाबिना यौनिकताका आधारमा महिला वा पुरुष वा अल्पसङ्ख्यक भन्ने आधारमा हुने उपस्थितिले मात्र सम्बन्धित समुदायको पक्षमा काम भइहाल्छ भन्ने सोचमा खोट भेटिन्छ । सत्ता र समानता प्राप्तिको मुद्दा फरक हो भन्ने कुरामा सामाजिक न्यायका अभियन्ताहरू स्पष्ट हुनु आवश्यक छ ।

यसै सन्दर्भमा फ्रिदम्यान (सन् २००२) ले आफ्नो पुस्तकमा लेखेकी छन्— पितृसत्ता अन्त्यका लागि परिवारमा आमाको बलियो भूमिका र समाजमा महिलाको स्वतन्त्र एवं समान हैसियत कायम हुनुपर्छ । दुनियाँको इतिहासले पनि यही तथ्य स्थापित गरेको छ । यसर्थ स्पष्ट दृष्टिकोण र सही मुद्दासहितको समावेशी सहभागिताले मात्र सामाजिक रूपमा न्यायिक समाज निर्माणमा योगदान पुग्न सक्छ ।

**

भाग दुई

नेपालको संसदीय राजनीति र महिला सहभागिता

नेपालमा सङ्गठित रूपमा नागरिक आन्दोलन १९७३ सालमा योगमाया न्यौपानेको अगुवाइमा भोजपुरबाट सुरु भयो । त्यही वर्ष सिराहामा दिव्या कोइरालाबाट पनि महिला समिति बनाउने पहल भएको थियो । तर, राणा शासकको कुदृष्टिका कारण कोइरालाको सिङ्गो परिवारै निर्वासित हुनुपरेपछि त्यसले आकार लिन सकेन । तथापि रूपान्तरणको अभियानमा दिव्या कोइरालाको निरन्तर संलग्नता रहिरह्यो ।

पहिलो राजनीतिक दलका रूपमा १९९३ जेठ २० गते नेपाल प्रजा परिषद्को गठन भयो । १९९७ सालमा टङ्कप्रसाद आचार्यलगायत अगुवाहरूलाई गिरफ्तार गरी जेल हालियो । राजनीतिक व्यक्तिहरूमाथि राणा शासकको अत्याचार बढ्यो । चार जना योद्धाको सहादत भयो । त्यस्तो सकसपूर्ण समयमा पनि रेवन्तकुमारी आचार्य, सीता शर्मा, राममाया पोडेलगायतका महिलाहरूको प्रत्यक्ष/परोक्ष रूपमा राजनीतिक संलग्नता निरन्तर रह्यो ।

निरङ्कुश राणा शासन विरुद्ध आन्दोलनको क्षेत्र विस्तार हुँदै गयो । मनमोहन अधिकारी र गिरिजाप्रसाद कोइरालाको अगुवाइमा २००३ फागुन २० गतेबाट विराटनगरका श्रमिकहरू आन्दोलनमा उत्रिए । नेताहरूको

गिरफ्तारीसंगै आन्दोलनलाई सम्भावित शिथिलताबाट जोगाउन दिव्या कोइरालालगायतका महिलाहरू सडकमा आए । उनीहरूलाई पनि गिरफ्तार गरियो र विराटनगरबाट हिँडाएरै धनकुटा जेल पुऱ्याई बन्दी बनाइयो । अन्ततः आन्दोलन एउटा सम्झौतामा पुग्यो । श्रमिकहरूले उठाएका मागहरू आंशिक रूपमा पूरा भए तर केही पुरुष नेताहरूलाई रिहा गर्नुको बदला काठमाडौं चलान गरियो ।

आन्दोलनका यी शृङ्खलाकै क्रममा मतका आधारमा जनप्रतिनिधि निर्वाचन गर्न २००४ जेठ २९ गते पहिलो पटक नगरपालिकाको निर्वाचन भयो (निर्वाचन आयोग, २०७३, पृष्ठ १५१) । उक्त निर्वाचनमा लैङ्गिक आधारमा भएको विभेद विरुद्ध महिलाको एकताबद्ध आवाज आउन थाल्यो । कानूनतः महिलाले २००४ सालमा प्राप्त समान मताधिकारको पहिलो प्रयोग २०१० भदौ १७ गते सम्पन्न नगरपालिकाको निर्वाचनमा गरे । सो निर्वाचनमा साधना प्रधान काठमाडौं नगरपालिकाको वडा सदस्यका रूपमा पहिलो महिला जनप्रतिनिधि निर्वाचित हुनुभयो (उही, पेज १५७) ।

दलीय रूपमा २००४ सालमा कलकत्तामा नेपाली कङ्ग्रेसको स्थापना गर्दा होस् वा २००६ सालमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी स्थापना गर्दा, सुरुवातै महिलाहरूको संलग्नता थियो । राणा शासन विरुद्ध आन्दोलनमा हतियार व्यवस्थापनमा होस् वा सडक प्रदर्शनीमा, महिलाको साहसपूर्ण सहभागिता रह्यो । सोही सङ्घर्ष र हतियारबद्ध आन्दोलनमार्फत राणा शासनको अन्त्य र बहुदलीय व्यवस्था स्थापना भयो । राज्यको शासनसत्तामा दलीय नेतृत्व पुग्यो । तर, त्यसमा 'महिला पनि समावेश हुनुपर्छ' भन्ने सोच देखिएन । २००९ वैशाख १ गते गठन भएको सल्लाहकार परिषदसमेत महिलाविहीन भयो । त्यस विरुद्ध जोडदार आवाज उठाउँदै महिलाहरूले राजदरबारअगाडि सत्याग्रह गर्नुपऱ्यो । अन्ततः चार जना महिलालाई सल्लाहकार परिषदमा समावेश गरियो (सिंह, २०५१) ।

त्यसपछि भएका किसानलगायत हरेक आन्दोलनहरूमा महिलाको सक्रिय सहभागिता रहँदै आयो । तर, नेतृत्वमा उनीहरूको सहभागिताबारे राजनीतिक नेतृत्वले महिलाको एकताबद्ध दबाबबिना आफ्नै चेतनाका आधारमा सोचेको विरलै पाइन्छ ।

पहिलो आमनिर्वाचन, २०१५

नेपालको इतिहासमा पहिलो संसदीय निर्वाचनको सुरुआत २०१५ फागुन ७ गते भयो । चरणबद्ध रूपमा भएको उक्त निर्वाचन २०१५ चैत २१ गते सम्पन्न भएको थियो । त्यस समय ४२ लाख ४६ हजार ४६८ मतदातामध्ये ४२ प्रतिशतले निर्वाचनमा मतदान गरे । १० ९ निर्वाचन क्षेत्रको निर्वाचनका लागि ७८६ जना उम्मेदवार (नेपाली कङ्ग्रेस १०८, नेपाल राष्ट्रवादी गोरखा परिषद् ८६, संयुक्त प्रजातन्त्र पार्टी ८६, नेपाल प्रजातान्त्रिक महासङ्घ ६८ र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी ४७) थिए । त्यसबाहेक अन्य साना दलहरूले पनि केही निर्वाचन क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा गरेका थिए भने २६८ जना स्वतन्त्र उम्मेदवार थिए । बालिग मताधिकारबाट निर्वाचित पहिलो संसद्मा ६ वटा दल र चार जना स्वतन्त्र उम्मेदवारको प्रतिनिधित्व थियो । पार्टीगत रूपमा एक मात्र महिला उम्मेदवार द्वारिकादेवी ठकुरानी (नेपाली कङ्ग्रेस) डुङ्गेल्युराबाट निर्वाचित भएर पहिलो महिला सांसद हुनुभयो । उक्त निर्वाचनमा स्वतन्त्र उम्मेदवारी दिएका सुशीला थापा (खादपु), रानी शारदा (भक्तपुर), कमला शाक्य (ललितपुर), तारादेवी शर्मा (कलैया), मायादेवी (नारायणगढ) कोही पनि विजयी भएनन् ।

७४ जना सांसदसहित नेपाली कङ्ग्रेस पहिलो दल बन्यो । गोरखाबाट निर्वाचन लडेका कृष्णप्रसाद भट्टराई पराजित भए । नेपालको संविधान (२०१५) अनुसार सभामुख गैरसांसद हुने र सांसद भएमा निर्वाचनपछि उक्त पद खाली हुने व्यवस्था थियो (धारा २९) । त्यही कानुनी छिद्रको

अपव्याख्या वा दुरुपयोग गर्दै संसदीय निर्वाचनमा पराजित भट्टराईलाई संसद्को नेता (अर्थात् सभामुख) को रूपमा निर्वाचित गरियो ।

निर्वाचन परिणाम घोषणा भएको दुई महिनापछि २०१६ जेठ १३ गते पहिलो जननिर्वाचित प्रधानमन्त्री विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा गठित सरकारमा उनै द्वारिकादेवी ठकुरानी नेपालको पहिलो महिला मन्त्री बनिन् । तर, सरकार बनेको १७ महिना पनि नपुग्दै २०१७ पुस १ गते राजा महेन्द्रले संसद् भङ्ग गरी जननिर्वाचित सरकार अपदस्त गरे । दलका नेताहरूलाई गिरफ्तार गरी बन्दी बनाए । गिरफ्तारीबाट जोगिएका नेताहरू कोही भूमिगत भए, कोही निर्वासनमा गए ।

राजनीतिक कू भएको २१ दिनपछि अर्थात् २०१७ पुस २२ गते पञ्चायती व्यवस्था लागु भएको घोषणा गरियो । केही नेताहरू पञ्चायतलाई स्वागत गर्दै त्यसैमा समाहित भए । त्यो कहालीलाग्दो अवस्थाबिच राजाको उपस्थितिमा २०१७ फागुन ७ गते टुँडिखेलमा प्रजातन्त्र दिवस मनाउने नाटक हुँदै थियो । त्यही समारोहमा १६-१७ वर्षीया युवा नेता शैलजा आचार्यको अगुवाइमा कालो भन्डासहित विरोध प्रदर्शन भयो । हातेपर्चाहरू छरिए । तत्कालै शैलजा आचार्यलगायत नेपाली कङ्ग्रेसका केही कार्यकर्ता गिरफ्तार भए ।

पञ्चायत कालमा महिला सहभागिता

बालिग मताधिकारबाट जननिर्वाचित पहिलो संसद् डेढ वर्षमै भङ्ग गरी स्थापना गरिएको पञ्चायती व्यवस्था ३० वर्ष चल्यो । सो अवधिमा पनि हरेक तहको संरचनामा केही सङ्ख्यामा महिलाहरूलाई सहभागी गराइएको थियो । पञ्चायती व्यवस्थाअन्तर्गतको वर्गीय सङ्गठन 'नेपाल महिला सङ्गठन' पनि क्रियाशील थियो । तहगत पञ्चायती संरचनामा त्यही सङ्गठनको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गराइन्थ्यो । राष्ट्रिय पञ्चायतमा भने दरबारबाट मनोनीत कोटामा परेका केही महिला सदस्य भए । केही

मन्त्री पनि भए । समयक्रमसंगै पञ्चायतलाई निर्विकल्प व्यवस्था भन्न थालियो । तर, शासन व्यवस्थाप्रतिको जनआक्रोश बढ्दै जाँदा २०३५-३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनले जनआन्दोलनको रूप लियो । पञ्चायती व्यवस्थाको विकल्पको माग बलियो हुँदै जाँदा दरबारलाई आन्दोलनको आवाज सुन्न कर लाग्यो । तत्कालीन राजा वीरेन्द्रले २०३६ जेठ १० गते 'सुधारिएको पञ्चायत कि बहुदलीय व्यवस्था' भन्ने राजनीतिक विकल्पमाथि जनमतद्वारा निर्णय लिने घोषणा गर्दै २०३७ वैशाख २० गतेका लागि जनमत सङ्ग्रहको मिति तोके ।

जनमत सङ्ग्रहमा ७१ लाख ९२ हजार ४५१ मतदातामध्ये ६७ प्रतिशत मत खस्यो । जसमा सुधारिएको पञ्चायतको पक्षमा ५५ प्रतिशत र बहुदलको पक्षमा ४५ प्रतिशत मत परेको घोषणासंगै 'सुधारिएको पञ्चायत' कार्यान्वयनका लागि २०३८ सालमा नेपालको संविधान (२०१९) को तेस्रो संशोधन भयो । त्यसपछि गाउँ/नगर पञ्चायतदेखि राष्ट्रिय पञ्चायतसम्मको प्रतिनिधि चयन प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीबाट हुने भयो । राष्ट्रिय पञ्चायतमा निर्वाचित हुने सदस्य सङ्ख्या ११२ पुग्यो । मतदानका लागि २१ वर्ष र उम्मेदवारीका लागि २५ वर्ष उमेर पूरा भएको नागरिक हुनुपर्ने प्रावधान राखियो । त्यस समय जो, जहाँको नेपाली नागरिक भए पनि सम्बन्धित पञ्चायतभित्र एक वर्ष बसोबास गरेपछि त्यहाँको मतदाता भएर मतदान गर्न पाइने व्यवस्था थियो । यस अर्थमा बहुदल आएपछिभन्दा पञ्चायत कालमा मताधिकार प्रयोगको व्यवस्था सहज थियो ।

राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचन

सुधारिएको पञ्चायतको नाममा २०३८ वैशाखमा पहिलो पटक राष्ट्रिय पञ्चायतको प्रत्यक्ष निर्वाचन भयो । सो निर्वाचनमा दुई जना महिला प्रत्यक्ष निर्वाचित भए । पञ्चायतको विपक्षमा रहेको जनमतले नानीमैयाँ

दहाललाई काठमाडौँबाट अत्यधिक मतले निर्वाचित गर्‍यो । अर्को सदस्य थिइन् सिन्धुलीबाट निर्वाचित भद्राकुमारी घले ।

२०४३ वैशाखमा दोस्रो पटक राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचन भयो । भूमिगत रूपमा क्रियाशील तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माले) ले निर्वाचन उपयोग गर्ने नीतिअन्तर्गत ११२ निर्वाचन क्षेत्रमध्ये ३२ स्थानमा जनपक्षीय उम्मेदवार उठायो । त्यसमध्ये पाँच जना^८ निर्वाचित भए । जनपक्षीय उम्मेदवारमा कोही महिला थिएनन् । पञ्चायतको तर्फबाट उम्मेदवार भएकामध्ये तीन जना^९ महिला निर्वाचित भए (निर्वाचन आयोग, २०७३) ।

स्थानीय पञ्चायतको निर्वाचन

पञ्चायतको सुरुआतसँगै गाउँ, नगर र जिल्ला पञ्चायतहरूको व्यवस्था भए पनि जनताको प्रत्यक्ष मतबाट स्थानीय प्रतिनिधिको निर्वाचन २०३९ सालबाट सुरु भयो । ४,०२२ गाउँ पञ्चायत, २९ वटा नगर पञ्चायत र ७५ वटा जिल्ला पञ्चायतमा १ लाख ९२ हजार १२० जना जनप्रतिनिधि चयन भए । चार चरणमा भएको उक्त निर्वाचन २०३९ वैशाख २८ र ३१ एवं जेठ ३ र ४ गते सम्पन्न भएको थियो । विभिन्न कारण निर्वाचन हुन नसकी २५ पद खाली रहे । सबै तहका पञ्चायतमा निश्चित सङ्ख्यामा महिला सहभागिताको आरक्षित कोटाको व्यवस्था थियो । त्यसबाहेक जिल्ला पञ्चायतको निर्वाचनमा सभापतिमा २, उपसभापतिमा १२ र सदस्यमा १२ जना महिला उम्मेदवारमध्ये सभापति १, उपसभापति

-
८. जागृतप्रसाद भेटवाल (चितवन), द्रोणप्रसाद आचार्य (भापा), नोवलकेमी राई (इलाम), पद्मरत्न तुलाधर (काठमाडौँ) र सोमनाथ अधिकारी (प्यासी (कास्की) ।
 ९. २०४३ मा निर्वाचित शारदा मल्ल (धनुषा), लक्ष्मी सिंह (सर्लाही) र चन्दा शाह (बारा) ।

र सदस्यमा १२/१२ जना महिला निर्वाचित भएका थिए (निर्वाचन आयोग, २०७३, पृष्ठ २०६-२१४) । त्यतिखेर सिन्धुलीको आम्बोटे गाउँ पञ्चायतमा भक्तकुमारी घलेको नेतृत्वमा उपप्रधान पञ्च, नौवटै वडाध्यक्ष र ३६ जना सदस्यसहित ४७ वटै पदमा महिला निर्वाचित गरेर नमुना गाउँ पञ्चायत बनाउने प्रयत्नसमेत भएको थियो (पाण्डे, २०७८) ।

स्थानीय पञ्चायतको दोस्रो निर्वाचन २०४३ चैत ७ र १० गते सम्पन्न भयो । त्यस पटक ४,०१५ गाउँ पञ्चायत र ३३ वटा नगर पञ्चायतमा १ लाख ९१ हजार ६२ जना प्रतिनिधि निर्वाचित भए (पूर्ववत्, २०७३, पृष्ठ २१६) । सो निर्वाचनमा तत्कालीन नेकपा (माले) ले निर्वाचन उपयोग गर्ने नीतिअन्तर्गत ५४ वटा जिल्लामा २० हजारको हाराहारीमा उम्मेदवार उठाएको थियो । त्यसमध्ये वडाहरूमा सयौंले निर्वाचन जित्ने भने स्थानीय पञ्चायतको निर्याणक तह प्रधानपञ्च र उपप्रधानपञ्चमा ३७ जना जनपक्षीय उम्मेदवार निर्वाचित भए । त्यसमध्ये मोरङको इटहरामा गङ्गा डांगी र काठमाडौंको चम्पादेवीमा भानु रिजाल दुई महिला उपप्रधानपञ्च थिए । पोखरा नगरपालिकामा उपमेयर पदका उम्मेदवार प्रभा कोइराला उपविजेता हुनुभयो । नौवटा जिल्लामा उपसभापति^{१०}का साथै धादिङको जिल्ला सभापतिमा राजेन्द्रप्रसाद पाण्डे विजयी हुनुभएको थियो (पाण्डे, २०७६) । यसरी जनपक्षीय उम्मेदवारको नाममा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूले जनताको पक्षमा काम गर्नुका साथै आधारभूत मानव अधिकारबारे जनचेतना फैलाउन महत्त्वपूर्ण योगादन गरे । पञ्चायती व्यवस्थाभित्रैबाट त्यहाँ भएका गलत कुरा विरुद्ध जनता जगाउँदै जनपरिचालन गर्ने मञ्चका रूपमा ती पदहरू प्रयोग गरिएका थिए ।

१०. उपसभापतिहरू— पुष्प पोखरेल (भापा), भक्त केसी (इलाम), हरि पुन (चितवन), राममणि शर्मा (दाङ), यादव रायमाझी (पाल्पा), वाङ्छु शेर्पा (दोलखा), खगेन्द्र सिटौला (तेह्रथुम), गुणनिधि भुसाल (अर्घाखाँची) र काजीमान संसोहाङ (ताप्लेजुङ) ।

बहुदलीय व्यवस्था पुनर्स्थापना र बहुदलीय निर्वाचन

२०४६ फागुन ७ बाट सुरु भएको संयुक्त जनआन्दोलनमार्फत तीन दशक लामो निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था अन्त्य गर्दै चैत २६ गते बहुदलीय व्यवस्था पुनर्स्थापना भयो । तत्कालीन वाममोर्चाको अध्यक्षको रूपमा आन्दोलनको बागडोर समाल्ने भूमिकामा सहाना प्रधान हुनुहुन्थ्यो । सो आन्दोलनको सफलतासँगै महिलाका लागि राजनीतिमा थोरै ढोका खुल्यो । नेपालको संविधान, २०४७ मा आमनिर्वाचनमा हरेक दलले कम्तीमा पाँच प्रतिशत महिला उम्मेदवार उठाउनै पर्ने संवैधानिक व्यवस्था भयो । यही कारण बहुदलीय व्यवस्था अवधिभर सम्पन्न तीनवटा आमनिर्वाचन (२०४८, २०५१ र २०५६) मा उक्त प्रावधानमा बाँधिँएर सबै राजनीतिक दलले तोकिएको सङ्ख्यामा उम्मेदवारी दिँदै आए । स्वतन्त्र रूपमा उम्मेदवारी दिनेको सङ्ख्यासमेत हेर्दा २०४८ देखि २०५६ सम्मका निर्वाचनमा महिला उम्मेदवारीमा क्रमशः वृद्धि भएको देखिन्छ । तर, दलहरूको तर्फबाट संविधानतः तोकिएको पाँच प्रतिशतको सङ्ख्या बढ्न सकेन । राष्ट्रिय सभामा तोकिएअनुसार नै ६० जनामा अनिवार्य तीन सिटमा मात्र महिला निर्वाचित भइरहे ।

संवैधानिक राजतन्त्रसहितको बहुदलीय व्यवस्थाअन्तर्गत पहिलो निर्वाचनमा बहुमत प्राप्त नेपाली कङ्ग्रेसको सरकार आन्तरिक विवादका कारण पूरा अवधि टिक्न सकेन, तीन वर्षमै संसद् विघटन भयो । २०५१ कात्तिकमा भएको मध्यावधि निर्वाचनमा अगिल्लो संसद्को प्रमुख प्रतिपक्ष नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) ठुलो दल बन्यो । लीला श्रेष्ठ सुब्बा संसद्को पहिलो महिला उपसभामुखमा निर्वाचित हुनुभयो । त्यसपछिको अवधिमा पनि यो पद महिलाका लागि आरक्षितजस्तै हुँदै आएको छ ।

संवैधानिक प्रावधानअनुसार संसद्मा ठुलो दलको हैसियतले नेकपा (एमाले) ले गठन गरेको अल्पमतको सरकारले नौ महिनामै प्रमुख प्रतिपक्ष

नेपाली कङ्ग्रेसबाट अविश्वासको प्रस्ताव भैल्यो । अल्पमतको सरकार प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीले पुनः संसद् विघटन गरी निर्वाचन घोषणा गरे । उक्त घोषणा विरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा रिट पन्यो । कानुनी प्रावधान भन्ने कि तत्कालीन परिवेश, भन्डै डेढ वर्षअगिको नजिरसमेत नहेरी सर्वोच्च अदालतले संसद् पुनर्स्थापना गन्यो । नेपालको इतिहासमा त्यही घटनाबाट अदालतभित्र राजनीतिले प्रत्यक्ष प्रवेश पायो । अनि त सत्ता टिकाउने र गिराउने खेलमा न्यायालयको संलग्नता निरन्तर हुन थाल्यो ।

संसदीय अङ्क गणित न हो, सो घटनापछि सत्ता प्राप्ति अनेक अराजनीतिक र सिद्धान्तहीन गठबन्धनको कुसंस्कार सुरु भयो । ५-६ वर्षअगि मात्र जनआन्दोलनबाट खारेज भएको पञ्चायतको प्रतिनिधि राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी (राप्रपा) को नेतृत्वमा प्रजातान्त्रिक शक्ति मानिएका नेपाली कङ्ग्रेस र नेकपा (एमाले) पालैपालो सरकार बनाउने र भत्काउने खेलमा लागे । राजनीतिलाई सिद्धान्तच्युत गर्दै दूषित बनाउने यो खेल ऐतिहासिक भुल थियो ।

मुलुकमा राजनीतिक रूपमा देखा परेको यस्तै कमजोरीबिच २०५२ देखि मुलुक माओवादी सशस्त्र विद्रोहको चपेटामा पन्यो । त्यहीबिच २०५६ जेठमा तेस्रो आमनिर्वाचन भयो । नेपाली कङ्ग्रेसले स्पष्ट बहुमत प्राप्त गरी पुनः सरकार गठन गन्यो । सुरक्षाको दृष्टिले निर्वाचनको प्रचारमा जाँदा उम्मेदवारका साथ बाहुबलको पनि व्यवस्था गर्नुपर्ने अवस्था थियो । त्यहीँबाट प्रजातान्त्रिक निर्वाचन खर्चिलो र भङ्किलो हुन थाल्यो ।

बहुदलीय व्यवस्थाका तीनवटा आमनिर्वाचनमा पनि संविधानले व्यवस्था गरेको 'न्यूनतम' पाँच प्रतिशत महिला उम्मेदवारीलाई राजनीतिक दलहरूले भने 'अधिकतम' को व्यवहार गरिरहे । यसरी हेर्दा राजनीतिमा महिला सहभागिता वृद्धिको सोच कुनै दलमा पनि देखिएन ।

तालिका १ : प्रतिनिधि सभामा महिला सहभागिता (२०४८-२०५६)

	२०४८			२०४९			२०५६		
	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा
प्रतिनिधिसभाका लागि उम्मेदवार सङ्ख्या	१,२६५	८०	१३४५	१,३५६	८६	१,४४२	२,०९५	१४३	२,२३८
उम्मेदवार प्रतिशत	९४.१	५.९	१००	९४	६	१००	९३.६	६.४	१००
प्रतिनिधिसभा सदस्य सङ्ख्या	१९८	७	२०५	१९८	७	२०५	१९३	१२	२०५
प्रतिशत	९६.६	३.४	१००	९६.६	३.४	१००	९४.२	५.८	१००

स्रोत : संसद् सचिवालय २०५७ /

चौथो विश्व महिला सम्मेलन, बेइजिङ (सन् १९९५) पछि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै तय गरिएको लक्ष्य 'कम्तीमा एक तिहाइ महिला सहभागिता' मा राष्ट्रको प्रतिबद्धता तोकिएको समयमा पूरा गर्नुपर्ने चासो सरकारलगायत कुनै दलमा देखिएन । तर, महिला आन्दोलनले भने उक्त प्रतिबद्धतालाई आधार बनाएर निरन्तर अभियान अगाडि बढाइरह्यो । अखिल नेपाल महिला सङ्घको चौथो राष्ट्रिय सम्मेलन (२०५५) ले विशेष प्रस्ताव पारित गरी एक तिहाइ महिला सहभागिताको विषयमा अभियान चलायो । समयक्रमसंगै २०६२ सालमा आएर यो विषय नागरिक आन्दोलनदेखि राजनीतिक आन्दोलनसम्म सबैको साझा बन्यो ।

उता नेपाली कङ्ग्रेस पार्टीभित्रको सत्ता सङ्घर्ष जारी रहँदा २०५६ पछि पनि सरकारले निरन्तरता पाएन । निर्वाचनको समयमा प्रधानमन्त्रीको रूपमा प्रस्तुत गरिएका कृष्णप्रसाद भट्टराईलाई छ महिनामै प्रधानमन्त्रीबाट हटाई गिरिजाप्रसाद कोइराला पुनः प्रधानमन्त्री भए । त्यसको केही समयपछि २०५८ जेठ १९ गते दरबार हत्याकाण्ड भयो । त्यहीबिचमा फेरि सरकार परिवर्तन भयो, कोइराला हटेर नेपाली कङ्ग्रेसकै शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्री भए ।

उता २०५२ फागुन १ गते सुरु भएको माओवादी सशस्त्र विद्रोह तीव्र रूपमा फैलँदै थियो । त्यही विद्रोह दबाउने नाममा लगाइएको सङ्कट कालको विषयमा नेपाली कङ्ग्रेसभित्र देखिएको मतभिन्नताका कारण सरकारी पक्ष अल्पमतमा पर्ने देखियो । त्यसको सुइँको पाएको देउवा सरकारले २०५९ जेठ ८ गते संसद् विघटनको सिफारिससंगै मध्यावधि निर्वाचन घोषणा भयो ।

आन्तरिक विवाद चर्कदै जाँदा बहुमत प्राप्त सत्तारूढ दल नेपाली कङ्ग्रेस विभाजनमा पुग्यो । नेकपा (माओवादी) को जनविद्रोह र चौतर्फी तीव्र आक्रमणका कारण निर्धारित समयमा निर्वाचन हुने अवस्था थिएन । त्यहीकारण प्रधानमन्त्री देउवालाई 'अक्षम' घोषणा गर्दै तत्कालीन राजा

ज्ञानेन्द्रले सरकारबाट हटाए । सरकार परिवर्तनको खेल तीव्र हुँदै जाँदा क्रमशः पूर्वप्रधानमन्त्रीहरू लोकेन्द्रबहादुर चन्द, सूर्यबहादुर थापा र पुनः शेरबहादुरलाई प्रधानमन्त्री बनाउने र केही समयमा हटाउने खेल खेलेर अस्थिरताको लाभ लिँदै ज्ञानेन्द्रले राज्यको सम्पूर्ण शक्ति आफूमा केन्द्रित गरे ।

२०६१ माघ १९ गते दलीय नेतृत्वमा रहेको सरकारलाई पुनः राजा ज्ञानेन्द्रले बाबु महेन्द्रकै 'सत्रसाले' शैलीमा सत्ता हत्याउने प्रयत्नस्वरूप आफ्नै अध्यक्षतामा सरकार गठन गरे । बहुदलीय व्यवस्थाअन्तर्गत प्राप्त जनअधिकार फेरि हनन भयो । सञ्चार क्षेत्र नियन्त्रण गरियो । राजनीतिक नेताहरू गिरफ्तार भए । राजा ज्ञानेन्द्रमा मौलाएको सत्तामोहको त्यही घटना नै राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्र स्थापनाका लागि महत्त्वपूर्ण कारण बन्न पुग्यो ।

राजा ज्ञानेन्द्रको सक्रिय शासनमोहकै कारण २०६२-६३ को राष्ट्रिय जनआन्दोलनमा जनताको अभूतपूर्व सहभागिता रह्यो । अन्ततः २०६३ वैशाख ११ गते २०५८ मा विघटित संसद् पुनर्स्थापना गर्दै नेपालको शासनसत्ता फेरि राजनीतिक दलमै फिर्ता हुने अवस्था आयो । २०६३ वैशाख १५ गते पुनर्स्थापना भएको संसदले जेठ ४ गतेको घोषणाबाट नारायणहिटी राजदरबारका सम्पूर्ण अधिकार जननिर्वाचित संस्थामातहत ल्यायो । भन्डै अढाइ सय वर्षको शाह वंशीय राजतन्त्र निलम्बनको अवस्थामा पुग्यो ।

महिला सांसद समूह (महिला ककस)

देशमा बहुदलीय व्यवस्थाको सुरुआतसंगै संसद्को अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क-सम्बन्ध विस्तार हुँदै गयो । यसै क्रममा इन्टरनेसनल पार्लियामेन्टरी युनियन (आइपियु) को सदस्यको रूपमा नेपाली प्रतिनिधि विभिन्न कार्यक्रममा सहभागी हुन थाले । आइपियुले संसदीय राजनीतिमा महिला

सहभागिता वृद्धि र लैङ्गिक समानताको पक्षमा संसद्मा सहभागी दलहरूबिच ऐक्यबद्धता विकास र सहकार्यबारे अध्ययन (सन् २०००) गरेको थियो । १६५ मुलुकका भन्डै २०० जनाबिच गरिएको उक्त अध्ययनको निचोडका रूपमा 'अन्तरदलीय महिला सांसदहरूको संयन्त्र बनाएर काम गर्दा संसद्मा महिला नेतृत्व विकास गर्न र लैङ्गिक समानताको विषयलाई मूल प्रवाहमा ल्याउन सहज हुने' सुभाब थियो । त्यसै आधारमा आइपियुले नीतिगत रूपमै सदस्य राष्ट्रहरूको संसदले 'महिला सांसदबिच साभा संयन्त्र बनाएर काम गर्ने' विषय सिफारिसका रूपमा पारित गर्‍यो ।

पक्ष राष्ट्रका कारण आइपियुको सिफारिस कार्यान्वयन गर्ने काम नेपालको संसदले पनि गम्भीरतापूर्वक लियो । २०५८ कात्तिकमा संसद्बाट महिला सांसद समूह (महिला ककस) को नियमावली पारित भयो । लगत्तै राष्ट्रिय सभा सदस्य माननीय मैयादेवी श्रेष्ठको अध्यक्षतामा महिला ककस गठन भयो । सबै दलका महिला सांसदहरू एउटै थलोमा रहेर लैङ्गिक समानताको विषयमा साभा मुद्दा पहिचान गरी अगाडि बढाउने औपचारिक संयन्त्र स्थापित भएपछि काम गर्न अलि सहज हुँदै थियो । त्यसपछि नै वर्षौँदेखि माग भएको राष्ट्रिय महिला आयोगको स्थापना (२०५८ फागुन २३) भयो । लामो समयदेखि संसद्मा अड्किएको मुलुकी ऐनको एघारौँ संशोधन २०५८ चैत २ गते पारित भयो । तर, परिणाममुखी कामको अभ्यास गर्न नपाउँदै २०५९ जेठमा संसद् विघटन भयो । त्यसपछि भने राष्ट्रिय सभाका महिला सदस्यहरूबिच मात्र महिला ककस जीवित रह्यो । मुलुकमा राजनीतिक अन्धोलको अवस्था हुँदा त्यसले खासै गतिविधि गर्न सक्ने कुरै रहेन ।

२०६३ वैशाख १५ पछि संसद् पुनर्स्थापना भयो । २०६३ माघ १ देखि अन्तरिम व्यवस्थापिका संसद्मा ३३० जनामध्ये ५७ जना महिला सांसद रहे पनि सो अवधिमा औपचारिक रूपमा महिला सांसद समूह बनाएर काम गर्ने पहल भएन ।

तालिका २ : पुनर्स्थापित व्यवस्थापिका संसद् (२०६३)

राजनीतिक दल	पुनर्स्थापित व्यवस्थापिका संसद्मा सदस्य			
	जम्मा	महिला	पुरुष	महिला प्रतिशत
नेपाली कङ्ग्रेस	१३३	१०	११३	७.५
नेकपा (एमाले)	८३	१२	७१	१४.५
नेकपा (माओवादी)	८३	३१	५२	३७.४
अन्य	३१	४	२७	१२.९
जम्मा	३३०	५७	२७३	१७.३

स्रोत : संसद्मा महिला, २०७५ ।

बहुदलीय व्यवस्थाअन्तर्गत स्थानीय निर्वाचन

२०४६ सालको आन्दोलनले पञ्चायतको अन्त्य गरेपछि स्थानीय निकायको पहिलो निर्वाचन २०४९ जेठमा भयो । उक्त निर्वाचनमा ३,९९५ गाउँ विकास समिति र ३६ वटा नगरपालिका थिए । हरेक गाविसलाई ९ वडा र नगरपालिकामा ३५ वडासम्म विभाजन गरिएको थियो । निर्वाचनमार्फत गाविस र नगरपालिकाबाट एक/एक जना प्रमुख/उपप्रमुख र वडाहरूबाट एक/एक जना वडा सदस्य निर्वाचित हुने प्रावधानअनुसार मुलुकभरका गाविस र नगरपालिकामा ४४,५३९ जनप्रतिनिधि निर्वाचित भए (निर्वाचन आयोग, २०७३, पृष्ठ २३०) । ती पदका लागि मुलुकभरबाट दल र स्वतन्त्रसहित तीन लाख ५० हजार उम्मेदावार चुनावी मैदानमा खडा भएका थिए (उही, पृष्ठ २२७) ।

उक्त निर्वाचनमा महिला कोटा तोकिएको थिएन । त्यसैले देशभरबाट निर्वाचित हुने महिलाको सङ्ख्या नगन्य मात्र रह्यो । उक्त निर्वाचन परिणामको सन्देश थियो— कानुनी रूपमा अनिवार्यताको व्यवस्थाबिना औपचारिक पदमा महिला सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्दै जानुपर्छ भन्ने सचेतना राजनीतिक दलहरूमा देखिएन । त्यसपछि भने 'महिला कोटा' को विषयमा बहस चलन थाल्यो ।

दोस्रो निर्वाचन हुनुपूर्व २०५३ चैत २२ गते अध्यादेश जारी गर्दै हरेक वडामा एक जना महिला अनिवार्य निर्वाचित हुने कानुनी व्यवस्था भयो । सो अध्यादेशअनुसार २०५४ जेठ ४ र २३ गते दुई चरणमा सम्पन्न निर्वाचनबाट देशभर २० जना अध्यक्ष, १४ जना उपाध्यक्ष, २४० वडाध्यक्ष लगायत ४० हजारभन्दा बढी महिलाहरू राज्यको आधारभूत निकायमा निर्वाचित भए (निर्वाचन आयोग, २०७३) । त्यससंगै जिल्ला विकास समितिको उपसभापतिमा एकली महिला भोजपुरकी जयन्ती राई निर्वाचित हुनुभयो ।

आधारभूत तहको संरचनामा निर्वाचित महिलाको यो उपस्थितिले सिङ्गो राजनीतिमा सहभागिता वृद्धि मात्र भएन, समाज रूपान्तरणमा समेत सकारात्मक प्रभाव पर्न थाल्यो । त्यसपछिका राजनीतिक अभियान र आन्दोलनमा आममहिलाको सहभागिता क्रमशः वृद्धि हुन थाल्यो ।

२०५४ पछि तोकिएको अवधिमा स्थानीय निकायको निर्वाचन भएन । आधारभूत तहमा जनप्रतिनिधिमूलक संस्थालाई अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला मानिएन । अवधि सकिएपछि पहिला निर्वाचित जनप्रतिनिधि बिदा भए । जनअभिमतबाट राज्य संयन्त्रमार्फत नयाँ नेतृत्व विकास र स्थापित हुने कार्य रोकियो । सामाजिक रूपान्तरणको दृष्टिले यो ठुलो क्षति थियो । त्यस्तो हुँदा पनि २०६२-६३ को जनआन्दोलनमा देखिएको महिला सहभागिता दुनियाँकै अगाडि उदाहरणीय रह्यो । यसमा १० वर्षअगाडि स्थानीय निकायमा निर्वाचित महिलाको महत्वपूर्ण योगदान थियो । सो उपलब्धिका पछाडि राष्ट्रिय महिला आन्दोलन, नागरिक समाज र गैरसरकारी संस्थाहरूको तर्फबाट गरिएका गतिविधि एवं पहलको समेत उल्लेख्य भूमिका थियो । राजनीतिक प्रणाली परिवर्तनको पक्षमा नेपाली महिलाहरूले देखाएको त्यो अभूतपूर्व सहभागिता इतिहासमै उल्लेखनीय र अनुकरणीय रूपमा स्थापित छ ।

मतदाता, मतदान, उम्मेदवार र विजयी महिलाको अनुपात

नेपालको पहिलो आमनिर्वाचन २०१५ सालमा ४२ लाख ४६ हजार मतदाता थिए । तीन दशकपछि पुनः बहुदलीय व्यवस्था स्थापना भयो । त्यसपछि भएको २०४८ सालको निर्वाचनमा मतदाताको सङ्ख्या १ करोड ११ लाख अर्थात् तीन गुणाले वृद्धि भएको थियो । त्यसभन्दा पछिका दुइटा निर्वाचनमा यो सङ्ख्या १० प्रतिशतको हाराहारीमा वृद्धि भएको देखिन्छ । त्यसै गरी २०१५ सालमा ४२ प्रतिशत मतदान भएको थियो भने २०४८ देखि २०५६ सालसम्म भएका निर्वाचनमा मतदानको अनुपात ६० प्रतिशतभन्दा माथि रह्यो ।

२००७ सालदेखि माग हुँदै आएको संविधान सभाको निर्वाचन २०६४ चैत २८ गते भयो । २०५६ देखि २०६४ सालको आठ वर्षमा मतदाता सङ्ख्यामा ३० प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ, जुन अहिलेसम्मकै सबैभन्दा धेरै मतदाता सूची हो । त्यसको ६ वर्षपछि भएको संविधान सभाको दोस्रो निर्वाचनमा उक्त मतदाता सङ्ख्या ४५ प्रतिशतले घटेको देखिन्छ । यो २०५१ सालको मध्यावधि निर्वाचनभन्दा पनि कम हो । त्यसपछिका दुई निर्वाचन (२०७४ र २०७९) मा भने यो सङ्ख्या फेरि १५-१६ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । २०६४ र २०७० को निर्वाचनबिचमा त्यति धेरै मतदाता सङ्ख्या फरक पर्नुको कारण के हुन सक्छ ? यसपछाडिका केही कारण उल्लेख गर्ने पर्छ ।

पहिलो, २०६४ सालमा नेपालमा बसोबास गरेका आधारमा मतदाता नामावलीमा नाम समावेश गरियो । दोस्रो, त्यस समय नामावली सङ्कलनमा विद्युतीय प्रणाली नभएको र मतदाता नामावली सङ्कलन गर्दा नागरिकताको प्रमाणपत्र पनि नखोजिएका कारण एउटै व्यक्तिको फरक फरक ठाउँमा नामावली होदोरो-तेहोरो पर्न सक्ने अवस्था थियो । तेस्रो, त्यस समय मतदानका लागि कुनै परिचयपत्रको व्यवस्था थिएन । त्यसैले जसले, जहाँ नाम लेखाए पनि हुने अवस्था थियो ।

तालिका ३ : निर्वाचन, मतदाता, उम्मेदवारी र निर्वाचित जनप्रतिनिधि

निर्वाचन वर्ष	निर्वाचन मिति	कुल मतदाता	परिवर्तित मत %	खसेको मत	प्रतिशत	उम्मेदवार			निर्वाचित महिला
						महिला	पुरुष	जम्मा	
२०१५	फागुन ७ मा सुरु	४२,४६,४६८	-	१७,९१,३७३	४२.१९	७			१
२०४८	वैशाख २९	१,११,९१,७७७	१६३.५५	७२,९१,०८४	६५.१५	८१	१२६४	१३४५	७
२०५१	कात्तिक २९	१,२३,२७,३२९	१०.१५	७६,२५,३४८	६१.८६	८६	१३५६	१४४२	७
२०५६	वैशाख २० र जेठ ३	१,३५,१८,८३९	९.६७	८८,९४,५६६	६५.७९	१४३	२०९५	२२३८	१२
२०६४	चैत २८	१,७६,२१,८३२	३०.३५	१,०८,६६,१३१	६१.६६	३६८	३५७८	३९४६	३०
२०७०	मङ्सिर ४	१,२१,४७,८६५	४५.०५	९५,१६,७१४	७८.३४	६६७	५४५७	६१२४	१०
२०७४	मङ्सिर १० र २१	१,५४,२७,९३८	१५.४४	१,०५,९४,०४४	६८.६७	१५६	१७४३	१८९९	७
२०७९	मङ्सिर ४	१,७९,८८,५७०	१६.५९	११०,४७०,३४	६१.४१	२४०	२१७२	२४१२	९

स्रोत : नेपालको निर्वाचन इतिहास र निर्वाचनको नतिजा पुस्तिका २०७४ र निर्वाचन परिणाम २०७९ ।

तर, २०७० सालको निर्वाचनदेखि नागरिकताका आधारमा मतदाता सूची अद्यावधिक गरी मतदाता परिचयपत्र लागु गरियो । जसका कारण नागरिकता नलिएका व्यक्तिहरूले मतदाताका रूपमा नाम लेखाउन सम्भव भएन । मतदाता सूचीलाई विद्युतीय माध्यमबाट एकीकृत गर्न थालिएपछि फरक ठाउँबाट एउटै व्यक्तिको नाम दोहोरो-तेहोरो परे पनि परीक्षण गरी हटाउन सम्भव भयो । परिचयपत्रका आधारमा मतदान गर्ने व्यवस्था भएपछि अर्काको नाममा फर्जी मत हाल्ने प्रवृत्ति निरुत्साहित भयो । सोही कारण मतदाता सङ्ख्या मात्र घटेन, २०६४ सालमा १ करोड ८ लाखले मतदान गरेका ठाउँमा २०७० सालको निर्वाचनमा ९५ लाखले मात्र मतदान गरे । यसरी समयसँगै विकास भएको प्रविधिको प्रयोगबाट निर्वाचन प्रक्रियामा देखिएको दुरुपयोग र अनियमितता केही हदसम्म नियन्त्रण भयो । तथापि यसको कारण अझै गहिराइमा गएर खोजी र विश्लेषण हुनु आवश्यक छ ।

पुनर्स्थापित संसद् (२०६३) महिला सहभागिताको कोसेढुङ्गो

२०५३ भदौमा चीनको बेइजिङमा सम्पन्न चौथो विश्व महिला सम्मेलन (सन् १९९५) बाट पारित महिला सहभागिताको विषय नेपालको महिला समानताको आन्दोलनको पनि महत्त्वपूर्ण एजेन्डा बन्यो । २०५५ सालदेखि महिला आन्दोलनको पहलमा राज्यका हरेक निकायमा कम्तीमा एक तिहाइ महिला सहभागिताको विषय अभियानकै रूपमा अगि बढ्यो । समयक्रममा यो मुद्दा राजनीतिक र नागरिक आन्दोलनको साभ्ना विषयका रूपमा स्थापित भयो । नेकपा (एमाले) को केन्द्रीय महिला विभागको तर्फबाट २०६२ भदौमा पार्टीको केन्द्रीय कमिटीको बैठकमा प्रस्ताव गरिएको 'राज्यका हरेक निकायमा समानुपातिक लक्ष्यसहित कम्तीमा एक तिहाइ महिला सहभागिता' सहितको आठबुँदे 'जेन्डर विषय' पारित भयो । त्यसपछि सहाना प्रधान, सुप्रभा घिमिरेलगायत प्रमुख सात राजनीतिक दलका महिला नेताहरूबिच यी विषयलाई साभ्ना बनाउने पहल सुरु भयो । परिणामतः २०६२ फागुन २४ गते अन्तर्राष्ट्रिय श्रमिक महिला दिवस (मार्च ८) का

दिन तत्कालीन अवस्थामा आन्दोलनरत दलहरू नेकपा (एमाले), नेपाली कङ्ग्रेसलगायत सात दलका महिला नेताबिच 'अन्तरपार्टी महिला सञ्जाल' औपचारिक गठन गर्दै नौबुँदे साभा जेन्डर विषय पारित गरियो । उक्त कार्यक्रममा आन्दोलनरत दलका प्रतिनिधिहरूले सम्बोधन गर्दै प्रस्तावित विषयहरूलाई संयुक्त रूपमा स्वीकार गरे । तिनै मुद्दासहित २०६२-६३ को जनआन्दोलनमा महिलाहरू उत्साहपूर्वक सहभागी भए ।

अन्तरपार्टी महिला सञ्जालको नौबुँदे साभा लैङ्गिक विषयमध्ये महिला सहभागिताको विषय प्राथमिकतासाथ समावेश थियो (अपामसं, २०६२) । त्यसका आधारमा आन्दोलनबाट पुनर्स्थापित संसद्मा 'राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक लक्ष्यसहित कम्तीमा एक तिहाइ महिला सहभागिता गरिनेछ' लगायत महिला अधिकारसम्बन्धी चारबुँदे जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव संसद्मा दर्ता भयो । तत्कालीन एमाले सांसद विद्यादेवी भण्डारीको प्रस्ताव एवं नेपाली कङ्ग्रेसका कमला पन्त र नारायणप्रसाद साउद तथा राष्ट्रिय जनमोर्चाका नवराज सुवेदीको समर्थनमा दर्ता भएको उक्त प्रस्तावमा महिला सहभागिता, आमाको नाममा नागरिकता, सबै किसिमका कानुनी विभेदको अन्त्यका साथै महिला विरुद्ध हुने हिंसा अन्त्यको विषय समावेश थिए । उक्त प्रस्ताव २०६३ जेठ १६ गते संसद्बाट सर्वसम्मत रूपमा पारित भयो (संसद् सचिवालय, २०६३) ।

यसरी २०५३ सालमा बेइजिङ सम्मेलनबाट उठान भएर २०५५ सालदेखि महिला आन्दोलनको अभियानको केन्द्र बनेको विषय राजनीतिक दल हुँदै एक दशकपछि २०६३ सालमा राज्यको विषय बन्न पुग्यो ।

संसद्बाट पारित त्यही प्रस्तावसमेतका आधारमा २०६३ माघ १ गते घोषणा गरिएको अन्तरिम संविधानले संविधान सभाको निर्वाचनमा कम्तीमा एक तिहाइ महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने व्यवस्था गर्‍यो (नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा ६३-५) । संवैधानिक रूपमा पैतृक सम्पत्तिमाथि छोरा र छोरीको समान हक स्थापित भयो । सोही दिन घोषणा गरिएको अन्तरिम व्यवस्थापिका संसद्मा पहिलो पटक ५७ जना महिला सदस्य भए (संसद्मा महिला, २०७५) ।

निष्कर्ष

नेपालको राजनीतिक आन्दोलनमा महिलाको सहभागिता र योगदान सुरुदेखि नै कदरयोग्य रहँदै आएको छ । मुलुकमा सामाजिक न्यायको मागसहित सङ्गठित रूपमा नागरिक आन्दोलनको जग राख्ने श्रेय योगमाया न्यौपानेलाई जान्छ । राणा कालमा कहिले पर्दापछाडि र कहिले अग्रमोर्चामा रहेर राजनीतिक आन्दोलनमा इन्धन भर्ने काममा दिव्या कोइराला, रेवन्तकुमारी आचार्यदेखि राममाया पोडेलगायतको संलग्नतालाई अनदेखा गर्न मिल्दैन । मुलुकमा जब जब अप्ठ्यारो आइलाग्छ, महिलाहरू अग्रपङ्क्तिमा देखिने कुराले अहिलेसम्मै निरन्तरता पाइरहेको छ । २०१७ सालको कालो भन्डा काण्डमा शैलजा आचार्यले देखाएको साहस होस् वा २०४६ सालको जनआन्दोलनको नेतृत्वमा सहाना प्रधानको संलग्नता होस्, यी सबै अप्ठ्यारो समयमा महिला नेतृत्वको साहसपूर्ण अग्रता हुन् ।

२०५२ सालमा सुरु भएको माओवादी सशस्त्र विद्रोहपछिको एक दशकसम्म पुरुषहरू गाउँमा टिक्ने अवस्था रहेन । त्यो विषम परिस्थितिमा खेतीपाती, वस्तुभाउदेखि परिवारमा रहेका बालबच्चा, ज्येष्ठ नागरिक, अशक्त र अपाङ्गता भएका सदस्यहरूको हेरचाहको सिङ्गो भूमिका महिलाले नै धाने । त्यसै गरी विद्रोहीतर्फका तमाम महिला हातमा बन्दुक लिएर आक्रमणका हरेक मोर्चामा खटे । २०६२-६३ को जनआन्दोलनमा भएको महिला सहभागिता इतिहास रच्ने तहमा थियो । तर, गुमेको अधिकार आन्दोलनको बलमा फर्किँएपछि महिलाहरू क्रमशः मूल धारबाट किनारातर्फ धकेलिने प्रवृत्तिमा २००७ र २०४६ साल हुँदै २०६३ पछि पनि खासै परिवर्तन हुन सकेन । वर्तमानलाई हेर्ने हो भने पनि मुलुकका दलहरूको तहगत रूपमै निर्णायक पद/संरचनामा महिला सहभागिता नगन्थ मात्र छ । तर, नेतृत्व तहसनहस अवस्थामा पुगेका नवगठित दलहरूलाई भरथेग गरेर उठाउने भूमिकामा महिला नै अगाडि छन् । विगतमा भैं समय सहज हुँदै गएपछि नेतृत्वमा पुनः पुरुषको बाहुल्य रहने परम्परा दोहोरिन्छ वा महिला नेतृत्वले निरन्तरता पाउँछ ? समयको गतिसँगै देखिने नै छ ।

**

भाग तीन

संविधान : सभा गठनदेखि घोषणासम्म

२००७ सालको क्रान्तिदेखि नै माग हुँदै आएको संविधान सभाको निर्वाचन ५७ वर्षपछि २०६४ सालमा पूरा भयो । नेकपा स्थापना कालदेखि उठान गरिएको माग आधा शताब्दीभन्दा लामो आन्दोलनसँगै नेकपा (माओवादी) को १० वर्षे सशस्त्र विद्रोह र २०६२-६३ सालको १९ दिने जनआन्दोलनको परिणामका रूपमा मुलुक गणतन्त्रमा प्रवेश गर्‍यो । पुनर्स्थापित संसदले २०६३ जेठ ४ गते गरेको घोषणामार्फत राजसंस्थामा रहेको अधिकार निलम्बन गर्दै राजकीय शासनसत्ताका सबै अधिकार जननिर्वाचित प्रधानमन्त्रीमा ल्याइयो । त्यही घोषणाको आधारमा अन्तरिम संविधान बन्यो । त्यसले जनआन्दोलनले स्थापित गरेका आधारभूत मागहरू सम्बोधन गर्दै संविधान सभाको निर्वाचनका लागि मार्गप्रशस्त गरेको थियो ।

पहिलो संविधान सभा (२०६४-०६९)

२०६४ चैत २८ गते सम्पन्न निर्वाचनबाट पहिलो संविधान सभा गठन भयो । सो निर्वाचनमा पहिलो हुने जित्ने (प्रत्यक्ष) र समानुपातिकसहित मिश्रित निर्वाचन प्रणाली अपनाइयो । समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गत महिला र पुरुषलाई समान सङ्ख्यामा निर्वाचित गर्न 'जिपर प्रणाली' लागु गरियो । जसअनुसार कानुनी रूपमै पुरुष-महिला आधा-आधा सङ्ख्यामा

तालिका ४ : संविधान सभामा लैङ्गिक सहभागिता (२०६४ र २०७०)

	२०६४				२०७०			
	पुरुष	महिला	जम्मा	महिला प्रतिशत	पुरुष	महिला	जम्मा	महिला प्रतिशत
नेकपा (माओवादी)	९६	२४	१२०	२०.००	२५	१	२६	३.८५
	समानुपातिक	५०	१००	५०.००	२७	२७	५४	५०.००
नेपाली कङ्ग्रेस	३५	२	३७	५.४१	८९	६	९५	५.७१
	समानुपातिक	३७	७३	४९.३२	४६	४५	९१	४९.४५
नेकपा (एमाले)	३२	१	३३	३.०३	८८	३	९१	३.३०
	समानुपातिक	३५	३५	७०	४२	४२	८४	५०.००
मधेसी	२८	२	३०	६.६७	४	०	४	०.००
जनअधिकार फोरम	११	११	२२	५०.००	५	५	१०	५०.००
	समानुपातिक	१९	१	२०	१४	०	१४	०.००
अन्य दलहरू	४१	२९	७०	४१.४३	६३	४३	९६	४४.७९
राष्ट्रपतिबाट मनोनीत	२०	६	२६	२३.०८	२२	४	२६	१५.३८
	जम्मा	४०४	१९७	६०१	४२५	१७६	६०१	२९.२८

स्रोत : संसद् सचिवालय, संविधान सभाका सूचना पत्रहरू २०६९, २०७२ र संसद्मा महिला २०७५ ।

(नोट : पहिलो संविधान सभामा पुरुष कोटाबाट एक जना यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक समुदायको सदस्य हुनुहुन्थ्यो ।)

निर्वाचित गर्नुपर्ने भयो । संविधानमा व्यवस्था भएको एक तिहाइ महिला उम्मेदवार पुऱ्याउन प्रत्यक्ष निर्वाचनतर्फ कम्तीमा १० प्रतिशत महिला उम्मेदवार बनाउनै पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था बन्यो । सोअनुसार नेपाली कङ्ग्रेस र नेकपा (एमाले) का तर्फबाट २४/२४ जना महिला उम्मेदवार थिए । अरू दलले पनि संविधानसम्मत रूपमा उम्मेदवारी दिए ।

त्यतिखेरसम्म सशस्त्र विद्रोहको राप र ताप ताजै भएकाले नेकपा (माओवादी) ले पहिलो हुने निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गत तोकिएभन्दा बढी महिला उम्मेदवारी दियो । आफ्ना उम्मेदवार जिताउन सिङ्गो पार्टीपङ्क्ति परिचालित भयो । परिणामतः सो पार्टीबाट प्रत्यक्षतर्फ २४ जना महिला निर्वाचित भए । अन्य दलका छ जनासहित पहिलो संविधान सभा (व्यवस्थापिका संसद्) मा प्रत्यक्ष निर्वाचित हुने महिलाको सङ्ख्या ३० पुगेको थियो । समानुपातिकतर्फबाट १६१ र सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनीत ६ जनासहित ६०१ सदस्यीय संविधान सभामा १९७ जना महिलाको सहभागिता भयो (संसद् सचिवालय, २०६५) ।

उत्साहजनक महिला नेतृत्व

संविधान सभामा अध्यक्ष वा उपाध्यक्षमध्ये एक जना महिला हुनै पर्ने संवैधानिक प्रावधानअनुसार पहिलो संविधान सभाको अध्यक्षमा सुवासचन्द्र नेम्बाङ र उपाध्यक्षमा पूर्णकुमारी सुवेदी निर्वाचित हुनुभयो । प्रायः सबै राजनीतिक दलका प्रमुख सचेतकमा पुरुष र सचेतकमा महिला छानिए । संविधान सभा र व्यवस्थापिका संसद् दुवैतर्फ गरी २४ वटा समिति थिए । तीमध्ये संविधान सभा र व्यवस्थापिका संसद्का चार/चारसहित आठवटा समितिको नेतृत्वमा महिला निर्वाचित भए । समितिमा यति धेरै महिला सभापति निर्वाचित भएको त्यो पहिलो अवसर थियो । महिलाहरूले नेतृत्व गरेका समितिहरूको काम औसतमा राम्रा थिए । कतिपय समितिको काम अन्य समितिको तुलनामा उत्कृष्ट थियो (नेकपा एमाले, २०६९) ।

संविधान निर्माणमा महिला सांसदहरू विविध रूपमा क्रियाशील रहे । पहिलो संविधान सभाले काम सुरु गर्नुपूर्व जनताको राय सङ्कलन र विश्लेषण गरेको थियो । ४० वटा समूहमा विभाजित समूहहरूको नेतृत्व समितिका सभापति र दलका प्रमुख सचेतक एवं सचेतकहरूले गरेका थिए । जसमा एक तिहाइभन्दा बढी समूहको नेतृत्व महिलाहरूले गरे । समानुपातिक सहभागिता नियमावलीको व्यवस्थाअनुसार हरेक समितिमा एक तिहाइ महिला सदस्य थिए । उनीहरूले समितिभित्र उच्च भूमिका खेले ।

संविधान सभाका सबै महिला सदस्य रहने गरी महिला सभासद समूह (महिला ककस) गठन गरियो । यद्यपि औपचारिक रूपमा महिला ककसको विषय नियमावलीमा थिएन । महिला ककसको अगुवाइमा लैङ्गिक समानताका विषयहरू खास गरी वंश, अंश, सहभागिता, लैङ्गिक हिंसा, प्रजनन अधिकार, घरायसी कामको गणनालगायतमा सबै दलका महिला सभासदबिच साभा धारणा बन्यो । ती विषयहरूलाई विषयगत मस्यौदामा समावेश गर्ने सन्दर्भमा महिला ककस र समितिका महिला सदस्यबिच निरन्तर समन्वय एवं सहकार्य रह्यो । त्यही पहलका कारण महिला आन्दोलनले उठाउँदै आएका लैङ्गिक समानतासम्बन्धी अधिकांश विषयहरू संविधानको मस्यौदामा समावेश गर्न सम्भव भयो ।

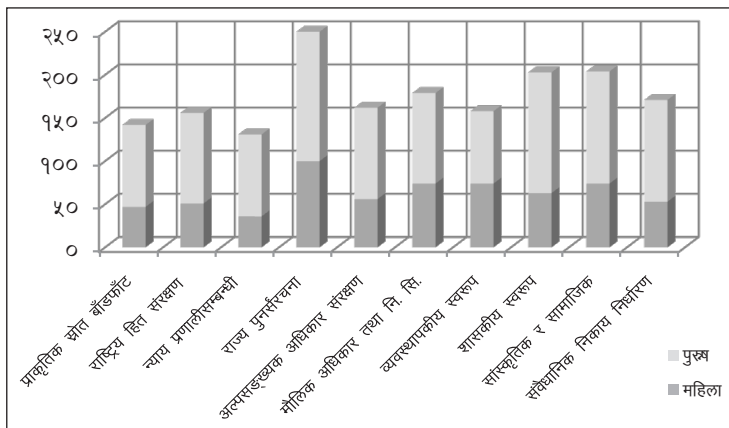
मस्यौदा निर्माण प्रक्रियामा महिला

२०६४ चैत २८ गते निर्वाचित संविधान सभामा पहिलो पटक एक तिहाइ सङ्ख्यामा सहभागी रहेका महिलालाई जिम्मेवारी दिने सन्दर्भमा राजनीतिक दलहरू केही उदार देखिए । जसका कारण संविधान सभातर्फ मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति, प्राकृतिक स्रोत तथा राजस्व बाँडफाँट समिति, सामाजिक-सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता

र नागरिक सम्बन्ध समितिको नेतृत्व महिला सभासदले लिएका थिए । उक्त समितिमा रहेर निर्वाह गरेको भूमिका अरु कुनै समितिको भन्दा कम थिएन ।

समितिका प्रतिवेदनहरू तयार भएपछि संविधान सभाको मूल सभामा प्रस्तुति र छलफल भए । हरेक समितिको प्रतिवेदनमाथि सात/सात दिन छलफल भएको थियो । मस्यौदामाथि छलफल हुने क्रममा औसतमा संविधान सभामा रहेको उपस्थितिभन्दा राम्रो सङ्ख्यामा महिलाको सहभागिता थियो । हरेक नागरिकको जीवनसँग जोडिएका मौलिक अधिकार, सामाजिक तथा सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता मात्र होइन, भविष्यको संसद्मा सहभागिता सुनिश्चित गर्ने व्यवस्थापकीय अङ्ग निर्धारण, सीमान्तकृत समुदायको अधिकार संरक्षणजस्ता विषयमा उनीहरूको बढी चासो देखिन्थ्यो ।

विषयगत समितिको प्रतिवेदनमाथि संविधान सभामा भएका छलफल

**तालिका ५ : विषयगत समितिको प्रतिवेदनमाथि
संविधान सभामा भएका छलफल**

विषयगत समिति	छलफलमा सहभागिता			
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला प्रतिशत
१. प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँट समिति एवं राष्ट्रिय हित संरक्षण समितिको प्रतिवेदन	४७	९५	१४२	३३.१०
२. राष्ट्रिय हित संरक्षण समितिको प्रतिवेदन	५१	१०५	१५६	३२.६९
३. न्याय प्रणालीसम्बन्धी समितिको प्रतिवेदन	३६	९५	१३१	२७.४८
४. राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्ति बाँडफाँट समितिको प्रतिवेदन	१००	२१८	३१८	३१.४५
५. अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायको अधिकार संरक्षण	५६	१०६	१६२	३४.५७
६. मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिको प्रतिवेदन	७४	१०५	१७९	४१.३४
७. व्यवस्थापकीय स्वरूप निर्धारण समितिको प्रतिवेदन	७४	८४	१५८	४६.८४
८. शासकीय स्वरूप समितिको प्रतिवेदन	६३	१४०	२०३	३१.०३
९. सांस्कृतिक र सामाजिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण र अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायको हक अधिकार संरक्षण समितिको प्रतिवेदन	७४	१३०	२०४	३६.२७
१०. संवैधानिक निकाय निर्धारण तथा संवैधानिक समितिको प्रतिवेदन	५३	११८	१७१	३०.९९
जम्मा	६२८	११९६	१८२४	३०.१५

स्रोत : संविधान सभा दर्पण २०६५-०६९ ।

तथ्यहरूले प्रस्ट पार्छन्— बाहिर जसरी संविधान सभामा महिलाको भूमिकाप्रति प्रश्न उठाउँदै थियो, भित्र त्यसको जबाफ महिलाहरू कामबाट दिँदै थिए । महिलाको त्यो उपस्थिति भौतिक रूपमा मात्र थिएन, नयाँ संविधानमा समावेश गरिनुपर्ने विषयहरूमा सशक्त हस्तक्षेप पनि थियो । ।

संविधान नबन्दै सभा विघटन

दुई वर्ष अवधिभित्र संविधान निर्माण गर्न निर्वाचित संविधान सभाले समयमा काम सकेन । त्यस अवधिमा मूलभूत रूपमा संविधानको मस्यौदा गर्ने काम मात्र पूरा भयो । दलहरूबिच केही बुँदामा रहेका असमझदारीका कारण पटक पटक समयावधि थप गरी संविधान सभाको कार्यकाल चार वर्ष पुग्यो । तर, सो अवधिमा पनि समझदारी हुन नसक्ता २०६९ जेठ १३ गते संविधान घोषणा नगरी संविधान सभा विघटन भयो ।

संविधान बनाउनकै लागि संविधान सभामा दुई निर्वाचन क्षेत्रबाट पराजित भए पनि पुष्पकमल दहाल 'प्रचण्ड' को विशेष पहलमा माधवकुमार नेपाललाई सरकारी कोटामा मनोनीत गरी संवैधानिक समितिको सभापति बनाइएको थियो । तर, प्रधान सेनापति प्रकरणमा गढबढी भएपछि प्रधानमन्त्री 'प्रचण्ड' को राजीनामा आयो । आफूलाई संविधान सभा सदस्य बनाउन पहल गर्ने प्रचण्डलाई नै विस्थापित गर्दै माधव नेपाल प्रधानमन्त्री बन्न जानुभयो । त्यसपछि समितिको सभापतिमा निलाम्बर आचार्यलाई निर्वाचित गरियो । उहाँलाई कुनै पनि दलको तर्फबाट बलियो समर्थन र सहयोग रहेन । एकलो पहलमा कामले परिणाम दिने अवस्था पनि भएन । संविधान सभाबाट संविधान घोषणा हुन नसक्नुका पछाडि यी पनि कारण बने ।

दोस्रो संविधान सभा (२०७०-०७२)

२०७० मङ्सिर ४ गते संविधान सभाको दोस्रो निर्वाचन भयो । त्यहाँसम्म पुग्दा नेकपा (माओवादी) पनि महिला उम्मेदवारी दिने सन्दर्भमा

संविधानको प्रावधानअनुसार जसोतसो एक तिहाइ पुन्याउने मानसिकतामा पुगिसकेको थियो । परिणामतः सबै दलले प्रत्यक्ष निर्वाचनतर्फ संवैधानिक प्रावधानअनुसार महिला उम्मेदवारीलाई १० प्रतिशतमा सीमित गरे । दोस्रो संविधान सभा (व्यवस्थापिका संसद्) मा प्रत्यक्ष निर्वाचत हुने महिला सङ्ख्या १० मात्र रह्यो । समानुपातिक र मनोनीतसहित सभामा महिलाको सङ्ख्या १७६ (२९.२३ प्रतिशत) रह्यो । यस पटक संविधान सभाका कतिपय दलहरूमा प्रमुख सचेतक र सचेतक दुवै पुरुष चयन भए । १० वटा समितिमध्ये दुइटामा मात्र महिला सभापति बनाइयो । यसरी आन्दोलनको सफलतापछिको दोस्रो निर्वाचनमा पुग्दा महिला सहभागिता वृद्धि हुँदै जानुको बदला आन्दोलनको राप र ताप कम हुँदै जाने क्रमसँगै निर्णायक तहमा महिला सहभागिता पनि पुरानै लयमा फर्कने सङ्केत देखा पर्न थाल्यो ।

प्रारम्भिक मस्यौदामाथिको छलफल

दोस्रो संविधान सभामा महिलाको सङ्ख्यात्मक सहभागिता पहिलोमा भन्दा कम भए पनि संविधान बनाउने छलफल र बहसमा भएको सहभागिता उपस्थितिको तुलनामा कम थिएन ।

पहिलो संविधान सभाले तयार गरेको मस्यौदामा रहेका सहमति र असहमतिका बुँदामा आधारित भएर गरिएको छलफलमा औसत ३०.१५ प्रतिशत महिलाको सहभागिता रह्यो । विषयगत रूपमा हेर्दा महिला र सीमान्तकृत समुदायसँग सरोकार राख्ने विषय मौलिक हक, संवैधानिक निकाय निर्धारण, सामाजिक तथा सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता र बढी चासो र चर्चामा रहेको राज्यको पुनर्संरचनासम्बन्धी विषयमा महिलाको बढी सहभागिता रहेको देखिन्छ । विभिन्न विषयमा भएको छलफलमा लैङ्गिक सहभागिताको अवस्था तालिकाहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

**तालिका ६ : पहिलो संविधान सभाले तयार गरेको मस्यौदा
प्रतिवेदनमाथिको छलफल**

छलफल गरिएको मस्यौदा प्रतिवेदन	छलफलमा सहभागिता			
	जम्मा	महिला	पुरुष	महिला प्रतिशत
१. प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँट समिति र राष्ट्रिय हित संरक्षण समितिका सहमतिका बुँदा	१४४	३४	११०	२३.६१
२. राष्ट्रिय हित संरक्षण समितिका असहमतिका बुँदा	९८	२४	७४	२४.४९
३. न्याय प्रणालीसम्बन्धी समितिको प्रतिवेदन	१४१	३७	१०४	२६.२४
४. राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँट समितिको सहमतिका बुँदा	१८६	४५	१४१	२४.१९
५. अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायको अधिकार संरक्षण	२०३	६८	१३५	३३.५०
६. मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिको प्रतिवेदन	२५१	९५	१५६	३७.८५
७. व्यवस्थापकिय स्वरूप निर्धारण समितिको प्रतिवेदन	१४६	४३	१०३	२९.४५
८. शासकीय स्वरूप समितिको प्रतिवेदन	२३६	६९	१६७	२९.२४
९. सांस्कृतिक र सामाजिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण र अल्पसङ्ख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायको हक अधिकार संरक्षण समितिको प्रतिवेदन	१२५	४२	८३	३३.६०
१०. संवैधानिक निकाय निर्धारण तथा संवैधानिक समितिको प्रतिवेदन	११२	३८	७४	३३.९३
जम्मा	१६४२	४९५	११४७	३०.१५

स्रोत : बैठकको कारबाहीको संक्षिप्त विवरण (२०७०-७२), सूचनापत्र २ ।

संविधानको मस्यौदा निर्माणको काम

पहिलो संविधान सभाले तयार गरेको समितिगत मस्यौदामा रहेका सहमति र असहमतिका बुँदामाथिको छलफल सकिएपछि उक्त छलफलमा व्यक्त भएका विचारहरूसहित संविधान सभाबाट पारित सबै दस्तावेजलाई संवैधानिक राजनीतिक संवाद तथा सहमति समितिमा पठाइएको थियो । उक्त समितिमा सहमतिको प्रयत्नपछि संविधान सभामा पुनः प्रस्तुत मस्यौदामाथि छलफल हुने क्रममा सहभागी ७७६ जनामध्ये २२३ अर्थात् २८.७४ प्रतिशत महिला थिए । उक्त छलफलपछि ती दस्तावेजहरूलाई मस्यौदा समितिमा पठाइएको थियो । संविधान सभाबाट आएका सबै विचार र दस्तावेजहरूलाई प्रारम्भिक मस्यौदाका रूपमा मस्यौदा समितिले संविधान सभामा प्रस्तुत गरेको दस्तावेजमाथिको छलफलमा सहभागी ४३४ मध्ये १२८ जना (२९.३६ प्रतिशत) महिला सहभागी थिए ।

छलफलमा आएका आधारभूत विषयसमेत समावेश गरी उक्त मस्यौदा राजपत्रमा प्रकाशित गरी नागरिकबिच सुभावाव सङ्कलनका लागि देशभर लगियो । नागरिकबाट आएका सुभावहरूलाई समेत समावेश गरी तयार पारिएको प्रतिवेदनमाथि संसद्मा पुनः छलफल गर्ने क्रममा सहभागी १८० मा ५९ जना (३३ प्रतिशत) महिला थिए ।

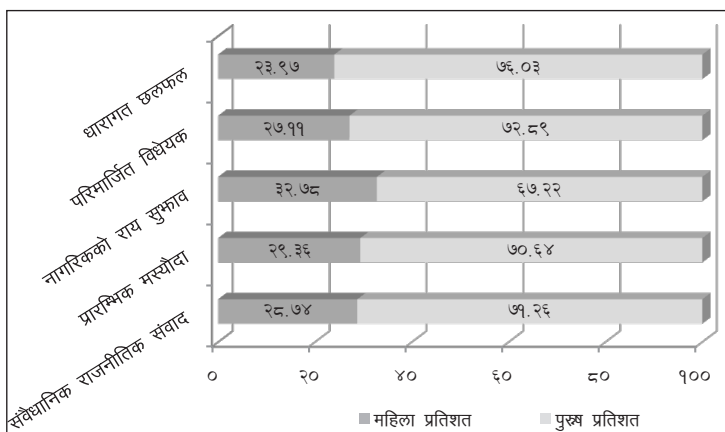
संविधान सभाको छलफलबाट प्राप्त सुभावसमेतलाई समावेश गरी तयार गरिएको संविधानको परिमार्जित विधेयकमा पुनः छलफल भयो । त्यस क्रममा सहभागी हुने ४६१ मध्ये १२५ (२७.१ प्रतिशत) र संविधान निर्माणको अन्तिम चरण धारागत छलफलमा सहभागी हुने १४६ मध्ये ३५ (२३.९७ प्रतिशत) जना महिला थिए । समग्रमा दोस्रो संविधान सभाअन्तर्गत संविधान निर्माण प्रक्रियामा लैङ्गिक आधारमा भएको सहभागिताको विवरण तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ७ : संवैधानिक राजनीतिक संवाद तथा सहमति समिति, मस्यौदा समिति र नागरिक सुभाव समितिको प्रतिवेदनमाथिको छलफल

छलफलको विषय	छलफलमा सहभागिता			
	जम्मा	महिला	पुरुष	महिला प्रतिशत
१. संवैधानिक राजनीतिक संवाद तथा सहमति समितिको प्रतिवेदनमाथि छलफल (पाँच चरण)	७७६	२२३	५५३	२८.७४
२. प्रारम्भिक मस्यौदामाथिको छलफल	४३६	१२८	३०८	२९.३६
३. नागरिकको राय सुभावसहितको प्रतिवेदनमाथिको छलफल	१८०	५९	१२१	३२.७८
४. संविधानको परिमार्जित विधेयक	४६१	१२५	३३६	२७.११
५. संविधानको धारागत छलफल	१४६	३५	१११	२३.९७
जम्मा	१९९९	५७०	१४२९	२८.५

स्रोत : बैठकको कारबाहीको संक्षिप्त विवरण (२०७०-७२), सूचनापत्र २ ।

रेखाचित्र २ : संवैधानिक राजनीतिक संवाद तथा सहमति समिति, मस्यौदा समिति र नागरिक सुभाव समितिको प्रतिवेदनमाथिको छलफल

संविधान घोषणा (२०७२ असोज ३)

पहिलो संविधान सभाले तयार गरेको संविधानको मस्यौदालाई आधार मान्दै विभिन्न चरणमा निरन्तर भएका छलफलमा सभासदहरूले आआपना विचार राख्दै आए । संविधान निर्माणको अन्तिम चरणमा मतविभाजनका आधारमा संविधानको पक्ष र विपक्षमा मतदान गर्ने सभासदहरूको रेकर्डसहित संविधान पारित गर्ने प्रक्रियामा लगियो । यस प्रक्रियामा सहभागी जम्मा ५३२ जना सभासदमध्ये संविधानको पक्षमा ५०७ अर्थात् समग्रमा ९५ प्रतिशतको मतदानसहित संविधान पारित भयो । राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी लगायतका २५ जना सभासदले विपक्षमा मतदान गरे । सिङ्गो प्रक्रियामा सहभागी भएका केही सभासदहरूले अन्तिम मतदानको प्रक्रिया बहिष्कार गरे । पार्टीको निर्णय विपरीत बाहिरिनेमा नेपाली कङ्ग्रेसका प्रदीप गिरी र नेकपा (माओवादी) का डा. बाबुराम भट्टराई थिए ।

२०७२ असोज ३ गते 'नेपालको संविधान' घोषणा भयो । संविधान घोषणापछि पनि प्रदीप गिरी नेपाली कङ्ग्रेसकै सांसदको हैसियतमा व्यवस्थापिका संसदमा सक्रिय रहे भने डा. बाबुराम भट्टराईले नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) परित्याग गरी 'वैकल्पिक शक्ति निर्माण गर्ने भन्दै संसदबाट राजीनामा दिए । मधेस केन्द्रित दलका सभासदहरू अलि पहिलेदेखि नै संविधान निर्माण प्रक्रियाबाट बाहिरिएर सडक आन्दोलनमा थिए ।

त्यसलगत्तै संविधान घोषणाप्रति असहमति राख्दै छिमेकी भारतले अघोषित नाकाबन्दी गर्‍यो । केही नेपाली दल र नेताले त्यसैलाई सघाए । परिणाम, नेपाली नागरिकहरूले कष्टकर जीवन बाँच्नुपर्‍यो । तर, त्यस घटनाले नेपाली युवा पुस्तामा एकैसाथ तीव्र राष्ट्रप्रेमको भावना जगायो ।

यसरी दुइटा संविधान सभामा भएका सहभागिताको सन्दर्भ हेर्दा समग्र गतिविधिमा महिलाको सहभागिता कमजोर रहेन । जहाँ नेतृत्व गर्ने अवसर पाए, त्यहाँ उत्कृष्ट भूमिका निर्वाह गरे । जहाँ फरक राजनीतिक धारका महिलाहरू एक ठाउँमा आएर मुद्दाका आधारमा संयुक्त पहल गरे, त्यहाँ

उपलब्धि प्राप्त गरे । यो अवस्था २०५८ देखि नयाँ संविधान निर्माणको क्रममा समेत प्रस्ट देखियो ।

नेपालको संविधान, २०७२ मा सङ्घीयताअन्तर्गत सङ्घीय संसद् र प्रदेश सभामा कम्तीमा एक तिहाइ (धारा ८४-८) र स्थानीय तहमा ४० प्रतिशत (धारा १७६-९) महिला सहभागिता सुनिश्चित गरियो । मौलिक हकअन्तर्गत महिलाको हक (धारा ३८-४) मा राज्यका सबै निकायमा समावेशी सिद्धान्तका आधारमा समानुपातिक सहभागिताको हक हुने भनिएको छ । मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कानून संविधान घोषणा भएको तीन वर्षभित्र बनाएर लागु गर्नुपर्ने व्यवस्था (धारा ४७) मा गरिएको छ । यसको अर्थ संविधान घोषणा भएको तीन वर्ष नपुग्दै निर्वाचन भए पनि एक तिहाइमा कम नहुने गरी महिलाको सहभागिता गराउनुपर्ने व्यवस्था (धारा ८४ र ८६) गरियो । यसले तीन वर्षपछि हुने निर्वाचनअगि नै (धारा ३८-४) अनुसार कानून बनाएर निर्वाचनमा समानुपातिक सहभागिताको सुनिश्चितता हुनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था गर्‍यो । तर, जुरी नेपालको अध्ययन (२०७८) अनुसार महिलाको हक (धारा ३८) सँग मात्रै बाभिएका ४२ भन्दा बढी कानून अझै संशोधन भएका छैनन् । संविधानको धारा ५१ मा उल्लेख भएका राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरूसम्बन्धी हरेक प्रावधानको प्रगतिशील कार्यान्वयन गरिनुपर्ने व्यवस्था धारा ५४ मा उल्लेख छ । यसको तत्पर्य निर्णायक तहमा सीमान्तकृत समुदायको सहभागिता वृद्धि हुँदै जानुपर्ने हो । तर, 'कानून नबनेको' बहानामा २०७९ मा भएको निर्वाचनमा संविधान उल्लङ्घन गर्ने काममा सबै दल र राज्यका सरोकारवाला निकायको समेत सहमति रह्यो । सीमान्तकृत समुदायलाई फेरि पनि किनारीकृत गर्ने प्रवृत्ति देखियो ।

सङ्घीय संसद् र प्रदेश सभामा प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये एक जना महिला हुने पर्ने संवैधानिक व्यवस्था (धारा ९१-२, ९२-२ र १८२-२) छ । स्थानीय तहको प्रमुख/उपप्रमुखमा भने संवैधानिक रूपमा यो प्रावधान

राख्न राजनीतिक सहमति हुन सकेन । २०७३ सालमा बनेको स्थानीय तह निर्वाचन ऐनमा उक्त प्रावधान राखियो । त्यसै गरी राजनीतिक दलको संरचनामा कम्तीमा एक तिहाइ महिला हुनुपर्ने विषयमा लामो छलफल हुँदा पनि सहमति हुन नसकेपछि ती विषयले संविधानमा स्थान पाएनन् । तर, राजनीतिक दल दर्ता सम्बन्धी ऐन, २०७४ ले राजनीतिक दलका सबै तहका समितिमा सदस्यका आधारमा समावेशिता र कम्तीमा एक तिहाइ महिला सहभागिता हुनुपर्ने व्यवस्था (दफा १५-३/४) गर्‍यो ।

संवैधानिक व्यवस्थाअनुरूप संविधान घोषणालगतै रूपान्तरित व्यवस्थापिका संसदमा ओनसरी घर्ती पहिलो महिला सभामुखमा निर्वाचित हुनुभयो । सोही व्यवस्थापिका संसदले राष्ट्र प्रमुखका रूपमा तत्कालीन सभासद् विद्यादेवी भण्डारीलाई राष्ट्रपतिमा निर्वाचित गर्‍यो । त्यही अवधिमा सर्वोच्च अदालतमा रोलक्रमअनुसार सुशीला कार्की प्रधानन्यायाधीश नियुक्त हुनुभयो । यसरी एकै पटक तीनवटा सर्वोच्च निकायमा पहिलो महिला नेतृत्व रहनु राम्रो संयोग बन्यो । राज्यका शीर्ष पदमा महिला निर्वाचित हुनुले नेपाली महिलामा आत्मविश्वास उचो बनाउन र कतिपय सन्दर्भमा संविधानसम्मत कानुन बनाउन सकारात्मक योगदान पुऱ्यायो ।

महिला ककस बनाउंदाको सकस

२०५८ सालमा नियमावली नै पारित गरी महिला सांसद समूह (महिला ककस) गठन भयो । २०६४ को निर्वाचनपछि २०६५ जेठ १४ गते संविधान सभाको शपथ ग्रहणपछि जेठ १५ गते बसेको संविधान सभाको पहिलो बैठकबाट गणतन्त्रको प्रस्ताव पारित भयो । त्यसपछि संविधान सभा तथा व्यवस्थापिका संसद् सञ्चालन नियमावली बनाउने प्रक्रिया सुरु भयो । लैङ्गिक समानता र सामाजिक न्यायको विषयमा महिला सभासद्बिच साभ्रा धारणा बनाउने थलो आवश्यक थियो । त्यससँगै महिला सभासद्हरूबिच महिला ककस बनाउनेबारे छलफल सुरु भयो ।

सो विषय नियमावलीमा समावेश गर्न माग गरियो । प्रायः सबै दलका पुरुष नेतृत्व यसका लागि तयार देखिएनन् । तर पनि, महिला सभासदहरू आपसी छलफलबाट ककस बनाउने निर्णयमा पुगे ।

सबै महिला सभासदको भेला आयोजना गरी दलका पदाधिकारीहरूलाई सम्बोधनका लागि आमन्त्रण गरियो । तर, कतिपय दलका पुरुष पदाधिकारी आउन चाहेनन् । त्यसैले ती दलका तर्फबाट महिलाहरूले नै 'यो दल हाम्रो पनि हो, दलको तर्फबाट हामी प्रतिनिधित्व गर्छौं' भनेर विद्रोही आवाजसहित भेलालाई सम्बोधन गरे । यसरी एक ढङ्गले विद्रोहकै रूपमा लैङ्गिक समानताको विषयमा सबै दलका महिला सभासदलाई एक ठाउँमा उभ्याउने संयन्त्रका रूपमा महिला सभासद् समूह (महिला ककस) बन्यो । समयक्रममा संविधान सभा सचिवालयले कर्मचारीसहित कार्यालय र अरु आधारभूत सहयोग उपलब्ध गरायो । यसरी पहिलो संविधानमा समावेश गर्नुपर्ने लैङ्गिक समानताको विषयमा १९७ जना महिला सभासदबिच साभा धारणा बनाउन महिला ककसले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्‍यो ।

यहाँ स्मरणीय छ, संविधान सभाभित्र महिलाहरूको भूमिकालाई प्रभावकारी र निर्णायक बनाउन महिला ककसले गरेको पहल एवं संसद्बाहिर लैङ्गिक समानताका पक्षमा समुदाय, नागरिक समाज र राजनीतिक आन्दोलनमा रहेका अभियन्ताहरूबिचको सक्रियता, क्रियाशीलता र खबरदारीले नतिजाजन्य समन्वय सम्भव भयो । यसको परिणाम संविधानको मस्यौदामा समानतासम्बन्धी विषय समावेश गर्ने सन्दर्भमा ठुलो सङ्ख्यामा पुरुष सभासदलाई समेत पक्षमा उभिन सहज वातावरण सिर्जना भयो । आज संविधानमा लैङ्गिक समानता र महिला अधिकारसँग जोडिएका जति विषय समावेश छन्, त्यो उपलब्धिका लागि महिला ककसका माध्यमबाट बनाइएको साभा आवाजको महत्त्वपूर्ण योगदान रह्यो । महिलाहरूको सामूहिक पहलको यो सच्चाइलाई इतिहासको महत्त्वपूर्ण अभिलेखको रूपमा राख्नु हामी सबैको दायित्व हो ।

तर, महिलाबिचको एकता र ऐक्यबद्धतामार्फत प्राप्त उपलब्धि राजनीतिक दलहरूका शीर्ष नेतृत्वले सहज रूपमा लिन सकेन । २०७० मङ्सिर ४ गते भएको संविधान सभाको दोस्रो निर्वाचनपछि 'ककस'लाई 'सकस' को संज्ञा दिँदै महिला सभाषद् समूह बनाउने कुरामा दलीय नेतृत्वले अघोषित प्रतिबन्ध नै लायो । महिलाहरू एक ठाउँमा जम्मा भएर आफ्ना सरोकारका विषयमा साभ्रा धारणा बनाउने र संयुक्त रूपमा पहल गर्ने साभ्रा संयन्त्र बनेन । परिणाम, पहिलो संविधान सभाले मस्यौदामा समावेश गरेका समानतासम्बन्धी कतिपय प्रावधान संविधानबाट हटाई लैङ्गिक आधारमा विभेदपूर्ण प्रावधान राखियो ।

२०५८ सालमा महिला ककस स्थापना गर्दाका महिला सांसदहरूसमेतको उपस्थिति रहेको संविधान सभाका १७६ महिला सभासदहरू एक ठाउँमा बस्ने र साभ्रा धारणा बनाउने पहलबिनै संविधान घोषणा भयो । पहिलो संविधान सभाले स्थापित गरेको अविभेदको सिद्धान्तसमेत उल्टाउँदै नागरिक पहिचानको विषयमा लैङ्गिक विभेदको प्रावधान संविधानको अङ्ग बन्यो । प्रजनन हकलगायत कतिपय प्रावधानको मर्म र भावना नै परिवर्तन गरी कमजोर भाषा प्रयोग गरियो ।

महिला सांसद समन्वय समिति

नेपालको संविधान, २०७२ घोषणापछि रूपान्तरित व्यवस्थापिका संसदमा महिला सांसदहरू एक ठाउँमा आएर छलफल गर्ने संयन्त्र बनाउन अलि सहज अवस्था बन्यो । परिणाम, २०७३ पुसमा महिला सांसदहरूबिच अनौपचारिक रूपमै 'महिला सांसद समन्वय समिति' गठन भयो । त्यही साभ्रा संयन्त्रको उपलब्धिको रूपमा संविधानमा राख्न नसकिएका दुई प्रावधान कानुनमा राख्न सम्भव भयो । २०७३ को अन्त्यतिर संसद्बाट ऐन पारित गर्दा राजनीतिक दल दर्तासम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा १५.४ मा दलको सबै तहका समितिमा एक तिहाइ महिला र स्थानीय

निर्वाचनसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा १७.४ मा पालिका एवं जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुख र उपप्रमुख पदमा एक जना महिला उम्मेदवार दिनुपर्ने विषयहरू समावेश गरियो ।

देवानी संहिता बन्ने क्रममा पनि यस संयन्त्रको महत्त्वपूर्ण योगदान रह्यो । मुलुकी देवानी संहिता ऐन, २०७४ को मस्यौदामा पैतृक सम्पत्तिमाथिको हकलाई इच्छाधीन (विल सिस्टम) बनाउन गरिएको प्रस्तावमा महिला सांसद समन्वय समितिको असहमतिस्वरूप 'संविधानको प्रावधानअनुसार छोरीहरूले सम्पत्तिमाथिको अधिकार प्रयोग गर्ने नपाई स्वेच्छिकतामा जाने कुरा मान्य हुँदैन' भन्ने कुरा उठ्यो । राष्ट्रपति र सभामुख दुवै महिला भएका कारण यस कुराको मर्ममा दुवै जना सहमत हुनुभयो । अन्ततः देवानी संहितालाई पुनर्लेखन गरी संविधानसम्मत पैतृक सम्पत्तिमा सबै सन्तानको हक स्थापित गर्ने प्रावधानका लागि सभामुखको कार्यालयबाट समितिमा फिर्ता पठाइयो । उक्त मस्यौदा उपसमितिका केही सदस्यको अभिव्यक्ति आयो— 'हामीले बनाएको सर्वसम्मत प्रस्ताव परिवर्तन गर्न लाउनुका पछाडि मूल रूपमा राष्ट्रपति र सभामुखमा महिला हुनु हो । त्यसैले भविष्यमा कुनै पनि शीर्ष पदमा महिला निर्वाचित गर्नेबारेमा गम्भीरतापूर्वक सोच्नुपर्छ ।'

पुरुषप्रधान संस्कारमा हुर्किएका मानिसहरू सतहमा जति नै समानताको पक्षमा देखिए पनि खास अवस्थामा कति स्त्रीद्वेषी र पूर्वाग्रही हुन्छन् भन्ने कुराको एउटा ज्वलन दृष्टान्त थियो त्यो । परिवर्तित प्रावधानमा पनि संविधानसम्मत सबै सन्तान नभएर छोरा र छोरी मात्र उल्लेख गरियो (देवानी संहिता, २०७४ दफा २०५) । यसमा लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक समुदायको विमति रहँदै आएको छ ।

अहिले मुख्य पदको जिम्मेवारीमा सकेसम्म महिलालाई किन निर्वाचित गरिँदैन वा अवसर दिइँदैन भन्ने कुरा बुझ्न उक्त अभिव्यक्तिको रणनीतिक असर खोज्न सकिन्छ । विगतका यी सबै अनुभवले भन्छ— महिला

आन्दोलनहरूको साभा मुद्दा पहिचान गरी फराकिलो एकता र ऐक्यबद्धताले मात्र प्राप्त उपलब्धिको रक्षा र थप उपलब्धि हासिल गर्ने अभियान प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । अन्यथा पुरुप्रधान पितृसत्तात्मक पूर्वाग्रहबिच समानताको आवाजलाई जीवित राख्ने र जागृत गर्दै अगाडि बढ्नु त्यत्तिकै चुनौतीको विषय थियो र आज पनि छ । समानताका पक्षधरहरूले यसबाट मनन गर्नुपर्ने कुरा के हो भने तहगत रूपमै नेतृत्वको सोच र दृष्टिकोण बदलिन आवश्यक छ । अन्यथा सार्वजनिक खपतका लागि प्रस्तुत भाष्यले मात्र सारभूत समानता उन्मुख रूपान्तरण सम्भव छैन ।

विगतका यी सबै अनुभवको सन्देश हो— महिला भनौं वा अरु सीमान्तकृत समुदाय, सबैले 'साभा मुद्दा' पहिचान गरी फराकिलो सोच र एकताबद्ध पहल गरे मात्र निर्णायक तहमा सहभागिता र उनीहरूप्रतिको सामाजिक सोच एवं व्यवहारमा जबरस्त रूपान्तरण सम्भव छ ।

**

भाग चार

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र र निर्वाचनमा महिला

दोस्रो पटक निर्वाचित संविधान सभामार्फत् २०७२ असोज ३ गते घोषणा भएको नेपालको संविधानले औपचारिक रूपमा 'सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र, नेपाल' स्थापना गर्‍यो । एकात्मक रूपमा चल्दै आएको राजनीतिक प्रणाली सङ्घीयतामा रूपान्तरित भयो, सिंहदरबारमा केन्द्रित सत्ता र शक्ति तीन तहमा विन्यास भयो । नयाँ प्रणालीअन्तर्गत हालसम्म तीनै तहका दुइटै निर्वाचन (पहिलो २०७४ र दोस्रो २०७९) सम्पन्न भए ।

२०७४ सालको पहिलो स्थानीय निर्वाचन तीन चरणमा गरियो । त्यस निर्वाचनमा नेपाली कङ्ग्रेस र नेकपा (माके) बिच राष्ट्रिय तहमा तालमेल भएको थियो । नेकपा (एमाले) र जसपालगायत दलहरू स्थानीय तहका केही स्थानमा तालमेल गरेर निर्वाचनमा गए ।

त्यसै गरी सङ्घीय तहको प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभाको निर्वाचन २०७४ मङ्सिर १० र २१ गते दुई चरणमा गरियो । त्यसमा नेकपा (एमाले) र नेकपा (माके) बिचको गठबन्धनले एउटै घोषणापत्र लिएर देशभर साभ्रा उम्मेदवार उठाए । नेपाली कङ्ग्रेसलगायत अरू दलहरूले स्थानीय समझदारीमा केही स्थानमा तालमेल गरे । आमरूपमा उनीहरू एकल आधारमा निर्वाचनमा सहभागी भए ।

सङ्घीयताअन्तर्गत २०७९ मा सम्पन्न दोस्रो निर्वाचन एकै चरणमा सम्पन्न भयो । स्थानीय निर्वाचन देशभर २०७९ वैशाख ३० गते गरियो भने प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभाको निर्वाचन मङ्सिर ४ गते सम्पन्न भयो । यस पटक स्थानीय तहको निर्वाचनमा सरकारमा रहेको गठबन्धन (नेपाली कङ्ग्रेस, नेकपा-माके, नेकपा-एस, राष्ट्रिय जनमोर्चा र जसपा) एकातिर र नेकपा (एमाले) लगायत अरू दल एकल रूपमा निर्वाचनमा होमिए । प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभाको निर्वाचनमा भने सरकारी गठबन्धनमा राजपासमेत समावेश भयो भने जसपा उक्त गठबन्धनबाट बाहिरिएर नेकपा (एमाले) सँग स्थानीय गठबन्धनमा पुग्यो । तर, स्थानीय परिवेशअनुसार केही ठाउँमा फरक खालका तालमेल पनि भएका थिए ।

तालिका ८ : सङ्घीय प्रणालीअन्तर्गत सम्पन्न दुई निर्वाचन (२०७४ र २०७९) मा वडाध्यक्षदेखि सङ्घीय तहसम्मको लैङ्गिक परिणाम

क्र.सं.	निर्वाचित संस्था	पद सङ्ख्या	महिला		पुरुष	
			२०७४	२०७९	२०७४	२०७९
१.	प्रतिनिधि सभा	२७५	९० (६)	९१ (९)	१८५ (२६)	१८४ (२९)
२.	राष्ट्रिय सभा	५९	२२	२२	३७	३७
३.	प्रदेश सभा	५५०	१८९ (१७)	२०० (१४)	३६१ (४८)	३५० (३०)
४.	स्थानीय तह (प्रमुख)	७५३	१८	२५	७३५	७२८
५.	स्थानीय तह (उपप्रमुख)	७५३	७१४	५६७	३९	१८६
६.	वडा अध्यक्ष	६७४३	६२	६९	६६८१	६६७४
		प्रतिशत	११.९९	१०.६६	८८.०१	८९.३४

स्रोत : निर्वाचन आयोग, २०७४/२०७९ ।

नोट : कोष्ट () भित्र रहेको सङ्ख्या महिलातर्फ प्रत्यक्ष र पुरुषतर्फ समानुपातिक सूचीबाट निर्वाचित ।

२०७४ सालमा भएको सङ्घीय संसद् र प्रदेश सभा अनि स्थानीय तहको कार्यकारी भूमिका रहने प्रमुख, उपप्रमुख र वडाध्यक्ष पदमा निर्वाचित महिला ११.९९ प्रतिशत र पुरुष ८८.०१ प्रतिशत थिए । समयसंगै यो सङ्ख्या लैङ्गिक सन्तुलन उन्मुख हुनुपर्ने थियो । तर, २०७९ मा आइपुग्दा उल्टै महिला १०.६६ र पुरुष ८९.३४ प्रतिशत निर्वाचित भए । संविधानको प्रावधान र 'प्रगतिशील कार्यान्वयन' मा युएनको दिगो विकास लक्ष्य (२०१५-३०) कार्यान्वयन उन्मुख भएकाले महिलाको सहभागिता यस पटक बढ्नुपर्ने थियो । तर, परिणाम त्यो दिशातिर उन्मुख नहुनु संविधानका पक्षपाती सबैको चासो र चिन्ताको विषय बन्नुपर्नेछ ।

नीति निर्माण तहमा लैङ्गिक उपस्थितिको तथ्यले देखाउँछ— कुरामा जे भनिए पनि व्यवहारमा महिलालाई सहायक तहमा राख्ने मानसिकताबाट हाम्रो राज्य र राजनीतिक नेतृत्व मुक्त छैन । यस्तो मानसिकता हरेक परिणाममा प्रतिबिम्बित भएकै छ । यसको प्रभाव समाजका अन्य निकाय हुँदै परिवारसम्म पनि पुग्छ । यो प्रवृत्तिलाई समयमै परिवर्तन गर्न सकिएन भने हामीले तय गरेको लक्ष्य 'समृद्ध नेपाल र सुखी अनि खुसी नेपाली' प्राप्तिका लागि सबैभन्दा ठुलो बाधक बन्नेछ ।

सामान्यतः राजनीतिक प्रणाली परिवर्तन भएपछि शासनसत्ता सञ्चालन गर्ने नेतृत्व पनि पुस्तान्तरण हुँदा परिवर्तित प्रणालीको मर्म र भावना सहज आत्मसात् हुन्थ्यो । तर, हाम्रो राजनीतिक वातावरणले त्यो अवसर पाएन । तीन दशकको बहुदलीय व्यवस्था र डेढ दशकको सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको सञ्चालन चार-पाँच दशकदेखि त्यही पदमा रहिरहेको नेतृत्वमा सीमित छ । अझ गणतन्त्रमा त समाजमा हरेक व्यक्तिलाई आफैँसरहको नागरिकका रूपमा देख्नु र व्यवहार गर्नुपर्ने हो तर मूल धारमा रहेको समुदायमा त्यस किसिमको सोच बनाउन सहज देखिएन । केन्द्रीकृत शासन प्रणालीमा शक्ति प्रयोग गरेको नेतृत्वबाट सङ्घीयताअनुसार शक्तिको पुनर्वितरण र विन्यासको सहज

स्वीकार्यता हुन नसक्ता सङ्घीयताको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा बाधा पुगेको देखिन्छ ।

समग्रमा शासन प्रणालीसँगै नेतृत्वको प्रवृत्ति र प्रकृति फेरिन सकेन भने आन्दोलनले स्थापित गरेको परिवर्तित प्रणाली र त्यसको मर्म, भावना एवं मागअनुसार मुलुक चल्न सक्तो रहेनछ । हाम्रो निकट विगतले पनि त्यही देखाएको छ ।

स्थानीय निर्वाचन (२०७४) मा दलगत प्रतिनिधित्व

संविधानले हरेक वडाका चार सदस्यमध्ये कम्तीमा एक दलित महिलासहित पचास प्रतिशत महिला सदस्य अनिवार्य गरेको छ । स्थानीय निर्वाचनसम्बन्धी ऐन, २०७३ मा 'एउटै पार्टीले पालिकाको प्रमुख र उपप्रमुख एवं जिल्ला समन्वय समितिको संयोजक र उपसंयोजक पदमा उम्मेदवारी दिँदा एक जना महिला हुनुपर्नेछ तर कुनै दलले एउटा पदमा मात्र उम्मेदवारी दिएमा उक्त प्रावधान लागु नहुने' व्यवस्था छ (दफा १७-४) । संविधान र कानूनको यही सीमामा रही सम्पन्न पहिलो स्थानीय निर्वाचन (२०७४) मा १८ जना महिला पालिका प्रमुख र ७१४ उपप्रमुख निर्वाचित भएका थिए । कानून मौन रहेकाले ६ हजार ७४३ वडाध्यक्ष पदमा ६२ जना मात्र महिला निर्वाचित भए । ७७ वटा जिल्ला समन्वय समितिको संयोजकमा दुई जना महिला र ७५ पुरुष थिए भने सहसंयोजकमा ४७ महिला र ३० पुरुष निर्वाचित भए ।

२०७९ वैशाख ३० गते सम्पन्न स्थानीय तहको दोस्रो निर्वाचनबाट ३५ हजार ९७ जना जनप्रतिनिधि चयन भएका छन् । यस पटक गठबन्धनको नाममा कानुनी छिद्र (दुरु)पयोग गर्दै धेरै पालिकामा दुवै पदमा पुरुष उम्मेदवार भएका कारण महिला सहभागिता कमजोर भएको हो । तथापि पालिका प्रमुखमा २५ र उपप्रमुखमा ५६७ सहित ५९२ स्थानमा महिला निर्वाचित भएका छन् । गठबन्धनका नाममा १६३ वटा पालिकाको प्रमुख र

उपप्रमुख दुवै पद महिलाविहीन बनाइए । २०७४ मा ३९ पदमा मात्र पुरुष उपप्रमुख थिए भने २०७९ मा १८६ जना उपप्रमुख पुरुष निर्वाचित भएका छन् । ६ हजार ७४३ वडाको मूल निर्णयकर्ता वडाध्यक्षमा ६९ जना महिला निर्वाचित भएका छन् । यसको प्रमुख कारण महिलाको उम्मेदवारी नै कम दिइनु हो । अगिल्लो निर्वाचनमा १७६ वडामा खाली रहेको दलित महिला सदस्य यस पटक १२३ मा भरेको छ । तर, मनाङको एउटा वडामा महिला सदस्यमा समेत उम्मेदवारी नपरेकाले महिलाका १२४ पद खाली रहे । महिला नेतृत्व विकासको दृष्टिमा यो राष्ट्रका लागि ठुलो क्षति हो ।

पहिलो निर्वाचनमै १७६ वडा खाली भइसकेपछि 'ती ठाउँमा दलित महिला समुदाय नभएर हो वा भएर पनि मतदाता नामावलीमा नाम नभएर हो वा उम्मेदवार हुन इच्छुक नभएर' भन्नेबारे कारण पहिचान हुनुपर्थ्यो । यस विषयसँग सरोकार राख्ने निकाय दलित आयोग, महिला आयोग, निर्वाचन आयोग वा सम्बन्धित पालिकाबाटै पनि यो काममा अलिकति ध्यान दिन सकेको भए कारण पहिचान हुने थियो । तर, त्यसो हुन नसकेका कारण दोस्रो निर्वाचनमा पनि १२३ वडामा दलित महिला सदस्य खाली रह्यो । यो विचारणीय पक्ष हो । अबका दिनमा राज्यको कुनै निकायबाट यसको अध्ययन गरी सत्यतथ्य पत्ता लाइनुपर्छ । र, आगामी निर्वाचनमा तथ्यगत आधारमा उपयुक्त वैकल्पिक व्यवस्थाका लागि आवश्यक परे कानूनमा समेत संशोधन गरिनुपर्छ ।

एउटै दलबाट निर्वाचित हुँदा दुईमध्ये एक पद महिला हुनुपर्ने कानुनी प्रावधानलाई समेत बेवास्ता गरेर केही जिल्लामा एउटै दलबाट दुवै पदमा पुरुष निर्वाचित गरिए । यो नीतिगत अपचलनमा न कुनै दल वा नागरिक समाजले उजुरी दियो, न त कतैबाट यसलाई निरुत्साहित गर्ने कुरा आयो । यो प्रवृत्ति २०७९ मा पनि दोहोरिएको कुरा बिस्तारै बाहिर आउन थालेको छ । स्थानीय तहमा कानून विपरीत भएका यस्ता गतिविधिमा निर्वाचन आयोगको समेत मौनता रहनुले गम्भीर प्रश्न खडा गरेको छ ।

तालिका ९ : स्थानीय निर्वाचनमा पार्टीगत रूपमा प्राप्त नतिजा

दल	निर्वाचन वर्ष	प्रमुख	उपप्रमुख	वडाध्यक्ष	खुला सदस्य	महिला सदस्य	वलित महिला सदस्य	जम्मा	प्रतिशत
एमाले	२०७४	२९४	३३१	२५५९	५४५८	२७७७	२६८०	१४०९९	४०.२४
	२०७९	२०६	२४१	२१३७	४६९८	२३५२	२२९५	११९२९	३३.८७
नेका	२०७४	२६६	२२३	२२८७	४४२३	२१५६	२१०१	११४५६	३२.६९
	२०७९	३२९	३००	२६६८	५३१३	२६०९	२५५४	१३७७३	३९.१०
माके	२०७४	१०५	११२	११०३	२०५६	१०३५	१०३०	५४४१	१५.५३
	२०७९	१२१	१२८	१०५३	१८०७	९६३	९७३	५०४५	१४.३२
संसफो	२०७४	३४	३२	२६२	५४०	२९०	२८१	१४३९	४.११
	२०७९	३०	३१	२९५	५९८	२९९	२९६	१५४९	४.४०
राजपा	२०७४	३०	३७	१९४	४३७	२११	२१४	११२३	३.२०
	२०७९	२०	२३	१९०	३९०	१८४	१८०	९८७	२.८०
अन्य	२०७४	२४	१८	३३८	५७०	२७३	२६१	१४८४	४.२३
	२०७९	४७	३०	४००	६८०	३३५	३२२	१८१४	४.८९
जम्मा	२०७४	७५३	७५३	६७४३	१३४८४	६७४३	६५६७	३५०४२	९९.४९
	२०७९	७५३	७५३	६७४३	१३४८६	६७४३	६६२०	३५०९७	९९.६५

स्रोत : निर्वाचन आयोगको वेबपेजबाट ।

पार्टीगत रूपमा स्थानीय तहको निर्वाचनको नतिजा हेर्दा पहिलो निर्वाचन (२०७४) मा नेकपा (एमाले) निर्वाचित प्रतिनिधि र जनमत दुवैमा पहिलो दल भएको थियो तर २०७९ को निर्वाचनमा जनमतमा पहिलो भए पनि निर्वाचित जनप्रतिनिधि सङ्ख्यामा दोस्रो भएको छ । दुवै निर्वाचनमा जनमतमा दोस्रो भएको नेपाली कङ्ग्रेस २०७४ मा निर्वाचित प्रतिनिधिको सङ्ख्यामा पनि दोस्रो थियो भने २०७९ को निर्वाचनमा पहिलो दल भएको छ ।

सङ्घीयतापछिका दुइटा निर्वाचनको नतिजा हेर्दा नेपाली राजनीतिमा नेकपा (एमाले) र नेपाली कङ्ग्रेस दुई दल नै मुख्य प्रतिस्पर्धीका रूपमा रहेका छन् । त्यसैले संविधान कार्यान्वयन गर्दै प्रणालीगत विकासका माध्यमबाट जनसेवामा समर्पित हुने सन्दर्भमा पनि यी दुई दल मुलुकप्रति बढी जिम्मेवार हुनुपर्ने सन्देश निर्वाचनमार्फत मतदाताले दिएको कुरा गम्भीरतापूर्वक आत्मसात् गरी सोहीअनुसार प्रवृत्ति र व्यवहार गर्नु आवश्यक छ ।

यी दुवै निर्वाचनमा दलगत रूपमा प्राप्त तहगत नतिजालाई तालिकाले प्रष्ट पारेको छ ।

उमेरका आधारमा स्थानीय जनप्रतिनिधि

नेतृत्वमा आवधिक रूपमा पुस्ता समन्वय, पुस्तान्तरण आजको प्रमुख मुद्दा मात्र होइन, जनआवाज भएको छ । नयाँ संविधान घोषणापछि भएको पालिका तहको निर्वाचनमा युवाहरूको सहभागिता उत्साहपूर्ण देखिन्छ । पहिलो निर्वाचनमा ४० वर्षमुनिका ३९ प्रतिशत जनप्रतिनिधि निर्वाचित भएका थिए, दोस्रोमा यो सङ्ख्या ४९ प्रतिशत पुगेको छ । तर, पालिकाका नेतृत्वदायी प्रमुख पदमा भने अझै पनि ४०-६० उमेर समूहको वर्चस्व छ । स्थानीय तहलाई संसदीय राजनीतिको पाठशाला र नागरिक सेवाको केन्द्रका रूपमा लिने हो भने आगामी दिनमा पालिकाको प्रमुख, उपप्रमुख र वडाध्यक्ष पदहरूलाई समावेशी आधारमा युवा पुस्ताको नेतृत्व विकास र स्थापित गर्ने निकायको रूपमा लिनु उपयुक्त छ ।

तालिका १० : उमेरका आधारमा स्थानीय जनप्रतिनिधि

उमेर समूह	निर्वाचन वर्ष	प्रमुख	उपप्रमुख	वडाध्यक्ष	महिला सदस्य	दलित महिला सदस्य	खुला सदस्य	जम्मा	प्रतिशत
२१-४०	२०७४	१६४	३४८	२०३६	३०९७	३५१३	४५४२	१३७००	३९.१०
	२०७९	१४३	३२९	२३१२	३२३३	३६०६	४८१९	१४४४२	४१
४१-६०	२०७४	५०१	३८७	४०५७	३३५९	२७३७	७५४३	१८५८४	५३.०४
	२०७९	५३८	३८६	३९९४	३२५३	२७५३	७४२३	१८३४७	५२.२८
६१ भन्दा माथि	२०७४	८८	१८	६४९	२८६	३१७	१३९९	२७५७	७.८७
	२०७९	७२	३८	४३७	२५६	२६१	१२४४	२३०८	६.५८
जम्मा	२०७४	७५३	७५३	६७४२	६७४२	६५६७	१३४८४	३५०४१	१००
	२०७९	७५३	७५३	६७४३	६७४२	६६२०	१३४८६	३५०९७	१००

स्रोत : निर्वाचन आयोगको वेबपेजबाट ।

जनप्रतिनिधिमूलक संस्था लाभको पद होइन । यसलाई जनउत्तरदायी मानिन्छ । जनप्रतिनिधिको मूल काम सामाजिक न्यायलाई केन्द्रमा राखेर आमनागरिकको हकहितको संरक्षण गर्नु हो । नागरिकको वर्तमान र भविष्य निर्माण, विकास र संरक्षणको विषयलाई नीति र कानुनमार्फत संस्थागत गर्नु हो । जनसेवा र सुविधाको विषयलाई सरल, सहज र पारदर्शी बनाउनु हो । यसैले जीवनभर राज्यको पदको अपेक्षा वा जीवन निर्वाहको वैकल्पिक व्यवस्थाबिना आजीवन पूर्णकालीन राजनीति र बढ्दो सानसौकतले जनप्रतिनिधि र राजनीतिकर्मीबारे प्रश्नहरू उठ्न थालेका छन् । राजनीतिकर्मी र दल दुवै पक्ष यस विषयमा गम्भीर र पारदर्शी हुनु आवश्यक छ । अफ स्थानीय तहको प्रमुखका रूपमा दुई पटक निर्वाचित भइसकेपछि सोही तहको कुनै पनि पदमा उम्मेदवार हुन नपाउने संवैधानिक व्यवस्था छ (धारा २१५ र २१६) । सबै जना त्यसभन्दा माथिल्लो तहमा जान सक्ने सम्भावना रहँदैन । त्यसैले निश्चित अवधि जनसेवा गरिसकेपछि आफ्नो दक्षताअनुसारको पेसा/व्यवसायलाई पनि निरन्तरता दिने कुरा जीवनको योजनाबद्ध पाटो बनाउनुपर्छ । मुलुकमा राजनीतिलाई पारदर्शी बनाई सुशासन कायम गर्ने हो भने यस खालको सोच, योजना र दक्षता सबै राजनीतिकर्मीका लागि आवश्यक छ ।

प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन (२०७४)

नेपालको संविधानअनुसार सङ्घीय र प्रादेशिक संसद्मा सभामुख र उपसभामुखमध्ये एक महिलासहित संसद्मा प्रतिनिधित्व गर्ने हरेक राष्ट्रिय दलले एक तिहाइ महिला सदस्य सुनिश्चित गर्नुपर्छ । दुवै संविधान सभा (२०६४ र २०७०) को निर्वाचनमा प्रत्यक्षमा कम्तीमा १० प्रतिशत महिला उम्मेदवारी दिइएको थियो । सङ्घीयतापछिको निर्वाचनको नतिजामै एक तिहाइभन्दा कम हुनु नहुने व्यवस्था गरिएपछि प्रत्यक्षमा पनि उम्मेदवारी बढ्नुपर्थ्यो । तर, कुनै पनि दलबाट दुवै निर्वाचन (२०७४ र २०७९) मा प्रत्यक्ष निर्वाचनको १६५ सिटमा विगतमा भैं १० प्रतिशत पनि महिला उम्मेदवार दिइएन । नगन्य सङ्ख्यामा मात्र महिलाको उम्मेदवारी परेको प्रत्यक्ष निर्वाचनमा विजयी महिलाको सङ्ख्या क्रमशः छ र नौ मात्र भयो ।

तालिका ११ : सङ्घीय प्रणालीअन्तर्गत प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन (२०७४ र २०७९)

राजनीतिक दल	दललाई प्राप्त मत		२०७४ को निर्वाचन परिणाम			२०७९ को निर्वाचन परिणाम			
	प्राप्त मत	पहिलो हुने	महिला	समानुपातिक	महिला	पहिलो हुने	महिला	समानुपातिक	महिला
नेकपा (एमाले)	३१७३४९४	८०	३	४१	३७	४४	४	३४	२२
नेपाली कङ्ग्रेस	३१२८३८९	२३	०	४०	२०	५६	१	३२	२९
नेकपा (माके)	१३०३७२१ (१९६७८२)	३६	३	१७	१६	१८	१	१४	१२
राप्रपा		१		राष्ट्रिय दल भएन		७	०	७	५
ससपा/जसपा	४७०२०१	१०	०	६	५	७	०	५	४
नेस्वपा		दल गठन भएको थिएन				८	२	१३	६
जनमत		दल गठन भएको थिएन				१	०	५	४
राजपा/लोसपा	४७२२५४	११	०	६	६	४		राष्ट्रिय दल भएन	
अन्य		४	१			२०	१		
जम्मा		१६५	७	११०	८४	१६५	९	११०	८२

स्रोत : नेपालको निर्वाचनको इतिहास २, पेज ४२२ र ४५३, निर्वाचन आयोगको वेब पेज, २०७९ /

दोस्रो निर्वाचन (२०७९) मा प्रतिनिधि सभामा पहिलो हुने निर्वाचनमा २ हजार ४१२ उम्मेदवारमध्ये २२५ जना महिला थिए । तीमध्ये नौ जना र सात राष्ट्रिय दलका तर्फबाट समानुपातिक सूचीमार्फत निर्वाचित ८२ सहित ९१ जना महिला प्रतिनिधि सभामा छन् । यो विगतको सङ्ख्याजति नै हो । राष्ट्रिय सभामा ५९ मध्ये संविधानतः २२ जना महिला छन् । यो सङ्ख्यासमेतलाई गणना गरेर दलहरूले सङ्घीय संसदमा एक तिहाइ पुऱ्याउन आवश्यक सङ्ख्यामा महिला सदस्य समानुपातिक सूचीबाट निर्वाचित गर्दै आएका छन् ।

२०७२ सालमा संविधान घोषणापछिको पहिलो निर्वाचनसंगै प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभामा क्रमशः उपसभामुख र उपाध्यक्ष पदमा महिला निर्वाचित गरिए । सबै राष्ट्रिय दलका नेता र उपनेता पुरुष भए । प्रायः दलका प्रमुख सचेतक पुरुष र सचेतकमा महिला चयन गरिए । २०७४ देखि नै कार्यकारी अधिकारसहितको २५ सदस्यीय मन्त्रिपरिषद्मा सांसदको अनुपातमा महिला सहभागिता भएन । तर, कार्यकारी अधिकार नभएको सङ्घीय संसदमा रहेका १६ मध्ये नौवटा समितिमा सभापति महिला छानिए । यो सबै नतिजाले भन्छ— हाम्रा दलहरूमा रहेको लैङ्गिक दृष्टिकोण, महिला क्षमताप्रतिको विश्वास र कार्यकारी जिम्मेवारी दिने कुरामा उदासीनता कायम छ । २०७९ को निर्वाचनपछि त दल र समितिका पदाधिकारीको अवस्था अभै कमजोर भएको छ । कतिपय दलको संसदीय दलका पदाधिकारीको पूरै टिम महिलाविहीन छ ।

संसद् आफैले आफ्ना लागि बनाएको नियमावलीसमेत कार्यान्वयनमा आएको छैन । उदाहरणका लागि प्रतिनिधि सभाका सबै समितिमा समानुपातिक सहभागिताको व्यवस्था (नियम १७५-४) र कम्तीमा एक तिहाइ समिति सभापति महिला हुनुपर्ने (नियम १७६-१३) लगायतलाई लिन सकिन्छ । यस सन्दर्भमा संसद्को नेतृत्व सभामुख/उपसभामुख, सचिवालय टिम र प्रतिनिधि सभाको समेत निगरानी पुगेको देखिँदैन । यसलाई सिङ्गो प्रतिनिधि सभाको कमजोरीका रूपमा लिन सकिन्छ ।

तालिका १२ : सङ्घीय प्रणालीअन्तर्गत सम्पन्न प्रदेश सभाका दुई निर्वाचन (२०७४ र २०७९) को निर्वाचन परिणाम

दलको नाम	निर्वाचन वर्ष	कोसी		मधेस		बागमती		गण्डकी		लुम्बिनी		कर्णाली		सुदूरपश्चिम		पार्टीगत		
		जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	
नेकपा एमाले	२०७४	५१	१८	२१	७	५८	२०	१०	२७	१०	४१	१४	२०	७	२५	९	२४३	८५
	२०७९	४०	१४	२४	८	२७	९	२२	८	२९	१०	१०	१३	४	१०	४	१६५	५७
नेका	२०७४	२१	७	१९	७	२१	८	१५	५	१९	७	७	६	२	१२	४	११३	४०
	२०७९	२९	१०	२२	८	३७	१३	२७	९	२७	९	२७	१४	५	१९	७	१७५	६१
नेकपा माके	२०७४	१५	६	११	४	२३	९	१२	५	२०	७	७	१३	५	१४	५	१०८	४१
	२०७९	१३	५	९	३	२१	७	८	३	१०	४	४	१०	५	११	४	८२	३१
जसपा	२०७४	३	१	२९	१०					५	२						३७	१३
	२०७९			१९	७					३	१						२२	८
राप्रपा	२०७४	१				१							१		२		५	०
	२०७९	६	२	१		१३	५	२	१	४	२	२	१	१	१		२८	११
लोसपा	२०७४			२५	९					१							२६	९
	२०७९			९	३					३	१						१२	४

दलको नाम	निर्वाचन वर्ष	कोसी		मधेश		बागमती		गण्डकी		लुम्बिनी		कर्णाली		सुदूरपश्चिम		पार्टीगत	
		जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला
जनमत	२०७९			१३	५					३	२					१६	२०
अन्य	२०७४	२		२	१	७		६		१						१८	१
	२०७९	५	१	१०	१	१२	५	१		८	३	१	२	१	१२	५	१६
जम्मा	२०७४	९३	३२	१०७	३८	११०	३७	६०	२०	८७	३०	४०	१४	१८	५३	५५०	१८९
	२०७९	९३	३७	१०७	३५	११०	३९	६०	२१	८७	३२	४०	१६	२०	५३	५५०	२००

स्रोत : निर्वाचनको इतिहास-२, वेबपेज २०७९ /

प्रदेश सभाको निर्वाचन (२०७४)

देशको नयाँ संविधान घोषणासंगै नयाँ परिवेशमा स्थापित प्रदेश सभामा २०७४ मा प्रत्यक्ष (पहिलो हुने जित्ने) निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गत कुल ३ हजार २३८ उम्मेदवारमध्ये २४० जना महिला थिए । त्यसमध्ये पनि १७ जना निर्वाचित भए । प्रदेश सभाको प्रत्यक्षतर्फको ३३० मध्ये ३१३ सिटमा पुरुष निर्वाचित भएका कारण २२० समानुपातिक पदमध्ये १७२ जना महिला र ४८ जना मात्र पुरुष सदस्य निर्वाचित हुने अवस्था रह्यो । सभामा कम्तीमा एक तिहाइ महिला हुनै पर्ने संवैधानिक प्रावधानअनुसार ५५० मध्ये १८९ जना महिला सदस्य निर्वाचित हुन पुगे ।

२०७९ मा सम्पन्न दोस्रो निर्वाचनमा पनि उम्मेदवारी समावेशी बनाउनेतर्फ सुधार देखिएन । यस पटक प्रदेश सभातर्फ उम्मेदवार भएका ३ हजार २२४ जनामध्ये २८१ महिला थिए । तीमध्ये पनि १३ जना मात्र निर्वाचित भए । यो पहिलो निर्वाचन (२०७४) भन्दा कम हो । समानुपातिक सूचीबाट निर्वाचित १८७ जनासहित हाल २०० महिला प्रदेश सभामा रहेका छन् । गणितको खेल खेल्ने क्रममा कर्णाली प्रदेशमा नन्दा गुरुङ सभामुखमा निर्वाचित भएर प्रदेश सभाको पहिलो महिला सभामुख हुनुभएको छ । अन्य सबै प्रदेशमा उपसभामुख महिला छन् ।

पहिलो निर्वाचन (२०७४) मा प्रदेश सभाबाट निर्वाचित सातै प्रदेश सरकारका मुख्यमन्त्री र सभामुख पदमा पुरुषको एकल वर्चस्व रह्यो । कतिपय प्रदेशका सरकार नै महिलाविहीन भए । बाग्मती प्रदेशमा अष्टलक्ष्मी शाक्य मुख्यमन्त्री पदका लागि हकदार र दाबेदार दुवै हुनुहुन्थ्यो तर पार्टीभित्रको आन्तरिक समीकरणका कारण उहाँ दल (नेकपा) को नेताको निर्वाचनमै पराजित हुनुभयो ।

नेकपाभित्र बिस्तारै सुरु भएको विवाद संसद् विघटन र पुनर्स्थापनासम्म पुग्यो । अन्ततः सर्वोच्च अदालतको आदेशले एमाले र माओवादी मिलेर

बनेको नेकपाको अस्तित्व सकियो । दुई पार्टी अलग भए । नेकपा (एमाले) भित्र बढ्दो विवाद मत्थर पार्ने उद्देश्यले कार्यकालको भन्डै अन्त्यतिर बाग्मती प्रदेशमा २०७८ साउनमा अष्टलक्ष्मी शाक्यलाई पहिलो महिला मुख्यमन्त्रीका रूपमा निर्वाचित गरियो । तर, पार्टीभित्रको विवाद, अन्तरसङ्घर्ष र गुटगत गतिविधि विभाजनतर्फ जाँदा ४७ दिनमै उहाँले मुख्यमन्त्री छाड्नुपयो । यसबाहेक कुनै पनि प्रदेशमा राष्ट्रिय दलको नेता, उपनेता र प्रमुख सचेतकमा महिला नेतृत्व पत्याइएन । राज्यको मात्र होइन, राज्य सञ्चालन गर्ने दलहरूको शक्ति वितरण र विन्यासमा पनि लैङ्गिक दृष्टिकोण र व्यवहारमा सुधार देखिँदैन ।

तीनै तहको निर्वाचनको नतिजा हेर्दा महिला र सीमान्तकृत समुदायलाई अभै पनि दलहरूले राजनीतिक नेतृत्वको रूपमा स्वीकार गरेको देखिँदैन । यसकै कारण दल होस् वा सरकार र जनप्रतिनिधिमूलक संस्थाका कार्यकारी पदमा महिला र दलित समुदायका प्रतिनिधिलाई प्रोत्साहन गर्ने कुरामा सबै दलको दृष्टिकोण र व्यवहार फराकिलो बन्न सकेन । दलीय संरचनाभित्रै पनि दल दर्तासम्बन्धी ऐनले 'हरेक तहको कार्यकारी समितिमा कम्तीमा एक तिहाइ महिला हुनुपर्ने' (दफा १५-४) प्रावधानअनुसार दल दर्ताकै लागि पनि सबै दलका तहगत समितिहरूमा एक तिहाइ महिला सदस्य रहेका छन् । कानूनको अग्रगामी कार्यान्वयनका लागि उक्त प्रावधानको प्रगतिशील व्याख्या गर्दै पदाधिकारी लगायत विधानतः जेजे संयन्त्र बनाइयो, त्यसमा राज्यको कानुनी प्रावधान कार्यान्वयन गर्नुपर्ने थियो तर गरिएन । अझ सीमान्तकृत समुदायको सदस्यको आधारमा समानुपातिक सहभागिता गराउनुपर्ने कानुनी प्रावधान (दफा १५-३) बारे त न सम्बन्धित समुदायले कुरा उठायो, न त दल र निर्वाचन आयोगको नै ध्यान पुग्न सक्यो । कानुनी राज्यको सबलीकरण गर्दै नागरिकमा सुशासनको प्रत्याभूति दिन आफै उदाहरण बन्नुपर्ने दलहरूमा आन्तरिक लोकतन्त्र कमजोर मात्र होइन, आफैभित्रबाट सुदृढ गर्दै जानुपर्ने राज्यको

कानून कार्यान्वयनको पक्षमा उदार हुनुको बदला उदासीनता कायम देखिन्छ ।

यस्तो प्रवृत्तिलाई चुनौतीका रूपमा लिएर विद्यमान राजनीतिक प्रणाली, संविधानको मर्म, समयको मागलाई गम्भीरतापूर्वक सम्बोधन गर्दै दलहरूले आन्तरिक संरचना र गतिविधिदेखि नै सुधारमा लाग्नु आवश्यकता मात्र होइन, अनिवार्यताका रूपमा आत्मसात् गर्नुको विकल्प छैन । अन्यथा जनआन्दोलनको बलमा स्थापित राजनीतिक प्रणाली 'लोकतान्त्रिक गणतन्त्र' माथि नै प्रश्न खडा गर्ने खालका आवाज बढ्दै जान सक्छन् । यस्ता आवाज र गतिविधि निस्तेज गर्न पनि समय घर्कनुअगि नै चनाखो हुनु जरुरी छ ।

**

भाग पाँच

सङ्घीयताअन्तर्गत पहिलो प्रतिनिधि सभा

सङ्घीय प्रणाली र जनप्रतिनिधिको तहगत भूमिका

केन्द्रीकृत राज्य प्रणाली हुँदा मुलुकको नीति र कानुन निर्माणदेखि आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रको विकास निर्माणको जिम्मेवारी मूलतः केन्द्रीय सांसदहरूकै थियो । त्यसैले निर्वाचनमा मतदाताबिच जाँदा विकास निर्माणको विषयले प्रमुखता पाउनु स्वाभाविक हुन्थ्यो । नेपालको संविधान, २०७२ घोषणासंगै संस्थागत रूपमै मुलुकमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापित भयो । संविधानतः मुलुकको कार्यकारी, व्यवस्थापकीय र न्यायिक अधिकार (आंशिक रूपमा) तीनै तहमा विन्यास भयो । ती कुरा संविधानमा अनुसूचीबद्ध छन् । कानुनतः सङ्घीय संसद्को मूल काम संविधान कार्यान्वयनलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर नीति र कानुन बनाउने हो ।

तर, सङ्घीयताअन्तर्गत दोस्रो निर्वाचन सम्पन्न भइसक्ता पनि आमरूपमा जनप्रतिनिधिको मानसिकतामा संविधानसम्मत परिवर्तन देखिएन, न त आमजनताको माग र मतमा परिवर्तन आयो । तीनै तहको निर्वाचनको प्रचारप्रसार र मतदान हेर्दा अभै पनि केन्द्रीकृत शासन प्रणालीकै भल्को आउँछ ।

‘समृद्ध नेपाल र सुखी अनि खुसी नेपाली’ हामी सबैको साभ्ना लक्ष्य बनेको छ । यो लक्ष्य प्राप्तिको आधार तहगत रूपमै हेर्दा पूर्वाधार

विकासमा केन्द्रित भएको देखिन्छ । तर, जबसम्म मानवीय विकास र पूर्वाधार विकासबिच सन्तुलित बुझाइ, योजना र लगानी हुँदैन, तबसम्म दिगो रूपमा समृद्धितर्फको यात्रा सम्भव छैन ।

जनताको बलमा राजनीतिक प्रणाली परिवर्तन भयो । आन्दोलनले स्थापित गरेका माग र विषयलाई संविधानमार्फत संस्थागत पनि गरियो । संविधानको प्रगतिशील र अग्रगामी कार्यान्वयनको विषय पनि संविधानमै समावेश छ । तर, त्यसअनुसार मूलतः नेतृत्वले आफूलाई रूपान्तरण गर्न सकेन । सोचाइ, बोलाइ र गराइमा केन्द्रीकृत राज्य प्रणालीकै भल्को देखिन्छ । राज्यका हरेक निकायमा समावेशी र सन्तुलित सहभागिता, अभिव्यक्तिमा शिष्टता, सबै किसिमको श्रमको मर्यादा र हरेक नागरिकप्रति समान सम्मानभावको संस्कृति र संस्कार हाम्रो प्राथमिक विषय बन्नुपर्थ्यो तर त्यस्तो देखिएन ।

नेपाली नागरिकको परिवर्तनको चाहना र बदलिएको समयको मागको उपलब्धि लोकतान्त्रिक प्रणाली प्राप्त भयो । तर, हरेक आन्दोलनबाट प्राप्त उपलब्धि टिकाउने प्रयास २००७ सालदेखि नै हुन सकेन । हाम्रो राजनीतिक इतिहासमा यस किसिमका कमजोरी पटक पटक दोहोरिँदै आएका छन् । २००७ सालकै माग रहेको जनताको प्रतिनिधिमूलक संस्था संविधान सभाबाट संविधान बनाउने काम २०७२ मा सम्पन्न भयो । तर, पूर्ण कार्यान्वयनमा जानुपूर्व नै यसबारे प्रश्न उठ्न सुरु हुनुले भन्छ— हामी विगतका कमीकमजोरीबाट शिक्षा लिएर सँच्चिन सकेनौं । यो वर्तमानका लागि सबैभन्दा ठुलो चुनौती हो । त्यसैले पनि प्रतिनिधि सभाले के गर्नुपर्थ्यो ? के गरियो ? र अब कसरी अगाडि बढ्नुपर्ला ? भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर म आफैँसमेत एक कर्ताको रूपमा सहभागी रहेको प्रतिनिधि सभाले विगत पाँच वर्षमा गरेका कामका समीक्षा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रअन्तर्गत पहिलो निर्वाचन २०७४ मा भयो । सोअनुसार सङ्घीय संसद्को मूल काम नयाँ संविधानसम्मत नीति र कानून निर्माण गर्ने थियो । बनेका कानूनअनुसार सेवाग्राहीले सहज र सरल

रूपमा सेवा प्राप्त गर्न सके, नसकेको निगरानी गरी खबरदारी गर्नु थियो । प्रणाली र संविधानसम्मत दिशा उन्मुख व्यवहारका लागि जनप्रतिनिधिमूलक संस्थाको टाकुरामा बसेर मातहतका संयन्त्रलाई परिचालित गर्नु थियो ।

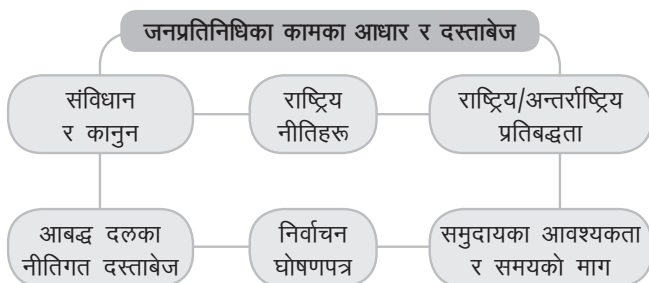
त्यसै गरी प्रदेश सभा र सरकार हाम्रा लागि नयाँ निकाय हुन् । तिनले नीति र कानून बनाउने सङ्घीय तह र सेवाग्राही नागरिकसमक्ष सेवा प्रवाह गर्ने पालिकाबिच रही उत्प्रेरक वा समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हो । तर, एक अवधि पूरा गरेर दोस्रो चरणमा प्रवेश गर्दा पनि प्रदेशले आफ्नो भूमिका स्थापित गर्न नसक्ता यसको आवश्यकताबारेमै प्रश्न उठ्न थालेको छ ।

स्थानीय तह अर्थात् पालिकाको पहिलो काम नागरिक स्तरमा सेवा प्रवाहलाई सरल, सहज र पहुँचयोग्य बनाउनु हो । पालिकाले मौलिक हकको सहज उपभोगको सुनिश्चितता गर्नुपर्छ । स्थानीय आवश्यकता पहिचान गरी पूर्वाधार विकास र त्यसमाथि सबै नागरिकको समान पहुँचको सुनिश्चितता पालिकाको दायित्व हो । सबै नागरिक आधारभूत रूपमा समान हुन् । सबैको मर्यादा र सम्मान समान हुन्छ भन्ने आधारमा विद्यमान विभेद, हिंसा, दुरुत्साहन र शोषणका अवयव विरुद्ध समुदाय तहबाट अभियान सञ्चालन यसको भूमिकामा पर्छ । पूर्वाधार र मानवीय विकासको क्षेत्र पहिचान गरी सन्तुलित रूपमा स्रोत विन्यास एवं पूर्वाधारमाथि सबैको समान पहुँचको वातावरण निर्माण पालिकाको कर्तव्य हो ।

संविधानले तय गरेको लक्ष्य 'समाजवाद उन्मुख समाज निर्माण' का लागि राज्यका तीनै तहका निर्वाचित संस्था, सरकार, कर्मचारी प्रशासन, सामाजिक अभियन्ता, नागरिक समाज र विभिन्न पेसा व्यवसायमा संलग्न निकायहरूबिच समन्वय र सहकार्य जरुरी छ । त्यसो भए मात्र मुलुकले प्रगतिशील रूपान्तरणको दिशा पक्रन सक्छ । तर, राज्य र राजनीतिको यथेष्ट ध्यान त्यसतर्फ पुग्न नसक्ता असन्तुष्टिको स्वर क्रमशः ठुलो हुन थालेको छ । जनसङ्घर्षको उपलब्धिको रक्षाका लागि समयमै यसतर्फ चनाखो हुनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ ।

दलीय प्रणालीमा जनप्रतिनिधिका कामका आधार

मुलुक सङ्घीयतामा गइसकेपछि कार्यक्रमिक आधारमा संविधान र कानुनको सीमामा रहेर पालिका, प्रदेश र सङ्घले स्वायत्त रूपमा काम गर्न सक्छन् । तर, समग्र नेपालीको हक र हितका पक्षमा उपलब्ध सीमित स्रोतसाधनबाट अधिकतम उपलब्धि दिने गरी सदुपयोग गर्ने आपसी समन्वय र सहकार्य न्यूनतम आवश्यकता हो ।

जनप्रतिनिधिले काम गर्दा कम्तीमा छवटा आधारलाई हमेसा ख्याल गर्नु जरुरी छ । राष्ट्रको संविधान/कानुन, राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र राष्ट्रिय नीति पहिलो आधार हुन् । दलीय प्रणालीमा आफू आबद्ध रहेको दलको नीतिगत दस्तावेज, निर्वाचनमा जाँदा सार्वजनिक गरेको घोषणापत्र/प्रतिबद्धतापत्रलाई पनि ख्याल गर्नु जरुरी छ । २०६२-६३ को आन्दोलनले स्थापित गरेको समावेशितासम्बन्धी मुद्दा र समयसँगै देखा परेका मागको विषयलाई अनदेखा गर्न मिल्दैन । विविधतायुक्त समाजमा फरक समुदायको फरक आवश्यकता हुने कुरा आत्मसात् गर्दै सम्बन्धित समुदायसमेतको संलग्नतामा आवश्यकता पहिचान गर्नुका साथै आवश्यकताहरूमा समयको परिवर्तनले स्थापित गरेका मागसमेतलाई ध्यान दिँदै आफूले प्रतिनिधित्व गरेको तहलाई नीति, योजना र स्रोत विन्यासको आधार बनाइनुपर्छ । 'सरकार/नेतृत्वमा जो पुग्छ, मुलुक उसैको दिमागी लहडबाट निर्देशित भइरहेको त छैन ?' भनेर उठ्ने प्रश्नबाट मुलुकलाई मुक्त गर्ने आधारहरू तय गरिनुपर्छ ।

सङ्घीयतामा विकास र सेवा प्रदायक एकाइ

संसद्, सरकार, विभिन्न प्रशासनिक एकाइहरूको मुख्य काम वा जिम्मेवारी जनतामा सेवा प्रवाह गर्ने हो । यसका लागि राज्य संरचनामा परिवर्तनसँगै जनप्रतिनिधिको सोचमा परिवर्तन पहिलो सर्त हुन्छ । हामी जुन तहको निकायमा निर्वाचित भएका हुन्छौं, त्यस तहका समग्र नागरिक र जनताको प्रतिनिधिका रूपमा काम गर्न सबैको सल्लाह र सुझाव सुनेर सकारात्मक रूपमा आत्मसात् गर्ने संस्कार विकास हुनुपर्छ । यसको पहिलो सर्त 'दलीय व्यवस्थामा निर्वाचनमा कुनै दलविशेषको प्रतिनिधिको रूपमा उम्मेदवार भए पनि निर्वाचित भइसकेपछि सम्बन्धित तह र क्षेत्रका समग्र नागरिकको प्रतिनिधि हुँ भन्ने भावना मनमस्तिष्कमा राखेर चलन सक्नुपर्छ । संसदीय प्रणालीमा सामाजिक न्यायलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर गरिने अपेक्षा यही हो ।

सङ्घीय संरचनामा शक्ति र स्रोत विन्यासको काम गर्दा विकास कार्यको एकाइ र अनुगमन तथा समन्वय एकाइबारे पनि स्पष्ट हुनुपर्छ । विद्यमान संरचनामा मूलतः पालिका, प्रदेश र सङ्घीय तहले विकास एकाइ र जिल्ला, निर्वाचन क्षेत्र एवं वडा तहलाई सेवा प्रवाह, समन्वय र निगरानी एकाइका रूपमा लिन सकिन्छ । विकास एकाइले आवश्यकता पहिचान गरी स्रोतसाधनको वितरण योजनाका आधारमा समन्यायिक ढङ्गले गर्नुपर्छ । अनुगमन र समन्वय एकाइले कामको प्रभावकारिताको निगरानी गर्ने, समस्या र आवश्यकता पहिचान गर्ने र विकास एकाइसँग समन्वय गरी समन्यायिक रूपमा सेवा र सुविधा विस्तार उन्मुख हुनुपर्छ । यसका लागि यी एकाइले आफ्नो दायित्व र दायराअनुसार समन्वयमा काम गरिए मात्र जनअपेक्षाअनुसारको नतिजा देखिन सक्छ । लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको लक्ष्य 'परिमाणमा सबै नागरिकले पाउने सेवा र सुविधामा समान पहुँचको सुनिश्चितता' भन्ने कुरा हामेसा नेतृत्वको मन र मस्तिष्कमा हुनुपर्छ ।

प्रतिनिधि सभाको अधिवेशन, बैठक र व्यतीत गरेको समय

सङ्घीय संविधान घोषणापछिको पहिलो सङ्घीय संसद्मा प्रतिनिधि सभातर्फ ११ वटा अधिवेशन भए । तिनमा जम्मा ३१८ दिन ३५८ वटा

बैठक बसे । सिङ्गो अवधिमा सभाको बैठकमा ८०६ घण्टा १० मिनेट समय व्यतीत भयो । अधिवेशनअनुसारको बैठक र समय अवधिको विवरण निम्न तालिकाबाट प्रस्ट हुन्छ ।

तालिका १३ : प्रतिनिधि सभा (२०७४-०७९) को बैठक विवरण

अधिवेशन	मिति/अवधि	प्रतिनिधि सभा		
		बैठक दिन	बैठक सङ्ख्या	कार्य घण्टा
पहिलो	२०७४-११-२१ देखि २०७४-१२-२०	९	११	१५.३०
दोस्रो	२०७५-०१-२३ देखि २०७५-०६-११	६९	७९	१९३.२५
तेस्रो	२०७५-०९-११ देखि २०७५-१२-१०	३२	४६	६१.०५
चौथो	२०७६-०१-१६ देखि २०७६-०६-०२	६०	६५	१९३.४०
पाचौं	२०७६-०९-०४ देखि २०७६-१२-२४	३०	२४	३५.३०
छैटौं	२०७७-०१-२६ देखि २०७७-०३-१८	२५	२६	१०३.२५
सातौं	२०७७-११-२३ देखि २०७८-०१-०६	९	९	१२.२५
विशेष	२०७७-०१-२८	१	२	४.१०
आठौं	२०७८-०४-०३ देखि २०७८-०४-३२	९	१०	२०.१५
नवौं	२०७८-०५-२३ देखि २०७८-०७-१२	१२	१३	५.४०
दशौं	२०७८-०८-२८ देखि २०७८-१२-०१	१०	११	७.५०
एघारौं	२०७९-०२-०३ देखि २०७९-०६-०१	५९	६८	२५१.१५
	बैठकको कुल विवरण	३२५	३६४	९०४.१०

स्रोत : सङ्घीय संसद् सचिवालय, २०७९ ।

संसदीय समिति : भूमिकामा मिनी संसद्

संसदीय समितिलाई मिनी संसद्को रूपमा लिइन्छ । सामान्यतः व्यवस्थापकीय अर्थात् कानून निर्माणको मुख्य काम संसदीय समितिमा हुने गर्छ । सरकारद्वारा प्रस्तुत विधेयक सांसदहरूले संशोधनमार्फत परिमार्जन गर्ने काम मूलतः संसदीय समितिमा गरिन्छ । विषयवस्तुबारे व्यवस्थित

बहस, छलफल र निर्णय पनि समितिमै गरिन्छ । यसैले कानुन निर्माणको मुख्य काम गर्ने थलो हो संसदीय समिति ।

त्यसै गरी तोकिएको अनुसार सम्बन्धित मन्त्रालयसँग सरोकार राख्ने विधेयक, नीति, योजना र कार्यान्वयनको अवस्थाबारे तोकिएको कार्यक्षेत्र अनुसार कामको अनुगमन र व्यवस्थित निगरानी एवं तथ्यगत र वस्तुगत प्रमाणका आधारमा समितिमा छलफल गरी सरकारलाई आवश्यक निर्देशन दिने तथा त्यसको कार्यान्वयनको समेत अनुगमन गर्ने काम समितिबाटै हुन्छ ।

यस अवधिमा प्रतिनिधि सभाका १० र संयुक्त २ सहित १२ वटा समितिमा रहेर काम गर्ने अवस्था बन्यो । समग्रमा समितिहरूका ५३ देखि २४४ वटासम्म बैठक बसे । त्यसबिच सरोकारवालाको आग्रह, निवेदन र समिति आफैले पहिचान गरेका क्षेत्रको कामको निगरानीका लागि भ्रमण, अनुगमन र निर्देशन दिने काम भए । विभिन्न समितिहरूको बैठकको विवरण निम्न अनुसार छ ।

तालिका १४ : प्रतिनिधि सभाअन्तर्गतका समितिहरूको बैठक (२०७५-०७९)

क्र.सं.	समितिको नाम	बैठक सङ्ख्या
१.	उद्योग तथा वाणिज्य र श्रम तथा उपभोक्ता हित समिति	१५३
२.	महिला तथा सामाजिक समिति	१०२
३.	राज्यव्यवस्था तथा सुशासन समिति	२४४
४.	अर्थ समिति	१५५
५.	सार्वजनिक लेखा समिति	५८
६.	शिक्षा तथा स्वास्थ्य समिति	१३७
७.	विकास समिति	१५०
८.	कानून तथा मानव अधिकार समिति	७८
९.	अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध समिति	८०
१०.	कृषि तथा सहकारी समिति	२१२
११.	सुनुवाइ समिति (संयुक्त)	७३
१२.	राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति कार्यान्वयन अनुगमन समिति (संयुक्त)	४९

स्रोत : संसद् सचिवालय, कार्यव्यवस्था समिति, २०७९ ।

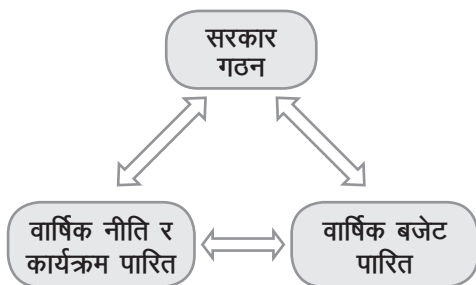
प्रतिनिधि सभा सदस्यको भूमिका र ह्विप

सङ्घीय संसद्मा प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभाका रूपमा दुई सदन छन् । त्यसमध्ये सङ्घीय संसदले गर्ने तीन प्रमुख काम (सरकार निर्माण, वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र बजेट पारित) मा प्रतिनिधि सभाको निर्णायक भूमिका हुन्छ । त्यसैले पनि यस सभालाई अलि बढी महत्त्व दिइन्छ । यसबाहेक कानून बनाउनेदेखि अन्य नियमित गतिविधिमा दुवै सदनको समान भूमिका रहन्छ ।

सरकार गठन, नीति तथा कार्यक्रम र बजेट पारित गर्ने तीन काममा संसद् सदस्यलाई दलीय ह्विप लाग्छ । दलको ह्विप उल्लङ्घन कारबाहीको विषय बन्न सक्छ । यसबाहेक कहिलेकाहीं अविश्वासको प्रस्तावदेखि संवैधानिक निकायका पदाधिकारीमाथि लगाइएको महाअभियोगजस्ता विषयमा पनि दलको ह्विप लाग्न सक्छ । दलको ह्विप लाग्ने यी र यस्ता विषयमा सांसदहरूको अनिवार्य उपस्थितिको अपेक्षा गरिन्छ । यसबाहेक समग्र नागरिकको हक र हितलाई ध्यानमा राखी कानून निर्माण गर्नु सङ्घीय सांसदको प्रमुख काम हो । त्यहाँ उनीहरूले सामान्यतः मुलुकको संविधानसंग नबाकिने गरी आफ्नो स्वतन्त्र र स्वायत्त विवेकका आधारमा विचारहरू राख्न सक्छन् ।

सङ्घीय तहमा रहेर बनाइएको नीति, योजना र कानूनले समग्र मुलुकलाई प्रभावित गर्छ । त्यसैले सङ्घीय सांसदले राष्ट्रिय सोच राखेर काम गर्नुपर्छ भन्ने अपेक्षा राखिन्छ । संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवाद उन्मुख लक्ष्य प्राप्तिका लागि काम गर्दा समग्र मुलुकभरका नागरिकले राज्यबाट पाउने सेवा, सुविधा र विकासका पूर्वाधारमा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने दायित्व सङ्घीय सांसदको हुन्छ । त्यसैले निर्वाचित हुँदा कुनै दल, क्षेत्र र समुदायको उम्मेदवार भए पनि निर्वाचित भइसकेपछि समग्र नागरिकको प्रतिनिधिको रूपमा वृहत्तर सोचका साथ आफूलाई प्रस्तुत गर्न सक्नुपर्छ ।

दलित ट्विप लाग्ने तीन विषय

सामाजिक विविधताअनुसार खास समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतिनिधिको दायित्व अझ गम्भीर हुन्छ । सम्बन्धित क्षेत्र/समुदायको मुद्दालाई मूल धारमा स्थापित गर्न पहल गर्नु उनीहरूको थप जिम्मेवारी हो । यसका लागि समुदायको सहभागितामा मुद्दाको पहिचान गरी नीतिगत तहमा कसरी प्रस्तुत गर्ने भन्ने विषयमा थप जानकारी राख्नुपर्छ । तथ्य र तर्कका आधारमा पैरवी गर्दै समुदाय वा क्षेत्रगत मुद्दालाई मूल धारको विषयका रूपमा साभ्ना बनाउन पहल गर्नुपर्छ । समावेशी समुदायको प्रतिनिधिले काम गर्दा हरदम यस पक्षमा ध्यान पुग्नुपर्छ । त्यसो भए मात्र समावेशिताको मर्म र भावनाको सम्बोधन हुन्छ । र, संविधानको प्रस्तावनामा सङ्कल्प गरिएभैं समाजवाद उन्मुख समाज निर्माणका लागि समतामूलक र समृद्ध समाज निर्माण प्रक्रियाले गति लिनेछ ।

नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमाथिको छलफल

सङ्घीय संसद्को महत्त्वपूर्ण र अनिवार्य काम सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र अनुमानित बजेटको प्रस्तावमाथि छलफल गरी पारित गर्नु हो । त्यसमा पनि आर्थिक विधेयक प्रतिनिधि सभाबाट मात्रै पारित गरिन्छ । यो हरेक वर्षको पहिलो अर्थात् वर्षे अधिवेशनमा हुन्छ । तर, सरकारको नीति कार्यक्रम र अनुमानित बजेटको प्रस्ताव दुवै सदनमा छलफल गरी पारित हुन्छन् ।

तालिका १५ : पूर्वबजेट तथा सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमाथिको छलफलमा सहभागिता

आर्थिक वर्ष	वक्ता	पूर्वबजेट छलफल	नीति तथा कार्यक्रम	विनियोजन विधेयक	जम्मा	महिला प्रतिशत
२०७५/०७६	जम्मा	८६	१७२	१११	३६९	३४.६९
	महिला	४०	५५	३३	१२८	
	पुरुष	४६	११७	७८	२४१	
२०७६/०७७	जम्मा	१११	१२५	१३८	३७४	३२.३५
	महिला	३३	४१	४७	१२१	
	पुरुष	७८	८४	९१	२५३	
२०७९/०८०	जम्मा	१०२	९७	१२७	३२६	३५.५८
	महिला	२५	४२	४९	११६	
	पुरुष	७७	५५	७८	२१०	
तीन वर्षको जम्मा	जम्मा	२९९	३९४	३७६	१०६९	३४.१४
	महिला	९८	१३८	१२९	३६५	
	पुरुष	२०१	२५६	२४७	७०४	

स्रोत : सङ्घीय संसद् सचिवालयका सूचनापत्र (दोस्रो, चौथो र एघारौं अधिवेशन) ।

यस विषयमा बोल्नका पार्टीगत रूपमा समय तोकिएको हुन्छ । त्यसमध्येबाट दलको अनुमति अथवा निर्णयअनुसार संसद् सदस्यका लागि बोल्ने समय प्राप्त हुन्छ । विगत पाँच वर्षमा (२०७४-०७९) तीन पटक मात्र यस किसिमका छलफल भए । २०७७/०७८ मा कोभिड-१९ का कारण औपचारिकता मात्र पूरा गरिएकाले खासै छलफल भएन । २०७८/०७९ मा संसद् विघटित अवस्थामा रहेका कारण सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेट अध्यादेशको रूपमा सञ्चार माध्यममार्फत सार्वजनिक गरिएको थियो ।

यस कार्यकालका पहिलो, दोस्रो र अन्तिम आर्थिक वर्षको छलफलका आँकडा हेर्दा लैङ्गिक आधारमा महिला र पुरुषको सहभागिता औसतमा ३४.१४ र ६५.८६ प्रतिशत हुन आउँछ । यस आधारमा नीति

तथा कार्यक्रम र वार्षिक बजेटमाथिको छलफलमा लैङ्गिक सहभागिता सन्तुलित देखिन्छ ।

कानुन निर्माण संसद्को मूल दायित्व

नेपालको संविधान, २०७२ घोषणापछि पहिलो संसद् भएकाले मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि प्रशस्त कानुन निर्माण गर्नु यो अवधिको सबैभन्दा प्रमुख काम थियो । हरेक कानुन बन्न चरणबद्ध रूपमा लामो प्रक्रिया पार गर्नुपर्छ । यसलाई बुझ्न सहजताका लागि तीन चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

पूर्वविधायिकी चरण : यसमा मस्यौदा बनाउने चक्र पूरा हुन्छ ।

विधायिकी चरण : यसमा विधेयकमाथिको छलफलको चक्र दुवै सदनबाट पूरा भएर अगाडि बढ्नुपर्छ । त्यसपछि मात्र जुन सदनबाट उत्पत्ति भएको हो, त्यही सदनको प्रमुखको हस्ताक्षरसहित राष्ट्रपतिसमक्ष प्रमाणीकरणका लागि पठाइन्छ ।

उत्तरविधायिकी चरण : राष्ट्रपतिले प्रमाणीकरण गरेको मितिबाट तोकिएको अवधि पूरा गरेपछि उक्त ऐन कार्यान्वयनमा आउँछ । यसरी कार्यान्वयनमा आएको दिनबाट उक्त कानुनबारे कसैले पनि 'थाहा छैन' वा 'जानिनँ' भन्न पाइन्न । अर्थात्, कानुनको अनभिज्ञता अक्षम्य मानिन्छ ।

विधेयक मस्यौदाको चक्र

कानुन निर्माण प्रक्रिया आफैमा जटिल र लामो हुन्छ । सङ्घीय संसद् र प्रदेश सभा सदस्यहरूलाई यसबारे निर्वाचित भएर काम सुरु गर्नुपूर्व नै जानकारी गराउनु अत्यन्त आवश्यक छ । यस्तो जानकारी

विगतमा कसैले पाएन अर्थात् सम्बन्धित दलहरूले ध्यान दिन सकेनन्, न त संसद् सचिवालयले नै यस विषयमा आवश्यक जानकारी गराउन आवश्यक ठान्यो । यसका कारण प्रतिनिधि सभाका खास गरी पहिलो पटक आएका सदस्यहरूलाई सुरुदेखि नै प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत हुन केही अप्ठ्यारो पन्यो ।

पहिलो पटक निर्वाचित भएर आएका जनप्रतिनिधिहरूलाई कानुन निर्माणसम्बन्धी चरणबद्ध प्रक्रियाको जानकारी दिएमा सुरुदेखि नै सजगतापूर्वक दायित्व पूरा गर्न सहज हुन्छ । यसबारे सम्बन्धित दल र सचिवालयले ध्यान दिन र सांसद आफैले पनि खोजी र माग दुवै गर्नुपर्छ ।

सामान्यतः पूर्वविधायिकी चरणमा विधेयकको मस्यौदाका १० चरण हुन्छन् । सबैभन्दा पहिले यसको आवश्यकता पहिचान गर्ने काम सम्बन्धित मन्त्रालयले गर्छ । त्यसको सैद्धान्तिक परीक्षणका लागि कानुन मन्त्रालय पठाइन्छ । कानुन मन्त्रालयबाट सैद्धान्तिक स्वीकृति पाएपछि त्यसलाई पुनः सैद्धान्तिक अनुमतिको लागि मन्त्रपरिषद्मा पठाइन्छ । मन्त्रपरिषद्बाट अनुमति प्राप्त भएपछि सरोकारवाला मन्त्रालयबाट बल्ल मस्यौदाको काम सुरु हुन्छ । विषयका आधारमा मस्यौदा तयार भएपछि कानुनी भाषा परीक्षणका लागि पुनः कानुन मन्त्रालयमा पठाइन्छ । भाषागत त्रुटि भए संच्याएर पुनः सम्बन्धित मन्त्रालयमा आएपछि अन्तिम मस्यौदा तयार गरिन्छ ।

त्यसपछि अन्तिम परीक्षणका लागि मन्त्रपरिषद् अन्तर्गत रहेको विधेयक समितिमा छलफल गरिन्छ । उक्त समितिबाट पनि पारित भएपछि मात्र विधेयक मन्त्रपरिषद्को बैठकमा पेस हुन्छ । मन्त्रपरिषद्बाट पारित भएपछि सम्बन्धित मन्त्रालयको तर्फबाट संसद् सचिवालयमा दर्ता गरिन्छ । यसरी दर्ता भएको मस्यौदा कामको भार हेरेर प्रतिनिधि सभामा पठाउने वा राष्ट्रिय सभामा भन्ने कुरा सरकारले नै निर्णय गरेको हुन्छ । सोहीअनुसार संसद् सचिवालयले सांसदहरूलाई वितरण गर्ने र सङ्घीय संसद्को वेब

पेजमा अपलोड गर्ने गर्छ । यसका कारण संसद्मा प्रस्तुत हुने विधेयकको मस्यौदामा आमनागरिकको समेत एकैसाथ पहुँच पुग्न सक्छ ।

आफूसँग सरोकार राख्ने कानुनमा परिमार्जन गर्नुपर्ने विषय छन् भने सराकोरवाला समुदायले यही बिन्दुबाट सुभाव तयार गरी सांसदहरूलाई उपलब्ध गराउन सक्छन् । सरोकारवाला समुदायले संसद्मा छलफल सुरु हुनुभन्दा पहिले नै विधेयकबारे विचार अभिव्यक्त गर्न र आवश्यक संशोधनको औचित्यबारे सांसदहरूलाई जानकारी गराउन सक्छन् । सांसदहरू आफैले पनि सम्बन्धित विषयका ज्ञाताहरूसँग परामर्श गरी सैद्धान्तिक छलफल र संशोधनका लागि तयारी थाल्न सक्छन् ।

विधेयक मस्यौदा चक्र

विधेयकमाथिको छलफल प्रक्रिया

कोही पनि व्यक्ति सर्वज्ञाता हुँदैन । जनताका प्रतिनिधिका रूपमा राष्ट्रको नीति र कानुन बनाउने सांसदहरूले पनि सबै कुरा जानेको हुँदैन तर सबै विषयमा काम गर्ने पर्छ । त्यस कारण विधेयक संसद्मा दर्ता भएर सांसदहरूबिच वितरण भइसकेपछि आवश्यकताअनुसार सरोकारवाला र विज्ञहरूसँग छलफल गरी सुभाब लिन सकिन्छ । यस सन्दर्भमा पनि दुइटा विधिबारे जानकारी राख्ता सहज हुन्छ ।

नयाँ कानुन निर्माणका लागि विधेयक आएको छ भने संविधानको भावना अनि आमनागरिकको आवश्यकता र समयको मागअनुसार नयाँ दफाहरू पनि प्रस्ताव गर्न सकिन्छ । तर, विद्यमान कानुन संशोधनका लागि आएको विधेयक छ भने सामान्यतः संशोधनका लागि प्रस्ताव

विधेयकमा संसदीय छलफल चक्र

गरिएका दफाहरूमाथि मात्र परिमार्जन गर्न सकिन्छ । सरकार सकारात्मक भएर अरू दफा पनि खोल्न अनुमति दिएको अवस्थामा संशोधनका लागि खुला नगरिएको दफामाथि पनि संशोधन राख्न सकिन्छ । तर, यस्तो अवसर एकदमै कम हुने गर्छ । संसद् सदस्यले आवश्यकता र औचित्यबारे तर्कपूर्ण प्रस्तुति राख्ता भने यो गर्ने नसकिनेचाहिँ हुँदैन ।

संसदीय कोरम

संसदीय प्रणालीमा कुनै पनि दस्तावेज पारित गर्न कोरमको व्यवस्था गरिएको छ । संसद्मा प्रस्तुत दस्तावेज पारित गर्न सिङ्गो सांसद सङ्ख्याको २५ प्रतिशत (प्रतिनिधि सभामा ६९ र राष्ट्रिय सभामा १५ जना) सदस्यको उपस्थिति कोरमका लागि आवश्यक हुन्छ । विधेयकमाथि पनि यसलाई छलफलमा लैजाने अनुमति लिने कामदेखि हरेक विषयवस्तुलाई संसद्बाट पारित गर्दा कोरमको ख्याल गर्नुपर्छ । कोरम नपुगेको जस्तो लागेमा कुनै पनि सदस्यले कोरमको माग गर्न सक्छन् । तर, सामान्यतः यो काम प्रतिपक्षबाट हुँदै आएको छ । बहुमत सांसदको अनुमति भए उक्त विधेयक छलफलका लागि अगाडि बढ्न सक्छ ।

समितिको छलफलका लागि भने सदस्य सङ्ख्याको ५१ प्रतिशतलाई कोरमको व्यवस्था गरिएको छ (निमय १८२, २०७९) ।

विरोधको सूचना

विधेयकको मस्यौदा वितरण भएपछि उक्त विधेयकको 'औचित्य वा आवश्यकता छैन' भन्ने लागेमा कुनै पनि सदस्यले विरोधको सूचना दर्ता गर्न सक्छ । छलफलका लागि सदनमा विधेयक पेस गरिसकेपछि दर्ता भएको विरोधको सूचना दिनेले आफ्नो विरोधको औचित्य प्रस्तुत गर्छन् । त्यसमाथि संसद्मा सामान्यतः ध्वनि मतदान हुन्छ । विरोधको सूचना स्वीकार भए विधेयकमाथिको छलफल त्यहीँ अन्त्य हुन्छ र स्रोततिरै फिर्ता

गरिन्छ तर सामान्यतः त्यस्तो हुँदैन । विरोधको सूचना अस्वीकार भएपछि सम्बन्धित मन्त्रीले 'विधेयक अगाडि बढाइयोस्' भनी प्रस्ताव गर्छन् । सभामुखले त्यसमाथि पनि मतदान गराउँछन् । कोरमको बहुमतले स्वीकार गरेपछि विधेयक औपचारिक रूपमा छलफलका लागि सदन प्रवेश गरेको मानिन्छ ।

विधेयकमाथि सैद्धान्तिक छलफल र सहभागिता

संसदमा प्रस्तुत भएका विधेयकमाथि छलफलका लागि दुइटा बाटो अपनाउन सकिन्छ । पहिलो, सांसदहरूबिच 'विचार गरियोस्' भनी सैद्धान्तिक छलफल गरेर अगाडि बढाउने । अहिले आमरूपमा यही प्रक्रिया अपनाउने चलन छ ।

दोस्रो, प्रस्तावित विधेयकमाथि फराकिलो छलफल गर्न चाहेमा वा आवश्यक ठानिएमा सरोकारवाला र आमनागरिकबिच सार्वजनिक छलफलका लागि अवधि तोकेर राजपत्रमा प्रकाशन गरी जनसमक्ष पठाउन सकिन्छ । यसरी पठाएको विधेयक तोकिएको समयावधिमा प्राप्त सुभावाको प्रतिवेदनसहित संसदमा फिर्ता गरी फेरि 'विचार गरियोस्' भन्ने प्रक्रियाबाट अगाडि बढाइन्छ । यसअगि २०७२ मा एउटा विधेयक सार्वजनिक छलफलमा पठाइएको थियो । त्यसलाई फर्काएर छलफलका लागि सदनमा कहिल्यै ल्याइएन । त्यसपछि यस किसिमको अभ्यास अहिलेसम्म भएको छैन ।

संसदमा छलफलका लागि अनुमति प्राप्त भएको विधेयकमाथि आफ्नो सहजताअनुसार सम्बन्धित मन्त्रीले कुनै पनि दिन सैद्धान्तिक पक्षमाथि छलफलका लागि 'विचार गरियोस्' भनेर कार्यसूचीमा आउन सक्छ । पहिला पहिला संसदमा गएपछि मात्र कार्यसूची थाहा पाइन्थ्यो । त्यस्तो अवस्थामा छलफलका लागि तयारी नहुँदा सहभागी हुन असहज हुने गर्थ्यो । तर, विगत केही वर्षदेखि सम्भावित कार्यसूची कम्तीमा एक

दिनअगाडि नै संसद्को वेब पेजको सूचना पेजमा राख्न थालिएको छ । यसो हुँदा संसद्को बैठकमा जानुपूर्व कार्यसूची हेरेर आवश्यक तयारी गर्न सक्ने अवस्था बनेको छ ।

यदि कुनै विधेयकमाथि 'विचार गरियोस्' भन्ने कार्यसूची छ भने विज्ञ र सरोकारवालाहरूसँग समेत गरिएको छलफल र प्राप्त सुभावसमेतका आधारमा उक्त विधेयकको औचित्य र उपयुक्तताबारे समावेश भएका बुँदामा सहमति, अनावश्यक विषय भए हटाउन र अपुग भए थप गर्नुपर्ने विषय र कारणसहित आफ्ना कुरा राख्न सकिन्छ । सामान्यतः सैद्धान्तिक छलफलका लागि प्रत्येक सांसदलाई तीन मिनेटको समय हुने भएकाले आफूले बोल्ने कुरा बुँदागत रूपमा तयार गरी संसद् जाँदा भन्न चाहेको र पर्ने कुरा सटीक रूपमा राख्न सकिन्छ । अर्को कुरा, 'विचार गरियोस्' भन्ने छलफलमा अभिव्यक्त विचारहरू समितिमा विधेयक संशोधनको प्रक्रियामा समावेश गरिनुपर्ने आवाज उठे पनि अहिलेसम्म अभ्यासमा ल्याइएको छैन । यस विषयमा चालु संसदले ध्यान दिनु जरुरी छ ।

यस अवधिमा संसद्मा दर्ता भएका १५३ मध्ये १०१ विधेयक पारित भएका थिए । त्यसमध्ये यस अध्ययनका क्रममा समितिमा संशोधनमाथि बहस भएका ६३ वटा विधेयकको तथ्याङ्क समावेश छ । यसमध्ये प्रतिनिधि सभामा सैद्धान्तिक छलफल (विचार गरियोस्) हुँदा १४७ जना सदस्यको मात्र सहभागिता रह्यो । कुनै पनि विधेयकमाथिको सैद्धान्तिक छलफलमा संसद्मा सहभागी नहुने १२८ जना सदस्यमध्ये ३३ जना महिला र ९५ जना पुरुष थिए । त्यसमध्ये ४१ जना समानुपातिक र ८७ जना प्रत्यक्ष निर्वाचित रहे । संसदीय छलफलमा बोल्नेको सङ्ख्या ९७४ मध्ये २८९ अर्थात् ३५.७८ प्रतिशत महिला र ६२५ अर्थात् ६४.२२ प्रतिशत पुरुष सांसद थिए ।

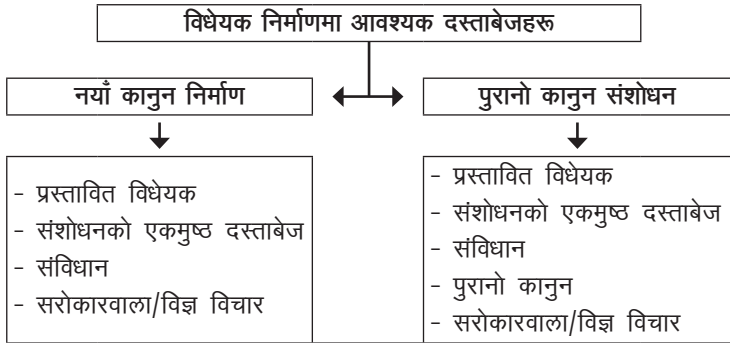
तालिका १६ : प्रतिनिधि सभामा भएका गतिविधिमा सहभागिताको
विवरण (६३ वटा विधेयकमा आधारित तथ्याङ्क)

संसदीय गतिविधि	संसद्मा बोलेको पटक			प्रतिशत		सहभागी सङ्ख्या			
	जम्मा	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	समानुपातिक	प्रत्यक्ष
विधेयकमाथि विचार गरियोस्	७४९	२६८	४८१	३५.७८	६४.२२	१४७	५८	६९	७८
विधेयकमाथि संशोधन	८२१	४३९	३८२	५३.४७	४६.५३	१७०	६५	८०	९०

स्रोत : सङ्घीय संसद्को सचिवालयबाट प्रकाशित दोस्रो-सातौं र एघारौं अधिवेशनका सूचना पत्रहरू ।

विधेयकमाथिको संशोधन प्रस्ताव राख्दा ख्याल गर्नुपर्ने कुरा

कुनै पनि विधेयकमा संशोधन राख्दा केही दस्तावेजसंगै राखेर हेर्नुपर्छ । सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा विधेयक र विधेयकमाथि राखिएका संशोधनहरू संविधानसंग बाफिनु हुँदैन । संशोधन विधेयक हो भने विद्यमान संविधान, पुरानो कानून र प्रस्तावित विधेयकमा रहेका प्रावधानहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर तुलनात्मक अध्ययन गरी संशोधन राख्नु उपयुक्त र परिपक्व हुन्छ । संशोधन विधेयक नभएर नयाँ कानून निर्माणका लागि प्रस्तावित विधेयक हो भने संवैधानिक प्रावधान, प्रस्तुत विधेयक, समयको माग र आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर संशोधन तयार गर्नु राम्रो हुन्छ । विधेयकको प्रकृतिअनुसार सम्बन्धित विषयका विज्ञहरूसँग आवश्यक परामर्श गरेर संशोधन तयार गर्न सकियो भने बहसमा सहज हुने कुरामा ध्यान दिनु उचित हुन्छ ।

यसरी संशोधन राख्ता चारमहले बनाएर पहिलाको कानूनमा के छ ? प्रस्तावित विधेयकमा के परिवर्तन गरिएको छ ? संशोधन गरेर राख्न चाहेको संशोधित प्रस्ताव के हो ? संशोधन गर्नुपर्नाको कारण के हो ? सबै खुलाइयो भने समितिमा दफावार छलफल हुने समयमा बहस गर्न सजिलो हुन्छ । तर, विषयमा आफू पोख्त छु भन्ने लाग्छ भने चारमहले बनाउनै पर्छ भन्ने अनिवार्यता हुँदैन । त्यसैले संशोधनलाई सामान्यतः तीनमहले भन्ने गरिन्छ ।

‘विधेयकमाथि विचार गरियोस्’ को सैद्धान्तिक छलफल सकिएपछि सामान्यतः त्यही दिन संसद्बाट बहुमतले उक्त विधेयक पारित गरिन्छ । कहिलेकाहीँ कोरम नपुगेको अवस्थामा विधेयक पारित गर्ने काम अर्को बैठकमा हुँदै आएको छ । त्यसपछि संशोधनका लागि ७२ घण्टाको समय सुरु हुन्छ । त्यसबिच सांसदहरूले एकल वा संयुक्त रूपमा संशोधन पेस गर्न सक्छन् । सांसदहरूले अरु समितिमा जाने विधेयकमा पनि संशोधन राखेर बैठकमा आफ्नो मतको पैरवी गर्न पाइन्छ । समिति क्रियाशील रहेको अवस्थामा कहिलेकाहीँ एकभन्दा बढी समितिको बैठक एउटै समयमा पर्ने गर्छ । एकल संशोधन छ भने यस्तो अवस्थामा सबै समितिमा संशोधनमाथि पैरवी गर्ने संशोधनकर्ता पुग्न सकिँदैन । संशोधनको प्रस्ताव बहसबिना अस्वीकार्य भएर अगाडि बढ्न सक्छ । तर, संयुक्त संशोधन राखिएको छ भने संयुक्त संशोधनकर्तामध्ये फरक समितिमा फरक व्यक्ति

गएर संशोधनमाथि बहसमा सहभागी हुन पाइन्छ । यसरी संयुक्त संशोधन राख्ताको फाइदा र सान्दर्भिकता अलग्गै हुन्छ ।

यस अवधिमा प्रतिनिधि सभामा प्रस्तुत विधेयकहरूमाथि संशोधन पेस गरी बहसमा सहभागी हुने सांसद सङ्ख्या १७० मध्ये ६५ जना महिला र १०५ जना पुरुष रहे । संशोधनकर्ताको सङ्ख्या ८२१ मध्ये भने ४३९ जना महिला (५३.४७ प्रतिशत) र ३८२ जना (४६.५३ प्रतिशत) पुरुष रहे । १०५ जना सदस्यले कुनै पनि विधेयकमा संशोधन राखेनन् । यसमा २५ जना महिला र ८७ जना पुरुष थिए । त्यसमध्ये पनि ३० जना समानुपातिक र ७५ जना प्रत्यक्ष निर्वाचित भएका थिए (विस्तृत विवरण तालिका १७) ।

संशोधन राख्ता वा संशोधनमाथि छलफल गर्दा नयाँ कानून बनाइँदै हो वा पुरानोमाथिको संशोधन भन्ने आधारमा उल्लिखित दस्तावेजहरू सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिनु र एकसाथ राखेर छलफल गरे संशोधनको औचित्य पुष्टि गर्न सहज हुन्छ ।

संशोधनमाथिको छलफल

सामान्यतः संशोधनहरू सङ्कलन भइसकेपछि एकीकृत गरी सभामुख/अध्यक्षको अनुमतिपछि सांसदहरूलाई बाँडिन्छ । त्यसपछि उक्त संशोधनलाई सम्बन्धित समितिमा पठाउने वा संसद्मै दफावार छलफल गर्ने भन्ने कुरा संशोधनको घनत्व, विधेयकको गम्भीरता र समयको चापका आधारमा अगाडि बढाउन सकिन्छ । संशोधन थोरै मात्र परेको छ वा विधेयक छिटो पारित गर्नुपर्नेछ र विषयको गम्भीरता ठिकै छ भने संसद्मै दफावार छलफल गर्ने गरिन्छ । यसो गर्दा दोहोरो बहस हुन पाउँदैन । संशोधनकर्ताले आफ्नो मत राखिसकेपछि मन्त्रीले जबाफ दिने र विधेयक पारित गर्ने प्रक्रियाबाट अगाडि बढ्छ । यो प्रक्रिया अपनाउँदा पनि अलि फराकिलो सोच राख्ने मन्त्री भए पहिले नै संशोधनकर्तालाई मन्त्रालयमै बोलाएर संशोधनमाथि अनौपचारिक छलफल गरी के कुरा स्वीकार गर्ने र के नगर्ने भन्ने विषयमा समझदारी बनाई संसद्मा जबाफ दिने क्रममा

संशोधनहरू स्वीकार गरिएको जानकारी गराउँछन् । तर, परम्परागत सोचका मन्त्री भए सिधै संसद्मा जबाफ दिने गर्छन् । त्यसो गर्दा संशोधनको सान्दर्भिकतामाथि खासै बहस गर्न पाइँदैन । त्यसैले विधेयक पारित गर्ने यो प्रक्रिया उचित मान्न सकिँदैन ।

तर, सामान्यतः संशोधनका लागि प्रायः सबै विधेयक सम्बन्धित समितिमा पठाइन्छ । समितिमा पठाउँदा संशोधनमाथि मन्त्रीका साथै सम्बन्धित मन्त्रालय र कानून मन्त्रालयका कर्मचारीसहित छलफल हुन्छ । विषयको औचित्य, आवश्यकता र सम्भावनाबारे विस्तृत छलफल हुन पाउँछ । आवश्यकताअनुसार सरोकारवाला र विज्ञहरूको विचार सुन्न सकिन्छ । संशोधनकर्ता र समितिका सदस्यहरूसँग दोहोरो बहस गर्न पाइन्छ । त्यसपछि मात्र समितिका सदस्यबिच सर्वसम्मत वा बहुमतबाट संशोधनका बुँदासहित समितिको प्रतिवेदन पारित गरिन्छ । त्यसपछि उक्त प्रतिवेदन संसद्मा पेस हुन्छ ।

जुन प्रक्रियाबाट संशोधन अगाडि बढाइए पनि संशोधित प्रस्तावमाथिको बहसमा जाँदा सदस्यहरू सम्बन्धित विषयमा तथ्य र तर्कका साथ प्रस्तुत हुने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ । अहिले संसद्को गतिविधि प्रत्यक्ष प्रसारण हुने र समितिको छलफल पनि सञ्चार क्षेत्रका लागि खुला रहने हुँदा छलफलमा राखिने तथ्य र तर्कका आधारमा नागरिकहरूले आफ्ना प्रतिनिधिको हैसियत र स्तर परीक्षण गरिरहेका हुन्छन् भन्ने कुरामा सचेत हुनुपर्छ । सबै सदस्यले राखेकमा सबै संशोधन स्वीकार्य हुँदैनन् तर संशोधन राखिएको कुराले सम्बन्धित दल वा सदस्यको सोच र मत के थियो भन्ने कुराको अभिलेख रहन्छ । त्यसैले सांसदहरूले सकेसम्म धेरै विधेयकमा संशोधन राख्ने र आफ्नो मत दर्ज गराउने कुरामा सक्रियता देखाउनुपर्छ ।

समितिको प्रतिवेदनमाथि छलफल र पारित

समितिमा छलफल हुँदा सम्बन्धित मन्त्रीले स्वीकार गरेका संशोधनसहित समितिको प्रतिवेदन पारित गरिन्छ । सामान्यतः समितिबाट सर्वसम्मत

रूपमा प्रतिवेदन पारित हुन्छ तर कुरा मिलेन भने बहुमतबाट पारित गरिन्छ । समितिबाट पारित प्रतिवेदन समितिको सभापतिमार्फत संसद्मा पेस गरिन्छ । उक्त प्रतिवेदनमाथि सम्बन्धित मन्त्रीले आफ्नो अनुकूलतामा छलफलका लागि संसद्मा पेस गर्छन् । त्यसपछि सांसदहरूलाई फेरि पनि आफ्नो मत राख्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । यस अवधिमा समितिमा भए वा नभएका सबै सदस्यलाई पुनः एक पटक विधेयकमाथि आफ्नो मत राख्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । तर, यो अवसरलाई सांसदहरूले सामान्यतः उपयोग गरेको पाइँदैन । पछि सबै समितिबाट आएको प्रतिवेदन अध्ययन गरी आवश्यक हस्तक्षेप गर्ने कुरामा ख्याल गर्नुपर्छ । समितिबाट पारित प्रतिवेदनमा कुनै कुरा सँच्याउनुपर्ने रहेछ भने यो अवसरलाई सदुपयोग गर्दै आएको विचार उपयुक्त लागेमा मन्त्रीले स्वीकार गर्न सक्छन् । यसरी स्वीकार गरिएको विचारसहित बहुमतले पारित गरेको विधेयकले सदनको एउटा चक्र पूरा गर्छ । समितिबाट आएको प्रतिवेदनमा पनि कुनै कुरा आफ्नो विचार वा दलको मतभन्दा फरक छ भने संसद्मा बोलेर आफ्नो मत रेकर्ड गराउने काममा ध्यान दिनुपर्छ ।

यसरी पारित विधेयक अब संशोधनको सन्देशसहित अर्को सदनमा पेस गरिन्छ । त्यहाँ पनि सोही प्रक्रियाबाट विधेयक अगाडि बढ्छ । प्रतिनिधि सभामा चक्र पूरा गरेर पारित हुँदा पनि कुनै कुरा अपुग रहेछ भने राष्ट्रिय सभामा संशोधन गर्न सकिन्छ । राष्ट्रिय सभाबाट आएको विधेयकमा केही अपुग रहेछ भने प्रतिनिधि सभाबाट सुधार गर्न सकिन्छ । सुधार गर्नुपर्ने कुरा रहेनछ भने जस्ताको तस्तै पारित हुन्छ । राष्ट्रिय सभामा उत्पत्ति भएको विधेयकको पनि प्रक्रिया यही हो ।

उत्पत्ति भएको सदनले पारित गरेको विधेयक अर्को सदनमा जस्ताको तस्तै पारित भएर आए सदनलाई जानकारी मात्र गराएर विधेयक अगाडि बढ्छ । त्यसो नभएर एउटा सदनबाट पारित विधेयकमा अर्को सदनबाट संशोधनसहित आएमा उक्त संशोधन स्वीकार गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयमा उत्पत्ति भएको सदनमा फेरि पनि छलफल गरी निर्णयार्थ पेस गरिन्छ

र बहुमतबाट निर्णय हुन्छ । यसरी विधेयक उत्पत्ति भएको सदनको बहुमतबाट पारित भएको प्रावधानसहितको अन्तिम विधेयक उत्पत्ति भएको सभाको प्रमुख (सभामुख/अध्यक्ष) को हस्ताक्षरसहित प्रमाणीकरणका लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पठाइन्छ ।

विधेयक प्रमाणीकरण

संसद्बाट पारित भएको विधेयक राष्ट्रपतिले प्रमाणीकरण गर्ने वा पुनर्विचारका लागि सुझावसहित संसद्मा फिर्ता पठाउने निर्णय कानूनतः १५ दिनभित्र गरिसक्नुपर्छ (धारा ११३) । यदि पुनर्विचारका लागि फिर्ता पठाइयो भने फिर्ता भएको विधेयक पुनः संसद्मा पेस हुन्छ । त्यसलाई संशोधनसहित वा जस्ताको तस्तै संसद्ले पारित गरेर दोस्रो पटक पठाइएको विधेयक भने प्रमाणीकरण गर्नुको विकल्प राष्ट्रपतिलाई संविधानले दिएको छैन । यस्तो अभ्यास राहदानी विधेयकबारे भएको थियो । यस अवधिमा पुनर्विचारका लागि फिर्ता पठाइएको राहदानी विधेयक सहज रूपमा पुनः छलफल भएर अगाडि बढ्यो र प्रमाणीकरण पनि भयो ।

तर, प्रतिनिधि सभाको अन्तिम अधिवेशनमा छलफल गरी पठाइएको नागरिकता विधेयकमा सुझावसहित राष्ट्रपति कार्यालयबाट पुनर्विचारका लागि फिर्ता आयो । उक्त सुझावलाई संसद्मा पेस गर्नुभन्दा पहिला नै सरकारमा रहेका दलका नेताहरूको बैठकले कुनै परिवर्तन नगर्ने भन्ने निर्णय सार्वजनिक गरेर संसद्मा ल्याइएको थियो । यो आफैमा प्रक्रिया विपरीत भएकाले विवाद त्यहीँबाट सुरु भयो । अन्ततः दोस्रो पटक पठाइएको विधेयक राष्ट्रपतिले तोकिएको समयमा प्रमाणीकरण नगरेपछि प्रश्न सरकार र राष्ट्रपति दुवैतर्फ उठ्यो तर स्पष्ट जबाफ कसैबाट आएन । समस्यामा परेका नेपाली आमाका र जन्मसिद्ध नागरिकका पहिचानविहीन सन्तानहरू 'साँढेको जुधाइ, बाछाको मिचाइ' भनेरै समस्याको भुमरीमै रहे ।

उक्त प्रश्न उत्तरविहीन रहेकै अवस्थामा दोस्रो निर्वाचनपछि निर्वाचित नयाँ राष्ट्रपतिबाट पहिलो अवधिको सभामुखले तत्कालीन राष्ट्रपतिको नाममा विधेयक प्रमाणीकरण गरियो । यस सम्बन्धमा 'संविधानको संरक्षण राष्ट्रपतिबाटै किर्ते भयो' भन्ने आधारमा वैधानिकता परीक्षणका लागि सर्वोच्चमा रिट पच्यो । सर्वोच्च अदालतको अन्तरिम आदेशका आधारमा उक्त विधेयक कार्यान्वयन प्रक्रियामा छ तर अन्तिम फैसला के हुन्छ ? प्रतीक्षाको विषय हो ।

कानून निर्माणको अवस्था (२०७४-०७९)

सङ्घीयताअन्तर्गत निर्वाचित पहिलो सङ्घीय संसद्को प्रमुख काम संविधानसम्मत कानून बनाउनु थियो । संविधान घोषणापछि मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कानून तीन वर्षभित्र बनाउनुपर्ने व्यवस्था संविधानमै गरिएको छ (धारा ४७) । साथै अन्य कानूनलाई पनि संशोधन गरी संविधानसम्मत बनाउनु यस अवधिको प्रमुख काम थियो । त्यही कुरा ध्यानमा राखी यो अवधिमा सङ्घीय संसद्अन्तर्गत प्रतिनिधि सभामा १०२ र राष्ट्रिय सभामा ५१ गरी जम्मा १५३ वटा विधेयक संसद् सचिवालयमा दर्ता भए । त्यसमध्ये दुवै सदनबाट पारित भएर गएका १०१ विधेयक राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएर कार्यान्वयनमा आए ।^{११}

मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कानून निर्माणको काम अझै पूरा भएको छैन । उदाहरणका लागि मौलिक हकअन्तर्गत महिलाको हक (धारा ३८) सँग बाभिएका कानून मात्रै पनि ४२ भन्दा बढी रहेको कुरा जुरी नेपालको पछिल्लो अध्ययनले देखाएको छ । यसै गरी सार्वजनिक शिक्षा, स्वास्थ्य, समावेशितालगायतका मौलिक हकको पूर्ण कार्यान्वयनका सम्बन्धमा अरु थुप्रै कानून बनाउन बाँकी छ । कर्मचारी समायोजनदेखि सुरक्षा निकायको व्यवस्थापनलगायत सङ्घीयता कार्यान्वयनका लागि

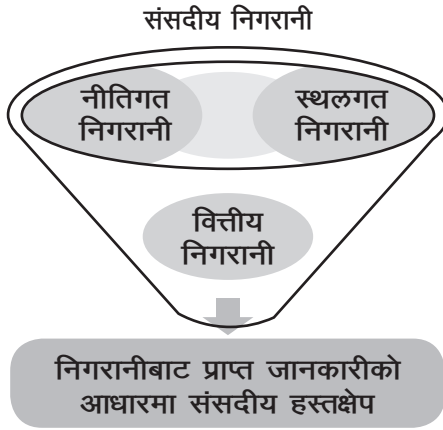
११. बजेटसँग जोडिएका हरेक वर्ष ल्याइने विधेयकहरूमाथि खासै संशोधन नहुने भएकाले यहाँ संलग्न गरिएको छैन ।

आवश्यक कानून बनाउने काम अभै पूरा भएको छैन । यसको अभावमा तीन तहको सरकार र जनप्रतिनिधिमूलक संस्थाबिच कामको समन्वयमा कतिपय समस्या कायम छन् । कानूनको अभावमा नागरिकमा सेवा प्रवाहको काममा व्यवधान देखिएको छ ।

संसदमा छलफलको अवस्थामा रहेका विधेयक सरकारले चाहे कुनै पनि समयमा फिर्ता लिन सक्ने व्यवस्थाअनुसार यस अवधिमा ११ वटा विधेयक विविध कारणले सरकारले संसद्बाट फिर्ता लिएको थियो । त्यसबाहेक २७ वटा विधेयक संसद्मा रहेको अवस्थामै प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल सकिएकाले निष्क्रिय भए । राष्ट्रिय सभामा उत्पत्ति भएर त्यहीं विचाराधीन अवस्थामा रहेका १२ वटा विधेयक भने अहिले पनि संसद्मा जीवित छन् । तिनमाथि आगामी अधिवेशनमा छलफल अगाडि बढ्न सक्छ । यसबिच ४९ वटा अध्यादेश जारी भएका थिए । तीमध्ये कतिपय प्रतिस्थापन विधेयकका रूपमा अगाडि बढेर पारित भए भने कतिपय अध्यादेश तोकिएको समयमा पारित हुन नसक्ता निष्क्रिय हुन पुगे ।

विधायिकी निगरानी

सांसदको काम नीति, कार्यक्रम र कानून बनाउनुका साथै आफूले बनाएको नीति, कार्यक्रम र कानूनको प्रभावकारिता निरीक्षण र अनुगमन गर्ने पनि हो । यसलाई उत्तरविधायिकी चरणका रूपमा लिइन्छ । यो काम हरेक सांसद, संसदीय समिति र सिङ्गो संसद्बाटै गर्न सकिन्छ । संविधान कार्यान्वयनको सन्दर्भमा खास गरी राज्यका निर्देशक सिद्धात र नीतिहरूको कार्यान्वयनबारे सरकारले वार्षिक प्रतिवेदन बनाएर राष्ट्रपतिसमक्ष प्रस्तुत गर्ने र प्रधानमन्त्रीमार्फत संसद्मा पेस गर्ने (धारा ५३) व्यवस्था छ । त्यसै गरी संसदीय निगरानी गर्न र त्यसको प्रतिवेदनमाथि संसद्मा छलफल गर्ने उद्देश्यले संसदीय समिति बनाउन सकिने व्यवस्था (धारा ५४) छ । उक्त धाराअनुसार समिति पनि बन्यो तर त्यसको प्रतिवेदनबारे यो अवधिभरि संसद्मा कुनै छलफल भएन ।

त्यसै गरी विभिन्न समितिहरूले पनि आफ्नो क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने मन्त्रालयको कामको निगरानी गर्ने, निर्देशन दिने र त्यसको कार्यान्वयनको समीक्षासहितका प्रतिवेदन तयार गरी सभामा छलफल गर्न सकिने व्यवस्था नियमावलीमा गरिएको छ । यसलाई विधायिकी निगरानी भनिन्छ । यो काम स्थलगत भ्रमण र नीतिगत एवं वित्तीय विश्लेषणका आधारमा गरिन्छ । यो हरेक जनप्रतिनिधिबाट हुन सक्ने र निरन्तर गर्नुपर्ने काम हो । अनुगमन र स्थलगत निगरानीका नाममा विभिन्न क्षेत्रमा भ्रमण हुने गरेका छन् तर त्यहाँबाट प्राप्त जानकारीको विश्लेषणात्मक प्रतिवेदनमाथि संसदमा छलफल गर्ने प्रक्रिया यस अवधिमा खासै हुन सकेन । साथै एउटा विधायकले आफ्नो कार्यक्षेत्रमा रहेर निरन्तर निगरानी गर्न सक्नेबारे खासै छलफल पनि हुन सकेन ।

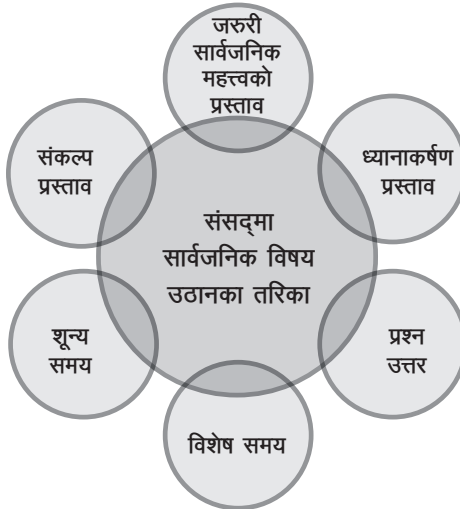
नयाँ संविधान जारी भएपछि खास गरी त्यसमा समावेश भएका नयाँ मान्यताहरू (समावेशिता, समानुपातिक सहभागिता, समान नागरिक हैसियत, समुदायविशेषबारे प्रयोग हुने सचेत भाषा/शब्दको प्रयोग, प्रतिबन्धात्मक वाक्य र शब्दको प्रयोग आदि) का सन्दर्भ कानुन बनाउने प्रक्रियामा निगरानीमा राख्नुपर्ने विषयहरू हुन् । कानुनमा प्रयोग हुने 'तर, र, वा, तथा, सकिनेछ,

पर्नेछ, तोकिएबमोजिम जस्ता शब्दले कानुनको व्याख्या र प्रयोगको सन्दर्भमा पर्न सक्ने प्रभावबारे जनप्रतिनिधिहरू सजग हुनु आवश्यक छ ।

जनसरोकारका विषयमा संसदीय छलफल

प्रतिनिधि सभा राष्ट्रिय स्तरमा महत्त्व राख्ने विषयहरू उठान गर्ने, सार्वजनिक महत्त्वका विषयहरूमा बहस गर्ने, सरकार र अन्य सम्बन्धित निकायका कामको अनुगमन गर्ने र आवश्यक निर्देशन दिने थलो पनि हो । यस किसिमको काम सभा वा समितिमार्फत गरिन्छ । तर, यहाँ छलफल गर्न खोजिएका प्रतिनिधि सभामा गरिने ती गतिविधि हुन्, जसमा दलको हिवप लाग्दैन । सांसदहरूले स्वतन्त्र रूपमा आफ्ना स्वविकेकले राय राख्न र विवेक प्रयोग गर्न सक्छन् । तथापि माथि भनिएभैं हिवप लाग्ने पाँचवटा बुँदा (सरकार निर्माण, नीति तथा कार्यक्रम, बजेट, अविश्वासको प्रस्ताव र महाअभियोग) लाई भने याद गर्ने पर्छ । यसबारे सुरुदेखि नै स्पष्ट हुन सके जनप्रतिनिधिले आफ्नो क्षमताको पूर्ण उपयोग गर्दै भूमिका निर्वाह गर्न सक्नेछन् ।

संसद्मा सार्वजनिक विषय उठान

समाजमा विद्यमान विभिन्न विषयमा सरकारको ध्यानाकर्षण गर्न संसद्मा विषय उठान गर्नका लागि सङ्कल्प प्रस्ताव, जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव, स्थगन प्रस्ताव, ध्यानाकर्षण प्रस्ताव र प्रश्नहरू दर्ता गर्न सकिन्छ । यी विषयहरूमा छलफल हुने/नहुने कुरा फेरि पनि सरकारको इच्छाशक्तिमा भर पर्छ । शून्य समय र विशेष समय सार्वजनिक सरोकारको विषय उठान गर्न सकिने अर्को अवसर हो । यसबाहेक अत्यन्तै आवश्यक विषय छन् भने बैठकको सुरुमा टेबल ठोकेर (बोलीचालीमा 'ढ्यापढ्यापे' र अहिले 'आकस्मिक समय' भनिने) सभामुखको ध्यानाकर्षण गरी अनुमति लिएर पनि कुरा उठाउन सकिन्छ । यी गतिविधिमा दलको हिवप लाग्दैन । त्यसैले आफ्नो सुझबुझमा हुन सक्ने गतिविधिमा हुने पहलले जनप्रतिनिधिहरू आफ्नो दायित्वप्रति कति रचनात्मक, सिर्जनात्मक र क्रियाशील छन् ? भन्ने विषय चयन र प्रस्तुतिको तरिकाले सार्वजनिक छवि निर्माणमा समेत भूमिका निर्वाह गर्छ । त्यसैले बोल्ने क्रममा संविधान र नीतिगत विषयमा सचेत हुँदै आफ्नो अभिव्यक्तिलाई शिष्ट र शालीन तर सशक्त बनाउने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ ।

तालिका १७ : प्रतिनिधि सभाका गतिविधि र सहभागिता

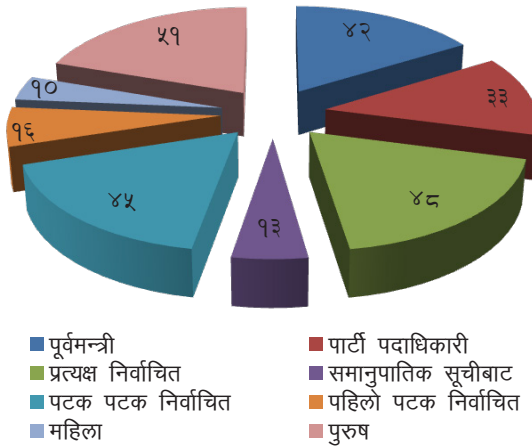
संसदीय गतिविधि	संसद्मा बोलेको पटक			प्रतिशतमा		प्रक्रियामा सहभागी सङ्ख्या			
	जम्मा	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	समानुपातिक	प्रत्यक्ष
शून्य समय	२०४१	९७४	१०६७	४७.७२	५२.२८	२१२	८०	९९	११३
विशेष समय	९१४	२८९	६२५	३१.६२	६८.३८	२१४	७७	९३	१२१

स्रोत : सङ्घीय संसद् सचिवालयबाट प्रकाशित पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौं, छैटौं, सातौं र एघारौं अधिवेशनका सूचना पत्रहरू ।

शून्य समय

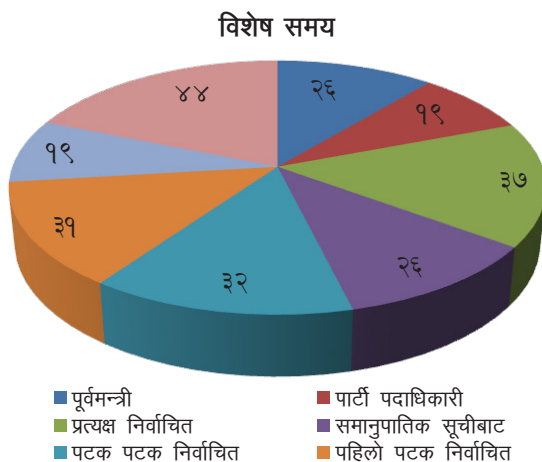
प्रतिनिधि सभा नियमावलीमा भनिएको छ— 'सदस्यले आवश्यक महसुस गरेको समसामयिक विषय प्रस्तुत गर्न सभामुखले सदनको कार्यबोझ विचार गरी शून्य समय र विशेष समय तोक्न सक्ने र त्यसरी उठाइका विषयको जबाफ सम्बन्धित मन्त्रीले पाँच दिनभित्र सभामुखमार्फत सदनलाई उपलब्ध गराउनुपर्नेछ' (नियम १५) । संसद्मा बोल्न चाहने सबै सदस्यले समान रूपमा प्राप्त गर्ने समय हो शून्य समय । यसका लागि २७५ जना सदस्यलाई चार समूहमा विभाजन गरी क्रमसङ्ख्याअनुसार पालो परेको दिन सबैले एक मिनेटको अवधिमा आफूले चाहेको विषयमा कुरा राख्न पाउने व्यवस्था छ ।

शून्य समय

प्रतिनिधि सभामा शून्य समयको कार्यक्रम दोस्रो अधिवेशन (अर्थात् २०७५ जेठ ३१ गते) बाट सुरु भएर एघारौं अधिवेशन (२०७९ भदौ ३० गते) सम्म चल्यो । यस अवधिमा चारैवटा समूहको पालो आउने गरी ३२ चक्र पूरा भएको थियो । उक्त अवधिभर २,०९१ मिनेट बोलिएको शून्य

समयमा एक तिहाइ महिलाले ४५ प्रतिशत (९४१ मिनेट) र ६७ प्रतिशत पुरुषले ५५ प्रतिशत (१,१५० मिनेट) समयको सदुपयोग गरेका थिए । शून्य समय सबैभन्दा धेरै सदुपयोग गर्ने घनश्याम खतिवडाले ३० पटक बोल्नुभयो । २४ पटकभन्दा बढी बोल्ने १० जनामा ६ जना महिला र चार जना पुरुष थिए । त्यसमध्ये पनि प्रत्यक्ष निर्वाचित ३ जना मात्र थिए । यसको विस्तृत चित्र तालिका १७ मा उल्लेख गरिएको छ । यो तथ्यले भन्छ— समग्रमा हेर्दा महिलाहरूले संसद्मा शून्य समयको अधिकतम उपयोग गरेका थिए ।

प्रतिनिधि सभामा दलहरूको प्रतिनिधि सङ्ख्याअनुसार समानुपातिक आधारमा दलका तर्फबाट बोल्नका लागि छुट्याइने समयलाई 'विशेष समय' भनिन्छ । यो समय सदस्य सङ्ख्याका आधारमा दललाई प्राप्त हुने भएकाले कुन समयमा कसलाई बोल्न दिने भन्ने कुरा माग र आवश्यकताअनुसार प्रमुख सचेतक/सचेतकले सदस्यहरूलाई समय तोक्ने चलन छ । यो सबै सदस्यले समान रूपमा नभएर पहुँचका आधारमा समेत पाइने समय हो । कहिलेकाहीँ शक्तिका आडमा 'विशेष समय' भनेको विशेष व्यक्ति र विषयका

लागि हो, सबैलाई दिन सकिँदैन' जस्ता अभिव्यक्तिले आफैसरह हैसियत राख्ने सांसदलाई दुरुत्साहित गर्ने भाष्य बेहोरेको अनुभूति पनि कतिपय सांसदहरूसँग छ ।

पहिलो अधिवेशन (२०७४ चैत) बाटै सुरु भएको विशेष समय २०७९ भदौ ३१ गतेसम्म चलेको थियो । सिङ्गो कार्यकालमा विशेष समयमा जम्मा ९१४ जना (अर्थात् पटक) बोलेका थिए । त्यसमा महिलाको सहभागिता २९.६५ प्रतिशत (अर्थात् २७१) र पुरुषको ७०.३५ (अर्थात् ६४३) रह्यो । यो समयको अत्यधिक प्रयोग गर्ने साना दलका सदस्य, राष्ट्रिय दलका पूर्वमन्त्रीहरू, प्रमुख सचेतक, सचेतक र केही पदाधिकारीहरू थिए । सँगैको चार्टले पनि यही भन्छ । विशेष समयमा सबैभन्दा बढी प्रेम सुवालले ५५ पटक बोल्नुभएको थियो ।

जो संसदीय छलफलमा सहभागी रहेनन्

शून्य समयमा एक पटक पनि नबोल्ने सांसदको सङ्ख्या ६० थियो भने ६३ जना सांसद विशेष समयमा सहभागी रहेनन् । शून्य समयमा कहिल्यै नबोल्ने सांसदमध्ये पुरुष ५० र महिला १० जना थिए । निर्वाचन प्रणालीअनुसार प्रत्यक्ष निर्वाचित ४८ र समानुपातिक प्रणालीबाट निर्वाचित १२ जना शून्य समयमा बोलेनन् ।

यस अवधिमा ६३ जना सांसद विशेष समयमा कहिल्यै सहभागी भएनन् वा पाएनन् । तीमध्ये ४४ जना पुरुष र १९ महिला एवं निर्वाचन प्रणालीअनुसार ३७ जना प्रत्यक्ष निर्वाचित र २६ जना समानुपातिकतर्फका सदस्य थिए ।

संसद्को मुख्य काम कानुन निर्माण प्रक्रियामा संसद्मा हुने सैद्धान्तिक छलफल र त्यसपछि संशोधन राखेर समितिमा गई बहसमा सहभागी नहुने सांसदको सङ्ख्या पनि मनग्य छ । संसद्को मूल काम कानुन निर्माण प्रक्रियाअन्तर्गत सैद्धान्तिक छलफलमा सहभागी नहुने १२८ जना

र विधेयकमा एउटा पनि संशोधन नराख्ने सांसदको सङ्ख्या १०५ रह्यो, जसको पद र पहुँचको विश्लेषण संगैका तालिकामा समावेश छ । यसलाई रेखाचित्रमा पनि देख्न सकिन्छ ।

तालिका १८ : विधेयकमाथि सैद्धान्तिक छलफल, संशोधन दर्ता, शून्य समय, विशेष समय र प्रस्तावहरूमाथिको छलफलमा सहभागी नभएका सांसद

सांसदको किसिम	चारवटै गतिविधि	विचार गरियोस्	विधेयकमा संशोधन	शून्य समय	विशेष समय
पूर्वमन्त्री	१७	६०	५८	४२	२६
पार्टी पदाधिकारी	१४	३१	३०	३३	१९
प्रत्यक्ष निर्वाचित	१७	८७	७५	४८	३७
समानुपातिक सूचीबाट	३	४१	३०	१३	२६
पटक पटक निर्वाचित	१४	६६	५६	४५	३२
पहिलो पटक निर्वाचित	७	६३	४९	१६	३१
महिला	३	३३	२५	१०	१९
पुरुष	१७	९५	८०	५१	४४
जम्मा	२१	१२८	१०५	६१	६३

स्रोत : प्रतिनिधि सभाका सूचना पत्रहरू, २०७४-०७९ ।

यी गतिविधिमा संलग्न नहुने सदस्यहरूको पृष्ठभूमि हेर्दा अधिकांश पटक पटक निर्वाचित भएका, सरकारमा मन्त्री भइसकेका र पार्टीको पदाधिकारी रहिसकेका व्यक्तिहरू थिए । हुन त संसदीय प्रक्रियामा सहभागी नहुनुका विविध कारण हुन सक्छन् । आमनागरिक र सहकर्मी सांसदहरूले अनुमान गर्न पनि सक्लान् । तर, कारण र सोच जे भए पनि सांसद भइसकेपछि नियमावलीअनुसार व्यवस्था गरिएको संसदीय प्रक्रिया र गतिविधिमा सहभागी नहुनु लोकतन्त्रको मूल्यमान्यता विपरीत हो । यस्ता कुराले लोकतन्त्रमा सम्बन्धित व्यक्तिको आचारमाथि नै प्रश्न खडा गर्न सक्छ ।

प्रतिनिधि सभामा छलफल हुने प्रस्तावहरू

संसदमा विभिन्न सार्वजनिक महत्त्वका विषयमा प्रस्तावहरू दर्ता गरिएपछि सचिवालयमा रहेको प्रस्ताव छनोट उपसमितिले उक्त प्रस्ताव छलफल गर्न उपयुक्त छ/छैन भन्ने निकर्वाल गर्छ । उपसमितिले उपयुक्त ठानेका प्रस्तावहरू सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाइन्छ । उक्त प्रस्तावमाथि छलफल गर्न सम्बन्धित मन्त्री तयार भएपछि प्रस्ताव संसदको कार्यसूचीमा समावेश गरी छलफल अगाडि बढाइन्छ ।

तालिका १९ : संसदको कार्यकाल (२०७४-०७९) मा दर्ता भएका प्रस्ताव

अधिवेशन	सङ्कल्प प्रस्तावको सङ्ख्या र हस्ताक्षर कर्ता			जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव सङ्ख्या र हस्ताक्षर कर्ता			ध्यान आकर्षण प्रस्ताव सङ्ख्या दर्ता गराउने		
	प्रस्ताव	महिला	पुरुष	प्रस्ताव	महिला	पुरुष	प्रस्ताव	महिला	पुरुष
पहिलो	१	४०	७	सोही सङ्कल्प प्रस्ताव दोस्रा अधिवेशनमा पुनः दर्ता र छलफल					
दोस्रो	२	२४	५	८	४	१९	६	४	१०
तेस्रो	१	३	१	१३	१३	२६	३	०	९
चौथो	१	३	१	१३	२१	२६	१	०	१
पाँचौ	४	२	३	७	११	१५	१	०	३
छैटौ	९	७	१९	३	६	६	२	४	२
सातौ	१	३	०	३	६	५	१	३	०
आठौ	दर्ता भएन			१	२	१०	दर्ता भएन		
एघारौ	२	८	२	७	३६	१३	२	१	३
जम्मा	२१	९०	३८	५५	९९	१२०	१६	१२	२८

स्रोत : सङ्घीय संसदको सचिवालय, कार्यव्यवस्था शाखा, २०७४-७९ ।

संसदको पाँचबर्सै अवधिमा प्रतिनिधि सभामा २१ वटा सङ्कल्प प्रस्ताव दर्ता भएका थिए । त्यस्तै ५५ वटा जरुरी सार्वजनिक महत्त्वका प्रस्ताव र १६ वटा ध्यानाकर्षण प्रस्ताव दर्ता भए । जनसरोकारका विषयमा

दर्ता भएका यी ९२ प्रस्तावहरूमा ३०० हस्ताक्षरकर्ता थिए । जसमध्ये १५६ महिला र १४४ पुरुष सांसद छन् ।

प्रस्तावहरूमाथिको छलफल

सांसदहरूले प्रस्ताव दर्ता गरे पनि सरकारका सम्बन्धित मन्त्री जबाफ दिन तयार नभएसम्म धेरै प्रस्ताव त्यत्तिकै थन्किएका थिए । विगत पाँच वर्षको अवधिमा प्रतिनिधि सभामा दर्ता भएका प्रस्तावहरूमध्ये एउटा सङ्कल्प प्रस्ताव, ११ वटा जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव र तीनवटा ध्यानाकर्षण प्रस्तावमा मात्र छलफल हुन सक्यो । यस तथ्यले सरकारको संसदप्रतिको जिम्मेवारी र जनसरोकारका विषयप्रतिको गम्भीरता लर्छङ्ग बनाएको छ ।

सङ्कल्प प्रस्ताव

संसदको छलफलमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ सङ्कल्प प्रस्ताव । यसमाथि छलफलपछि सरकारलाई दिइने निर्देशनको हैसियत कानुनसरह हुन्छ । नियमावलीअनुसार कुनै पनि सार्वजनिक महत्त्वको विषयमा राय वा सिफारिस प्रकट गर्न, नेपाल सरकारको कुनै कार्य वा नीतिको समर्थन, विरोध वा पुनर्विचारका लागि ध्यानाकर्षण गर्न वा कुनै सन्देश वा निर्देशन दिन सभामुखले उपयुक्त र आवश्यक ठहर्‍याएको विषयमा सङ्कल्प प्रस्ताव पेस गर्न अनुमति दिन सक्ने व्यवस्था छ (नियम ८३) । सङ्कल्प प्रस्ताव दर्ताका लागि एक जना प्रस्तावक र कम्तीमा दुई जना समर्थक चाहिन्छ । दर्ता गरिएको सात दिनपछि प्रस्ताव छलफलका लागि परिपक्व हुन्छ । प्रस्तावमाथि छलफल हुँदा उठाइएका विषयमा मन्त्रीले स्पष्ट पारेपछि आवश्यक निर्देशनका लागि सभामुखले सदनमा प्रस्ताव पेस गर्छन् । उक्त प्रस्ताव प्रक्रियाअनुसार सर्वसम्मत वा बहुमतबाट पारित भएपछि कानुनसरह लागु गर्ने दायित्व सरकारको हुन्छ । त्यसैले पनि सामान्यतः सरकारी पक्ष सङ्कल्प प्रस्तावमाथि छलफल गर्न इच्छुक देखिँदैन । प्रतिनिधि सभाको यो अवधिमा पनि त्यस्तै भयो ।

तालिका २० : सङ्कल्प प्रस्ताव

प्रस्तावको नाम	प्रस्तावक र समर्थक	विषय	वक्ता	
			जम्मा	पुरुष
सङ्कल्प प्रस्ताव				
छलफल मिति- २०७५-५-८ (दर्ता २०७४ चैत १२ पुनः दर्ता- २०७५ असार २१)	विन्दा पाण्डेको प्रस्तावमा ४७ जनाको समर्थन	महिलामाथि हुने सबै प्रकारका विभेद विरुद्धको महासन्धि (सीड) लगायत अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूले शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक एवं अन्य हिंसाजन्य कार्यलाई दण्डनीय भनेकाले महिलामाथि हुने त्यस्ता अपराधबाट पीडितलाई उपचार र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्नुका साथै त्रुटिपूर्ण सामाजिक संस्कार विरुद्ध व्यापक जनचेतना अभियान चलाइ सामाजिक न्याय र समानताका लागि विद्यालय तहका पाठ्यक्रममै समावेश गर्न सरकारलाई निर्देशन दिइयोस् ।	६४	२०

यस अवधिमा सङ्घीय संसद्, प्रतिनिधि सभाको सचिवालयमा दर्ता गरिएका २१ वटा सङ्कल्प प्रस्तावमध्ये दुइटालाई सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्तावमा रूपान्तरण गरी छलफलका लागि स्वीकृत गरियो । चारवटा प्रस्ताव छलफलका लागि उपसमितिबाट स्वीकृत भएका थिए । त्यसमध्ये महिला विरुद्ध हिंसाको विषयमा राखिएको एउटा सङ्कल्प प्रस्तावमा मात्र छलफल हुन सक्यो । त्यसमाथि छलफल हुँदा सहभागी हुने ६४ जना सांसदमध्ये २० जना मात्र पुरुष थिए । अफ विडम्बना त समाजमा बढ्दो आपराधिक प्रकृतिका विषय 'महिला हिंसा' बारे राखिएको सङ्कल्प प्रस्तावमाथि बोल्ने वक्ताको सूचीमा अग्रपङ्क्तिमा बस्ने राष्ट्रिय दलका नेतृत्व तहको एक जनाको पनि सहभागिता रहेन । यसले सार्वजनिक रूपमा केही प्रश्न पनि उब्जाएका छन् । छनोट भएका अरु तीनवटा प्रस्ताव कार्यसूचीमै समावेश भएनन् ।

जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव

संसदमा कुनै सदस्यले सार्वजनिक रूपमा महत्त्वपूर्ण ठानिएको विषयमाथि छलफल गर्न चाहेमा नियमावलीअनुसार कम्तीमा दुई जना सदस्यको समर्थनसहित प्रस्तावकले जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव दर्ता गर्न सक्ने व्यवस्था छ (नियम ७१) । सम्बन्धित मन्त्री छलफलका लागि तयार भएपछि उक्त प्रस्ताव कार्यसूचीमा समावेश गरी छलफल गर्न सकिन्छ । यस अवधिमा प्रतिनिधि सभामा दर्ता भएका ५५ वटा जरुरी सार्वजनिक महत्त्वका प्रस्ताव थिए । तिनमा ६७ जना महिला र १२० जना पुरुषसहित १८७ जना सांसदहरू हस्ताक्षर कर्ता थिए । त्यसमध्ये छलफल भएका ११ वटा प्रस्तावमध्ये चारवटा महिला र सातवटा पुरुष सांसदको नेतृत्वमा दर्ता भएका थिए । बाँकी ११ वटा प्रस्ताव उपसमितिले स्वीकृत गरेर पनि छलफल हुन सकेनन् । ३३ वटा प्रस्ताव उपसमितिको छनोटमै परेनन् । छलफल भएका प्रस्तावको विवरण निम्नअनुसार छ ।

तालिका २१ : प्रतिनिधि सभामा छलफल भएका

जरुरी सार्वजनिक महत्त्वका प्रस्ताव

मिति	प्रस्तावक/ समर्थक	विषय	वक्ता	
			जम्मा	पुरुष
१. २०७५ असार १३	खगराज अधिकारीको प्रस्तावमा विशाल भट्टराई र ध्रुवकुमार शाहीको समर्थन	देशभर निर्माणाधीन अवस्थामा रहेका चालु आ.व. २०७५/०७६ सम्म सरकारको छनोटका खानेपानी, सडक, ढल, पुलपुलेसा, सिँचाइ र अन्य आयोजनाहरू सम्पन्न गरी तत्तत् प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक भएको ।	३९	३४

२. २०७५ असार २५	दिलेन्द्रप्रसाद वडुको प्रस्तावमा अतहर कमाल मुसलमान र पार्वता डि.सी. (चौधरी) को समर्थन	चिकित्सा शिक्षा र समग्र स्वास्थ्य सेवा क्षेत्रमा विद्यमान विसङ्गति समाप्त गर्न, सर्वसुलभ र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउन निवर्तमान सरकारले जारी गरेको अध्यादेशका मूल भावनाअनुरूप विधेयक तत्काल ल्याई अनसनरत डा. गोविन्द के.सी. को स्वास्थ्य उपचार गरी जीवन रक्षा गरियोस् ।	४९	४२
३. २०७५ माघ २९	डिला सङ्ग्रौलाको प्रस्तावमा सञ्जयकुमार गौतम र रङ्गमती शाहीको समर्थन	सडक दुर्घटनामा परेर मृत्यु वा घाइते हुनेको तथ्याङ्क पछिल्लो पाँच वर्षमा भयानक रूपमा बढिरहेकाले दुर्घटना रोक्ने कदमका लागि २६ वर्षअगि बनाइएको सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन र २० वर्षअगिको सवारी तथा यातायात व्यवस्था नियमावली संशोधन गरी सडक सुरक्षाको व्यवस्था, शिक्षा र सचेतना मार्फत सडक प्रयोगकर्तालाई सुरक्षित बनाई दिगो विकास लक्ष्यअनुसार कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न जरुरी भएकाले ।	२८	९९
४. २०७५ फागुन १४	खगराज अधिकारीको प्रस्तावमा अञ्जना विसङ्खे र मनकुमारी जि.सी.को समर्थन	स्वास्थ्य बिमा ऐनअन्तर्गतका कार्यक्रमलाई देशव्यापी रूपमा लागु गर्दै गुणस्तरीय औषधी, उपकरण र जनशक्तिको प्रबन्ध गरी सातवटै प्रदेशमा पूर्ण क्षमताका अस्पतालको इमर्जेन्सी र आइसियुलगायतको प्रबन्ध गरी नागरिकलाई सर्वसुलभ र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्न कानुन, नियम र निर्देशिका बनाई लागु गर्न आवश्यक भएकाले ।	३६	२६

५. २०७५ फागुन २२	विन्दा पाण्डेको प्रस्तावमा नरबहादुर धामी, रङ्गमती शाही र लालबहादुर थापाको समर्थन	नेपालको सुदूर पश्चिम र कर्णाली प्रदेश केन्द्रित रहेको छाउपडी खुल्लो प्रथा अन्त्यका लागि विशेष अभियान सञ्चालन गर्न आवश्यक भएकाले ।	३२	१५
६. २०७६ साउन ८	मिनेन्द्रप्रसाद रिजालको प्रस्तावमा राजकिशोर यादव र पुष्पा भुसालको समर्थन	अविरल वर्षाका कारण आएको बाढी, पहिरो र डुबानले ज्यान गुमाएका, बेपत्ता रहेका, घाइते भएका र लाखौंको सङ्ख्यामा विद्युत् कटौती, राजमार्ग अवरोधलागतयबाट प्रभावित नागरिकहरूका लागि सरकारद्वारा दिइएको क्षतिपूर्ति र गरिएका उद्धार एवं राहत कार्यको प्रगतिबारे प्रतिनिधि सभामा जानकारी गराउन आवश्यक भएकाले ।	७४	४९ प्रमुख प्रतिपक्षी दलका नेताको सहभागिता
७. २०७६ फागुन १८	विन्दा पाण्डेको प्रस्तावमा नवराज सिलवाल, कल्याणीकुमारी खड्का र सरिताकुमारी गिरीको समर्थन	बोक्सा-बोक्सी, दाइजोलगायतका कुरीति तथा एसिड प्रहारजस्ता आपराधिक कार्य देशमा विद्यमान रहेको अवस्थामा यस्ता अमानवीय, असंवेदनशील र अमर्यादित प्रथा, प्रचलन, कुरीति र विकृतिको अन्त्यका लागि कानुनी कारबाही गर्न तथा यस सम्बन्धमा विशेष अभियान सञ्चालन गर्न आवश्यक भएकाले ।	३३	५
८. २०७६ फागुन २३	गगनकुमार थापाको प्रस्तावमा दिव्यमणि राजभण्डारी, राजेन्द्रकुमार केसी र नारायण खड्काको समर्थन	विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले नेपाललाई कोरोनाको उच्च जोखिम भएको देशमा सूचीकृत गरेको सन्दर्भमा यससँग जुध्न सरकारले के गरेको छ र अस्पतालको अवस्था के छ ? भन्नेजस्ता प्रश्नहरू सरकारले सदनलाई जानकारी दिनुपर्ने भएको तथा कोरोना विरुद्ध सबै जुटी राष्ट्रिय सङ्कल्पसाथ अगाडि बढ्नुपर्ने भएकाले ।	३६	२२

१०. २०७९ जेठ २०	विशाल भट्टराईको प्रस्तावमा यज्ञ सुनुवार र गणेश पहाडीको समर्थन	अर्थतन्त्रका प्रमुख परिसूचकहरूप्रति सरकारले यथेष्ट ध्यान पुऱ्याउन नसक्ता जनताको जनजीविकासंग जोडिएका खाद्यान्नलगायत अन्य उपभोग्य वस्तुहरूको व्यापक मूल्य वृद्धि भएको र पेट्रोलियम पदार्थको मूल्य स्वचालित रूपमा पन्ध्र दिनमा एक पटक समायोजन गर्न सक्ने प्रावधान विपरीत जथाभावी वृद्धिका कारण निम्न वर्ग र कमजोर आयस्रोत भएका मानिसहरूको जीवन कष्टकर बन्दै गएकाले तत्काल पेट्रोलियम पदार्थको मूल्य घटाउने स्पष्ट खाका पेस गर्न सरकारलाई भकभक्याउन संसद्को पहल अत्यावश्यक भएकाले ।	४५	२८
१०. २०७९ जेठ ३०	विशाल भट्टराईको स्थगन प्रस्ताव	खेती लगाउने समयमै कृषकले रासायनिक मल प्राप्त नगरेको सन्दर्भमा ।	४८	३०
११. २०७९ साउन २४	अमृता थापाको प्रस्तावमा लक्ष्मी परियार, पार्वती विसङ्खे, चन्दा चौधरी लगायत ११ जनाको समर्थन	नेपालको संविधानले सम्बोधन गरेको समानुपातिक समावेशी सहभागिताको विषय सुनिश्चितताका लागि सङ्घीय संसद् र प्रदेश सभाको निर्वाचनमा पहिलो हुने निर्वाचन प्रणाली र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली दुवैमा महिला र पुरुषको समान सङ्ख्यामा प्रतिनिधित्व गराइनुपर्ने ।	५३	२०
		जम्मा वक्ता	४७३	२९०

स्रोत : सङ्घीय संसद् सचिवालय, २०७९ ।

उल्लिखित प्रस्तावहरूमाथिको छलफलमा सहभागी ४७३ मध्ये २९० (६१.३ प्रतिशत) पुरुष र १८३ (३९.७ प्रतिशत) महिला थिए । शीर्ष नेतामध्ये कोभिड-१९ सँग सम्बन्धित प्रस्तावमाथि छलफल हुँदा प्रमुख प्रतिपक्षी दलका नेताले भाग लिनुभयो । त्यसबाहेक जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्तावमाथि कुनै पनि दलका शीर्ष नेताको सहभागिता रहेन ।

ध्यानाकर्षण प्रस्ताव

संसद् नियमावली, २०७५ (नियम ७२) अनुसार सार्वजनिक महत्त्वको विषयमा सम्बन्धित मन्त्रीको जबाफ माग गर्न ध्यानाकर्षण प्रस्ताव राख्न पाइन्छ । यस्ता प्रस्तावहरू बढीमा दुई जनासम्म समर्थक राखेर मन्त्रीको जबाफ माग गर्न सकिन्छ । ध्यानाकर्षण प्रस्तावमा प्रस्तावकको प्रश्नमा मन्त्रीले जबाफ दिइसकेपछि समर्थकले पुनः स्पष्टीकरणका रूपमा प्रश्न सोध्न पाइन्छ । संसद्मा दर्ता भएका १६ वटा ध्यानाकर्षण प्रस्तावमध्ये छवटा छलफलका लागि स्वीकृत भएका थिए । तीमध्ये पनि तीनवटामा मात्र छलफल भयो ।

तालिका २२ : ध्यानाकर्षण प्रस्ताव

छलफल मिति	प्रस्तावक	ध्यानाकर्षण प्रस्तावको विषय
२०७५ फागुन २९	विन्दा पाण्डे	नेपाल सरकारबाट सुविधा लिने व्यक्तिहरूको रकम भुक्तानी राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्कबाट हुनुपर्ने मागका सम्बन्धमा सरकारको तयारीबारे जानकारी लिन आवश्यक भएकाले ।
२०७९ साउन २४	विन्दा पाण्डे	संविधानको धारा ३८-४ बमोजिम राज्यका निकायमा समावेशी समानुपातिक सहभागिताको प्रावधान आगामी निर्वाचनमा कार्यान्वयन गर्नेबारे सरकारको तयारी जानकारी लिन आवश्यक भएकाले ।

२०७९ भाषा २२	भीमबहादुर रावल, राजबहादुर बुढा र यज्ञबहादुर बोगटी	माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत् आयोजना विकास सम्झौताको कार्यान्वयन गर्न/गराउन तथा जलविद्युत्को धनी राष्ट्र नेपालमा रहेको जलस्रोत क्षमताको राष्ट्रिय हितमा प्रयोग हुने गरी संरक्षण र संवर्द्धन गर्न आवश्यक भएकाले ।
-----------------	---	--

बैङ्किङ व्यवस्था सम्बन्धमा

पहिलो संविधान सभाको निर्वाचनपछि आ.व. २०६५/०६६ को सुरुमै संसद् सचिवालयसंग सम्बन्धित सभासद् र कर्मचारीहरूको भत्ता/पारिश्रमिकलगायतको कारोबार बैङ्किङ प्रणालीबाट गर्न थालियो । यस क्रममा सिंहदरबार परिसरमा एभरेस्ट बैङ्कको काउन्टर राखियो । संसद्बाट हुने प्रायः सबै सरोकारवालालाई त्यही बैङ्कको खाता नम्बर उपलब्ध गराउन भनियो । समयक्रममा 'सरकारी निकायसंग सम्बन्धित कारोबार सरकारी/नेपाली बैङ्कमार्फत हुनुपर्ने कुरा' उठ्न थाल्यो । संसद्मा यो विषय पटक पटक उठ्यो तर सुनुवाइ भएन । त्यही विषय सम्बोधनको माग गर्दै नेपाल सरकारबाट सुविधा लिने व्यक्तिहरूको रकम भुक्तानी नेपाली बैङ्कबाट हुनुपर्ने माग सम्बन्धमा सरकारको तयारीबारे जानकारी लिन २०७५ माघ २३ गते संसद् सचिवालयमा ध्यानाकर्षण प्रस्ताव दर्ता भयो । फेब्रुअरी पाँच हप्तापछि २०७५ फागुन २९ गते तत्कालीन अर्थमन्त्री डा. युवराज खतिवडाले उक्त प्रश्नको जबाफमा 'सरकारले यही बैङ्कमा खाता खोल्नुपर्छ भनेर निर्देशन गर्न मिल्दैन ।' सरोकारवालाले जुन बैङ्कको खाता नम्बर उपलब्ध गराउनुहुन्छ, त्यसैमा सरकारले रकम भुक्तान गर्नेछ भन्नुभयो । सो प्रस्तावमा माग भएअनुसार सांसद, संसद् सचिवालय र अरू सरोकारवालाको सहजताका लागि २०७६ वैशाख १ गतेबाट सिंहदरबारभित्र राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्कको काउन्टर खोलियो ।

तालिका २३ : संसद् सचिवालयबाट हुने बैङ्किङ्ग कारोबारको विवरण

बैङ्क	सङ्घीय संसद् सदस्यहरू	स्वकीय सचिव	स्थायी कर्मचारी	करार कर्मचारी	जम्मा
एभरेस्ट बैङ्क	२२७	२८२	१२७	९४	७३०
राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्क	६४	१२२	१२७	४०	३५३
अन्य बैङ्क	६	९	८	०	२३
जम्मा खातावाला	२९७	४१३	२६२	१३४	११०६

राष्ट्रको नीति बनाउने सङ्घीय संसद्का सदस्य र कर्मचारीले राष्ट्रिय संयन्त्रलाई बलियो बनाउन र सेवा सुविधामा सुधार गर्ने सन्दर्भमा वाणिज्य बैङ्कलाई प्रवर्द्धन गर्न लाग्नुपर्छ । तर, सिंहदरबारभित्रै काउन्टर खोलिएपछि पनि २०७९ भदौसम्मको तथ्याङ्कअनुसार एक तिहाइ सांसद र संसद्अन्तर्गतका कर्मचारीले मात्र राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्कमार्फत कारोबार गर्नु विचारणीय विषय हो । यस सन्दर्भमा अबका दिनमा सरकार, संसद् सचिवालय, सांसद र राजनीतिक दलहरूले गम्भीरतापूर्वक विवेक प्रयोग गर्नु आवश्यक छ ।

संविधान कार्यान्वयनको विषय

संविधानको धारा ४७ मा भनिएको छ— मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कानून तीन वर्षभित्र बनाइसक्नुपर्नेछ । तर, आठ वर्ष बितिसकदा पनि धेरै कानूनहरू बनेका छैनन् । यसमध्ये महिलाको हक (धारा ३८-४) मा भनिएको छ— राज्यका सबै निकायमा समावेशी सिद्धान्तका आधारमा समानुपातिक सहभागिताको हक हुनेछ । तर, संविधान घोषणा भएको सात वर्षपछि भएको पालिका तहको दोस्रो निर्वाचनमा कानूनका छिद्र खोजेर समावेशिताको खिल्ली उडाइयो । त्यसपछि मङ्सिरमा हुने सङ्घीय/प्रादेशिक निर्वाचनमा संविधानको पालना होस् भन्ने उद्देश्यले २०७९ जेठ १८ गते संसद्मा ध्यानाकर्षण प्रस्ताव दर्ता भयो ।

उक्त प्रस्तावमाथि २०७९ साउन २४ गते छलफल हुँदा तत्कालीन कानून मन्त्रीले 'संविधानअनुसार कानून निर्माण, संशोधन र परिमार्जन गर्दै जाने कुरामा सरकार प्रतिबद्ध रहेको' जबाफ दिए । विषय मिल्ने भएकाले सांसद अमृता थापाको प्रस्तावमा दर्ता गरिएको जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्तावमाथि पनि यसै दिन छलफल गरी मन्त्रीले जबाफ दिएका थिए । त्यसपछि भदौ २७ गते बसेको राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समितिको बैठकले पनि सरकार र निर्वाचन आयोगलाई 'संविधानअनुसार व्यवस्था गर्न' निर्देशन गर्‍यो । सो निर्देशनसमेतलाई आधार मानेर निर्वाचन आयोगले असोज १ गते राजनीतिक दलहरूलाई प्रत्यक्ष निर्वाचनअन्तर्गत तत्काललाई कम्तीमा एक तिहाइ महिला उम्मेदवार दिन निर्देशन दियो । तर, राजनीतिक दलहरूको लाचारी र अटेरीपनका अगाडि सायद आयोगको पनि केही चलेन । प्रमुख राजनीतिक दलहरूको तर्फबाट दिइएको महिला उम्मेदवारको सङ्ख्या ८ प्रतिशतको हाराहारीमा सीमित भयो । त्यो पनि समावेशी सिद्धान्तअनुसार नभएको कुरा स्पष्ट छ ।

त्यसपछि माघ १८ गते राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समितिले केही सरोकारवाला, निर्वाचन आयोग, संविधानविद् र महान्यायवक्तासमेतको उपस्थितिमा छलफल गरी 'अब बन्ने कानून संविधान र दिगो विकास लक्ष्यका प्रावधानअनुसार हुने गरी निर्माण गर्न' सरकार र निर्वाचन आयोगलाई निर्देशन गर्‍यो । तर, संवैधानिक निकायको रूपमा रहेको निर्वाचन आयोगले सरकारलाई हस्तान्तरण गरेको मस्यौदासमेत संविधानको धारा ३८-४ अनुसार उम्मेदवारीमा समेत समानुपातिक नभएर एक तिहाइ महिला प्रस्ताव गरिनु विडम्बना बन्यो । हाल उक्त मस्यौदालाई विधेयकमा रूपान्तरण गर्ने प्रक्रियामा सरकार रहेको छ । बन्दै गरेको उक्त विधेयक संविधानसम्मत रूपमा पेस गरियोस् भन्नेबारे संसद्भित्र र बाहिरका सरोकारवाला सबै पक्षबाट पहल हुनु जरुरी छ ।

माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत् आयोजना : कार्यान्वयन र जलस्रोतको संरक्षण एवं संवर्द्धन

माथिल्लो कर्णाली जलविद्युत् आयोजना विकास सम्झौताको कार्यान्वयन गर्न/गराउन तथा जलविद्युत्को धनी राष्ट्र नेपालमा रहेको जलस्रोत क्षमता राष्ट्रिय हितमा प्रयोग हुने गरी संरक्षण र संवर्द्धन गर्न आवश्यकताको पहिचान गर्दै संसद्मा ध्यानाकर्षण प्रस्ताव दर्ता भएको थियो । उक्त प्रस्तावमाथि २०७९ भदौ २२ गते संसद्मा छलफल भयो । उक्त प्रस्तावबारे तत्कालीन ऊर्जा मन्त्रीको जबाफ थियो— सम्झौता कार्यान्वयन गर्न सरकार प्रतिबद्ध छ तर अभै पनि उक्त परियोजनाले गति लिनसकेको छैन । यसबारे संसद्कै खबरदारी आवश्यक छ ।

प्रतिनिधि सभामा दर्ता भएका प्रश्न र सम्बोधन

प्रतिनिधि सभा नियमावली (२०७५) को परिच्छेद ८ मा संसद्मा प्रश्नोत्तरबारे व्यवस्था गरिएको छ (नियम ४०-५५) । यसअनुसार सभामुखले अन्यथा आदेश दिएको बाहेक हरेक दिनको पहिलो बैठकमा एक घण्टा प्रश्नोत्तरका लागि छुट्याउनुपर्नेछ । प्रश्नोत्तर व्यवस्थित गर्न पहिला नै प्रश्न दर्ता गराएर मौखिक वा लिखित कस्तो जबाफ चाहेको हो, सोसमेत स्पष्ट गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

तालिका २४ : प्रतिनिधि सभामा दर्ता भएका मौखिक जबाफ
माग गरिएका प्रश्नसम्बन्धी विवरण (२०७५-०७९)

अधिवेशन	दर्ता भएका प्रश्न	जबाफ प्राप्त	सदनमा पेस भएका	सदनमा टेबल गरिएका	जबाफ प्राप्त नभएका	परिवर्तन, अस्वीकृत र फिर्ता
दोस्रो	२२	१५	१५	-	७	-
तेस्रो	१४७	१०१	१९	८२	३१	१५
चौथो	१८८	११८	५	१२४	६४	६
पाँचौं	४१५	७६	०	७१	३२	७
छैटौं	२	७२	-	-	-	-
सातौं	२५	-	-	-	-	-
आठौं	-	-	-	-	-	-
एघारौं	९	५	-	५	४	-
जम्मा	५३६	३१७	६९	२८२	१३८	२८
लिखित जबाफ माग गर्दै प्रतिनिधि सभामा दर्ता गरिएका प्रश्नसम्बन्धी विवरण (२०७५-७९)						
दोस्रो	४	३	२	१	०	१
तेस्रो	२९	७	०	७	१	२१
पाँचौं	२	२	०	२	०	०
जम्मा	३५	१२	२	१०	१	२२

स्रोत : संसद सचिवालय, प्रश्न व्यवस्थापन शाखा, २०७५-७९ ।

कानुनी व्यवस्थाअनुसार कार्यकालको दोस्रो अधिवेशनदेखि नै संसदमा प्रश्नहरू दर्ता हुन थाले । एघारवटा अधिवेशनमध्ये मौखिक जबाफका लागि आठवटामा ५३६ र लिखित जबाफका लागि तीनवटा अधिवेशनमा ३५ प्रश्न दर्ता भएका थिए । त्यसमध्ये ६९ वटा मौखिक र दुइटा लिखितसहित जम्मा ७१ वटा प्रश्नको जबाफ मात्र संसदमा दिइयो । बाँकी २८७ वटा प्रश्नको जबाफ औपचारिकताका लागि अधिवेशन अन्त्य हुने दिन एकमुस्ट टेबल गरियो । १३५ प्रश्न स्वीकृत भएर पनि जबाफ प्राप्त भएनन् भने

५० वटा प्रश्न अस्वीकृत भएका थिए । दर्ता भएकामध्ये सबैभन्दा धेरै प्रश्न डिला सङ्ग्रह (पन्त) र प्रेम सुवालका थिए ।

विशेष समिति गठन

संसद् बारम्बार अवरोध हुँदै थियो । समस्यालाई संवाद र सहमतिका आधारमा हल गर्नुपर्ने कुरा आमरूपमा उठ्न थाल्यो । त्यसै गरी संसद्सँग सरोकार राख्ने अरु विभिन्न विषयहरूमा पनि संसदीय समिति माग भएका थिए । ती विषयहरूसँग जोडिएका तथ्य र प्रमाण सङ्कलनका साथै समाधानका उपाय पहिचान गर्न संसदीय समिति बन्ने कुरा संसदीय प्रणालीका सामान्य अभ्यास हुन् । यही अभ्यासअन्तर्गत यस अवधिमा चारवटा विशेष समिति गठन भएका थिए ।

तालिका २५ : संसदीय विशेष समितिहरू गठन र कार्य सम्पादन

विषय	समिति गठन मिति	सदस्य सङ्ख्या		कैफियत
		जम्मा	पुरुष	
१. संसद्को प्रभावकारिताका लागि गठित अध्ययन तथा सुझाव विशेष संसदीय समिति, २०७७	२०७७-२-१४ (सुरु कार्यावधि एक महिना र पछि अधिवेशन अवधिभरका लागि थप)	७	५	बिनासिफारिस अवधि समाप्त ।
२. चौरजहारी, सोती घटना छानबिन संसदीय विशेष समिति, २०७७	२०७७-२-२६ (कार्यावधि एक महिना)	९	५	प्रतिवेदनका आधारमा पीडित पक्षलाई राहत दिने र पीडकमाथि कानुनी कारबाही चलाउने काम भएको छ ।

३. करका दरहरू हेरफेरमा अनधिकृत व्यक्तिको प्रवेश सम्बन्धमा सत्यतथ्य छानबिन संसदीय विशेष समिति, २०७९	२०७९-३-२२ (सुरु कार्यावधि १० दिन, पछि थपिएको सात दिन)	११	९	साउन १३ गते छानबिन समितिका सभापति लक्ष्मणलाल कर्णद्वारा संसद्मा प्रतिवेदन पेस ।
४. प्रधानन्यायाधीश चोलेन्द्रशमशेर राणा विरुद्ध महाभियोग सिफारिस समिति, २०७९	२०७८-११-२२ (काम सुरु भएपछि नियमानुसार तीन महिना कार्यावधि)	११	७	असोज १ गते मध्यरातमा संसद्को चालु अधिवेशन सकिने सूचनापछि त्यही साँझ फरक मतसहितको प्रतिवेदन सभामुखसमक्ष पेस

स्रोत : संसद् सचिवालय, २०७९ ।

संसद्को प्रभावकारिताका लागि अध्ययन तथा सुझाव विशेष समिति (२०७६)

संसद्मा पटक पटक हुने गरेका अवरोध अन्त्य गर्दै समस्या आइपरे सार्थक वार्ता तथा संवादमार्फत समाधान गरी संसद्को प्रभावकारिता बढाउन २०७६ जेठ १४ गते एक अध्ययन तथा सुझाव विशेष संसदीय समिति गठन गरिएको थियो । दुई महिना अवधि तोकिएको उक्त समितिको 'काम नसकिएको' भन्दै साउन २० गते छैटौं अधिवेशनभरका लागि समय थप गरियो । गठन भएदेखि सो समितिका दुइटा बैठक बसे । त्यसपछि थप गरिएको समयमा बैठक नबसी र भएका कामको पनि प्रतिवेदन तयार नहुँदै संसद् अधिवेशन अन्त्य भएकाले समिति स्वतः विघटित भयो ।

पश्चिम रुकुम चौरजहारी, सोती घटना छानबिन विशेष समिति (२०७७)

२०७७ जेठ १० गते फरक जातका युवायुवतीबिचको प्रेम सम्बन्धलाई लिएर रुकुममा भएको विवादमा जाजरकोटका नमराज विकलगायत ६ जना युवाको हत्या भयो । 'सोती घटना' भनेर चिनिने उक्त प्रकरणबारे संसद्मा व्यापक कुरा उठ्नुका साथै संसदीय छानबिन समिति माग भयो । उक्त घटनाको छानबिनका लागि २०७७ जेठ २६ गते नौ सदस्यीय संसदीय समिति गठन भयो । समितिले जेठ ३० गतेबाट स्थलगत अध्ययन गरी तयार पारेको प्रतिवेदन संसद् नचलेका कारण २०७७ असार ३० गते सभामुखसमक्ष पेस गर्‍यो । सभामुखले उक्त प्रतिवेदन कार्यान्वयनका लागि सरकारसमक्ष पठाउनुभयो ।

करका दर हेरफेर सम्बन्धमा छानबिन विशेष समिति (२०७९)

आर्थिक वर्ष २०७९/०८० को वार्षिक बजेट तयार गर्ने सन्दर्भमा २०७९ जेठ १४ राति अर्थ मन्त्रालयमा अनधिकृत व्यक्तिको प्रवेश भएको विषयमा चौतर्फी आलोचना र विरोध भयो । उक्त घटनाको सम्बन्धमा सत्यतथ्य छानबिन गर्न २०७९ साउन २२ गते संसदीय विशेष समिति गठन भयो । उक्त समितिले साउन २८ गतेदेखि काम सुरु गरेका थियो । सिंसिटिभी फुटेज हटाइएको विषयमा प्रहरीको फरेन्सिक ल्याबमा अनुसन्धानका लागि पठाइए पनि उक्त फुटेज पुनः प्राप्त हुन नसकेको प्रतिवेदन आयो । १७ दिनबिच २३ वटा बैठक बसे पनि अध्ययनका सम्भावित सबै क्षेत्रमा जान समितिको बहुमत सहमत नभएपछि 'प्रमाण पुग्न नसकेको' भन्ने प्रतिवेदन साउन १३ गते संसद्मा पेस गरियो । उक्त प्रतिवेदनमा प्रमुख प्रतिपक्षी दलका प्रतिनिधिहरूको फरक मत दर्ज गरिएको थियो ।

प्रधानन्यायाधीश विरुद्धको महाभियोग प्रस्ताव सिफारिस समिति (२०७९)

प्रधान न्यायाधीशको काममा चित्त नबुझेपछि औचित्यबिना महाअभियोगको प्रस्ताव दर्ता गर्ने र निलम्बनमा राखिदिने २०७३ मा देखिएको प्रवृत्ति यस पटक पनि दोहोरियो । २०७८ फागुन १ गते ९८ जना सांसदको हस्ताक्षरसहित प्रधानन्यायाधीश चोलेन्द्रशमशेर राणा विरुद्ध महाभियोग प्रस्ताव संसद् सचिवालयमा दर्ता गरियो । उक्त प्रस्तावको सिफारिसका लागि फागुन २२ गते ११ सदस्यीय सिफारिस समिति गठन भयो । तर, 'न्यायालयको प्रमुख विरुद्ध महाभियोग लगाई महिनौंसम्म पदबाट निलम्बनमा राखेर मौनता साध्नु लोकतान्त्रिक विधिअन्तर्गत पर्देन' भन्ने संसद्मा उठेको चर्को आवाजपछि २०७९ साउन २२ गते उक्त विषयमा संसद्मा छलफल भयो । छलफलपछि अभियुक्तको बयानका लागि महाअभियोग सिफारिस समिति गठन गरियो ।

नियमावलीअनुसार सिफारिस समितिले तीन महिनाको समय लिन सक्ने व्यवस्था छ (नियम १६१-४) । तर, सिफारिस समितिमा उक्त प्रस्ताव पठाउँदा संसद्को कार्यावधि नै डेढ महिनाभन्दा कम थियो । समितिले द्रुत गतिमा काम अगाडि बढाए पनि समितिको सिफारिस संसद्मा पेस गर्न सम्भव भएन । अन्ततः संसद् अधिवेशन समाप्त हुने दिन (असोज १ गते) साँभ्र समितिको सिफारिस सभामुखसमक्ष पेस भयो । तर, महाभियोगजस्तो प्रस्तावको औचित्य पुष्टि नभईकनै संसद्को कार्यावधि समाप्त भयो ।

प्रतिनिधि सभामा चर्चामा रहेका केही विषय

नयाँ संविधान घोषणापछि निर्वाचित पहिलो संसद् (२०७४-०७९) को पाँचबर्से अवधिमा गरिएका संसद्का काम केही रणनीतिक महत्त्वका रहे भने केही संसद्भन्दा पनि बढी बाह्य चर्चामा रहे । त्यस्ता विषयमा कुनै पनि संसद्मा व्यवस्थित छलफल भएन भने केही छलफल धेरै भएर पनि नियमसङ्गत रूपमा पारित हुन सकेनन् ।

सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण : नक्सा परिवर्तनका लागि संविधान संशोधन

नेपालको नक्साबाट २०३२ सालदेखि नै अकारण पश्चिम नेपालको भूभाग लिम्पियाधुरा, लिपुलेक र कालापानी हराएको थियो । उक्त भूभाग नेपालको हो भन्ने दाबीसहित संविधान संशोधनको विधेयक २०७७ वैशाख २९ गते संसद्मा पेस भयो । संविधानको दोस्रो संशोधनको उक्त प्रस्तावमाथि प्रतिनिधि सभाको २०७७ जेठ ३१ गतेको बैठकमा गम्भीर छलफल भयो । ती क्षेत्रहरूसहितको नेपालको नक्सा रहेको उक्त ऐतिहासिक प्रस्तावमाथि मतदान भयो । संसद्मा उपस्थित २५८ जना सदस्यले पक्षमा मत गरेर नेपालको नक्सा परिवर्तनमा ऐतिहासिक एकता प्रदर्शन गरे । उक्त बैठकमा १२ जना सदस्य अनुपस्थित रहे । छलफलको क्रममा उक्त प्रस्तावको विपक्षमा मत जाहेर गर्ने सरिता गिरीलाई सम्बन्धित दलले कारबाही गरी सांसद पदबाटै मुक्त गरेको थियो ।

नेपालको नक्सासम्बन्धी उक्त विधेयक राष्ट्रिय सभामा असार १ गते प्रस्तुत गरी ३ गते मतदान भयो । राष्ट्रिय सभाबाट पनि सर्वसम्मत पारित उक्त विधेयक असार ४ गते राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएपछि संविधानको अङ्ग बन्यो । त्यसपछि बोलीचालीको भाषामा 'नेपालको चुच्चे नक्सा' प्रचलनमा आयो । भूमि फिर्ता गर्नका लागि राज्यले कूटनीतिक पहललाई निरन्तरता दिन आवश्यक छ । यस अवधिको सर्वाधिक रणनीतिक महत्त्वको काम थियो यो ।

सबैभन्दा विवादित : मिलेनियम च्यालेन्ज कर्पोरेसन (एमसिसी)

अमेरिकी सहयोग नियोग मिलेनियम च्यालेन्ज कर्पोरेसन (एमसिसी) संसद्को यस कार्यकालको सबैभन्दा चर्चित र विवादित विषय रह्यो । सन् २००४ (संवत् २०६१) मा स्थापना भएको यो सहयोग परियोजना लिनका लागि नेपालले २०६७ सालमा इच्छा जाहेर गरेको थियो । २०६८ माघ ५ गते एमसिसीले नेपाललाई सहयोग प्राप्त गर्ने मुलुकको सूचीमा राख्न सकिने

तर सहयोग प्राप्त गर्न केही पूर्वसर्त पूरा गर्नुपर्ने निर्णय गर्‍यो । सर्तहरूका सम्बन्धमा अध्ययन गर्न २०६८ माघ २७ गते अर्थ मन्त्रालयको वैदेशिक महाशाखाअन्तर्गत सम्पर्क अधिकृत नियुक्त गरी काम अगाडि बढाइयो ।

२०७१ माघमा नेपाल छनोटमा परेको जानकारी आयो । त्यसपछि अन्य तयारीका लागि अर्थमन्त्रीको संयोजकत्वमा निर्देशक समिति गठन भयो । त्यसको छ महिनापछि २०७२ भदौ २८ गते सहायता स्वीकार गर्ने सम्झौता स्वीकार गरियो । परियोजना स्वीकार गर्ने विषयमा प्रस्ताव तयार गरी मन्त्रपरिषद्मा प्रस्तुत भएपछि सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्न अर्थमन्त्रीलाई अख्तियारी दिइयो । सोहीअनुसार २०७४ भदौ २९ गते अमेरिकी सरकारबाट ५० करोड अमेरिकी डलरबराबरको अनुदान सहायता नेपालले पाउने सम्झौतामा हस्ताक्षर भयो । यति लामो प्रक्रिया पूरा हुँदासम्म संसद् यस विषयमा अनभिज्ञ थियो ।

यी तमाम प्रक्रिया अगाडि बढाउँदा नेपाल सरकारको नेतृत्वमा फलनाथ खनाल, डा. बाबुराम भट्टराई, खिलराज रेग्मी, सुशील कोइराला, केपी शर्मा ओली, पुष्पकमल दहाल, शेरबहादुर देउवा तथा अर्थमन्त्रीको रूपमा भरतमोहन अधिकारी, वर्षामान पुन, शङ्कर कोइराला, रामशरण महत, विष्णुप्रसाद पौडेल, कृष्णबहादुर महारा र ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की रहेको कुरा तथ्यले देखाउँछ ।

२०७४ मा सङ्घीयताअन्तर्गत पहिलो निर्वाचन भएपछि २०७६ असारमा उक्त प्रस्ताव छलफलका लागि संसद् सचिवालयमा दर्ता भयो । त्यसपछि दल र नागरिक समाजमा एमसिसीका पक्ष र विपक्षमा बहस सुरु भए । तर, उक्त परियोजनाले राजनीतिक र प्राविधिक रूपमा राष्ट्रलाई हुने फाइदा र बेफाइदाबारे छलफलका लागि संसद्को कार्यसूचीमा कहिल्यै समावेश गरिएन । परियोजनाको तथ्यगत सूचना दिनेभन्दा पनि आआफ्नो सोचअनुसारको मत सार्वजनिक गर्ने कुराले नागरिकलाई पक्ष र विपक्षमा विभाजन गर्‍यो ।

यो विषयमाथि अनौपचारिक बहस भइरहेकै बेला सरकारको नेतृत्व परिवर्तन भयो । एमसिसीले दिएको समयवाधि सकिँदै थियो । अन्ततः २०७८ माघमा गठबन्धन सरकारले उक्त प्रस्ताव संसद्मा पेस गर्‍यो । नेकपा (माके) र नेकपा (एस) आबद्ध जनसङ्गठनहरू लगायत संसद्बाहिर रहेका दल सडकमा नाराबाजीमा उत्रिए । प्रहरी हस्तक्षेपका कारण कतिपय प्रदर्शनकारीहरू घाइते भएर अस्पताल भर्ना भए । तर, भित्र संसद्मा तिनै दलका नेताहरू एमसिसीको पक्षमा मतदान गर्दै थिए । यति धेरै विवादित विषयमा संसद्मा औपचारिक रूपमा व्यवस्थित छलफल गरी नागरिकलाई तथ्यगत सूचना दिने अवसरसमेत मिलेन । अन्ततः बहसबिनै बहुमतको बलमा एमसिसी पारित भयो ।

एमसिसीसँगै जोडेर २०७९ सालमा स्ट्राटेजिक पार्टनरसिप प्रोग्राम (एसपिपी) पनि बहसमा आयो । संसद्, संसदीय समिति र नागरिक समुदायमा चर्को विरोध भएपछि सरकारले एसपिपीमा सहभागी नहुने निर्णय गर्दै अमेरिकी सरकारसँग पत्राचार गरेको कुरा संसद्लाई जानकारी गराइयो । तर, पत्रको छायाप्रति संसद्मा पेस गर्न माग गरिए पनि सरकारले उपलब्ध नगराईकनै संसद्को समयवाधि समाप्त भयो । विवाद कायमै रह्यो ।

बहुचर्चित नागरिकता विधेयक

नेपालको संविधान २०७२ अनुकूल नागरिकता ऐन संशोधनका लागि २०७५ साउन २९ गते संसद्मा सैद्धान्तिक छलफल गरी संशोधनसहित भदौ ५ गते राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समितिमा पठाइएको विधेयकमाथि लामो छलफलपछि २०७७ असार ७ गते बहुमतीय प्रक्रियाबाट पारित समितिको प्रतिवेदन असार ९ गते संसद्मा पेस भयो । राजनीतिक उथलपुथलका कारण प्रतिवेदन लामो समय संसद्मै थन्कियो । २०७९ असार २४ गते अर्थात् गठबन्धन सरकार बनेको भन्डै एक वर्षपछि सरकारले उक्त विधेयक सदनबाटै फिर्ता लिने प्रस्ताव गर्‍यो ।

‘उक्त प्रतिवेदन फिर्ता लिने होइन, असहमति रहेका बुंदामा मतदान गरेर भए पनि संसद्बाट टुङ्ग्याइयोस्’ भनेर १७ जना सांसदहरूले मत राखे तर सुनुवाइ भएन । बहुमतकै भरमा प्रतिवेदनसहितको उक्त विधेयक फिर्ता गरियो र सोही दिन सरकारले अर्को विधेयक पेश गर्‍यो । नयाँ विधेयकमाथि असार ३० गते भएको सैद्धान्तिक छलफलमा ५० जना सांसदले मत राखे । त्यसपछि एकल र संयुक्त गरी ३७ वटा संशोधन परे । त्यति धेरै संशोधन परेको विधेयक समितिमा नपठाई संसद्मै दफावार छलफल गराइयो, जहाँ ६२ जना सांसदले मत राखे ।

संशोधनका लागि भएको छलफलमा मूलतः नेपाली नागरिकलाई समान व्यवहार गर्दै बाबुका सन्तानलाई नागरिकता दिँदा आमाको पहिचान अनिवार्य नगरिएजस्तै आमाका सन्तानलाई नागरिकता दिँदा बाबुको पहिचान वा अवस्था प्रमाणित गर्न बाध्य नपारियोस् । आमाको नामबाट सहज रूपमा नागरिकता दिने र नेपाली नागरिकसँग वैवाहिक सम्बन्ध भएका विदेशी नागरिकका सन्दर्भमा बिनालैङ्गिक विभेद तर निश्चित समयावधि राखिनुपर्ने दुइटो विषय थिए । सरकारले यी दुवै विषयलाई अनदेखा गर्दै बहुमतको तागतमा विधेयक पारित गर्‍यो । राष्ट्रिय सभामा पनि यही विधि अपनाइयो र पारित विधेयक राष्ट्रपतिसमक्ष पठाइयो ।

राष्ट्रपति कार्यालयबाट यो विधेयकका प्रावधानहरू संविधान, समयको माग र आवश्यकताअनुकूल नभएकाले पुनरवलोकन गरी पठाउन आठबुँदे सुझावसहित सरकारतिरै फिर्ता आयो । तर, संसद्मा पठाइएको उक्त सुझावबारे पाँच दलीय गठबन्धनका नेताहरूको बैठकबाट ‘जस्ताको तस्तै पारित गर्ने’ निर्णय गरेर मात्र संसद्मा पेस गरेपछि विवाद फेरि सुरु भयो । परिणामतः राष्ट्रपतिबाट विधेयक प्रमाणीकरण भएन । समस्या जहाँको तहाँ रह्यो । २२ महिना समितिमा छलफल गरेर पारित प्रतिवेदनमाथि मतदान गरेर विधेयकलाई अगाडि बढाइएको भए यो समस्या आउने थिएन । ‘अति गरे खती हुन्छ’ भन्ने उखानको एउटा गतिलो नमुना बन्न पुग्यो नागरिकता विधेयक ।

संसद् र राष्ट्रपति दुवैको अवधि सकियो । प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनपछि निर्वाचित नयाँ राष्ट्रपतिले विधेयकमा रहेको निवर्तमान राष्ट्रपतिको नाम काटेर आफ्नो नामबाट उक्त विधेयक प्रमाणीकरण गरेपछि 'संविधानको रक्षक र राष्ट्रको अभिभावक हुनुपर्ने राष्ट्रप्रमुखबाटै कित्तै गरेको' भन्ने विषयमा सम्मानित सर्वोच्च न्यायालयमा रिट दर्ता भयो । अहिले यो विवाद सर्वोच्च अदालतमा पुगेको छ ।

कानून कार्यान्वयन 'नगर्न/नगराउन' परेको रिटमा सर्वोच्च अदालतले अन्तरिम आदेश नदिएका कारण सोही ऐनअनुसार कतिपयले नागरिकता लिइरहेका छन् ।

सांसदबिच विभेदित र विवादित कार्यक्रम : निर्वाचन क्षेत्र विकास कोष

निर्वाचन क्षेत्र विकास कोषको सुरुआत २०५१ सालको नेकपा (एमाले) को अल्पमतको सरकारबाट सुरु भएको थियो । त्यस समय मुलुकमा केन्द्रीकृत शासन प्रणाली भएकाले स्थानीय तहको विकास निर्माणको दायित्व पनि केन्द्रीय संसद् र सांसदको थियो । शासन प्रणाली केन्द्रीकृत भए पनि २०६४ को निर्वाचनपछि निर्वाचन प्रणाली परिवर्तन भयो । संविधान सभामा २४० प्रत्यक्ष, ३३५ समानुपातिक र २६ जना सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनीतसहित ६०१ जना थिए । निर्वाचन क्षेत्र विकास कोष शीर्षकअन्तर्गत सबै सांसदलाई १० लाख रुपैयाँ समान रूपमा दिइयो । प्रत्यक्षले आफ्नो निर्वाचन क्षेत्र र अरूले चाहेको जिल्लामा उक्त रकम खर्च गर्न सकिने व्यवस्था थियो । यो क्रम दोस्रो संविधान सभामा पनि संविधान घोषणा हुनुअगाडिसम्म समान थियो ।

मुलुकमा संवैधानिक रूपमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र घोषणासँगै आर्थिक वर्ष २०७३/०७४ बाट निर्वाचन क्षेत्र विकास कोषअन्तर्गत प्रत्यक्ष निर्वाचितलाई २ करोड र अन्य प्रणालीबाट निर्वाचितलाई ५० लाख दिने प्रस्ताव गरियो । फरक निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित सदस्यबिच विभेद यहीँबाट सुरु भयो ।

२०७४ सालमा पहिलो पटक सङ्घीय निर्वाचन भयो । अब विकास निर्माणको काम सङ्घीय शासन प्रणालीअनुसार तहगत रूपमा हुने भयो । सोअनुसार स्थानीय विकास निर्माणको काम मूलतः पालिकाबाट हुने भयो । सङ्घीय तहको काम राष्ट्रभरका नागरिकले सरकारबाट प्राप्त हुने सेवासुविधा र विकास निर्माणमा समान पहुँचको विस्तार गर्ने काममा केन्द्रित हुनुपर्ने भयो । तर, राजनीतिक दल र सांसदमा रहेको केन्द्रीकृत मानसिकता परिवर्तन हुन नसक्ता निर्वाचन क्षेत्र विकास कोषलाई निरन्तरता दिइयो । यस पटक प्रतिनिधि सभामा प्रत्यक्ष निर्वाचित सांसदलाई निर्वाचन क्षेत्र विकास कोषका नाममा चार करोड दिएर समानुपातिक सांसद र राष्ट्रिय सभाका सदस्यलाई यस किसिमको परियोजनाबाट पूरै वञ्चित गरियो ।

प्रदेश सभाहरूमा पनि प्रदेशअनुसार फरक फरक व्यवहार गरियो । जनप्रतिनिधि र नागरिक समाजमा यो बजेट शीर्षकको औचित्यमाथि छलफल सुरु भयो । यस किसिमको बजेटको दुरुपयोगबारे व्यापक प्रश्न उठ्न थालेपछि यसको सान्दर्भिकताबारे अनुगमन र मूल्याङ्कन हुनुपर्ने कुरा संसदमा पनि उठ्यो । त्यहीबिच कोभिड-१९ को महामारीका कारण तेस्रो वर्षबाट यो शीर्षकको बजेट रोकियो ।

यस सन्दर्भमा 'सबैले पाउनुपर्छ वा पर्दैन' भन्नुभन्दा पनि परिवर्तित शासन प्रणालीको मर्मअनुसार यसको औचित्य, उपयोगिता, कार्यान्वयनको अवस्था र उपलब्धिबारे अध्ययन गरी प्राप्त सूचनाको सूक्ष्म विश्लेषण गरेर तथ्य र तर्कसहित दीर्घकालीन सोचका आधारमा सङ्घीय तहबाटै नीति बनाएर कार्यान्वयनमा जानु जरुरी थियो तर त्यसो हुन सकेन ।

२०७९ को निर्वाचनपछि पनि बिनाअध्ययन र औचित्य पुष्टि नगरी यसलाई निरन्तरता दिने प्रस्ताव आएपछि सर्वोच्च अदालतमा रिट पत्‍यो । रिटमाथि सुनुवाइका आधारमा अन्तरिम आदेशले यसमाथि रोक लगाएको छ । अहिले मुलुक अन्तिम फैसलाको प्रतीक्षामा छ ।

प्रतिनिधि सभाले बेहोरेको विवाद र असमझदारीको भार

तीनै तहको निर्वाचनको नतिजालाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्दा २०७४ को निर्वाचनमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) जनमत र पदीय दुवै रूपमा सबैभन्दा ठुलो दल बन्यो । निर्वाचनपछि सङ्घीय तह र सातमध्ये छवटा प्रदेशमा नेकपा (एमाले) र नेकपा (माओवादी) केन्द्रको संयुक्त सरकार बन्यो । समयक्रममा ती दुई दलबिच एकता भएर नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी बन्यो । तर, आन्तरिक व्यवस्थापनको अभावमा नेतृत्वबिच देखिएको अहम्, अहङ्कार, स्वार्थकेन्द्रित मनोवृत्तिका कारण एकता टिक्न सकेन । त्यही समस्याको परिणति २०७७ पुस ५ गते संसद् विघटन गरियो ।

असमयमै संसद् विघटन भएपछि सो निर्णय विरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा पन्यो । सर्वोच्च अदालतले फागुन ११ गतेको फैसलाबाट संसद् पुनर्स्थापना गरी '१३ दिनभित्र संसद् बोलाउन' भन्यो । साथै, नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको नामबारे परेको मुद्दाको समेत २०७७ फागुन २३ गते फैसला गर्दै 'नेकपा नामको दल ऋषि कट्टेलको नेतृत्वमा दर्ता भएकाले नेकपा (एमाले) र नेकपा (माके) बिच एकताबाट गठित नेकपा फरक नाममा पुनः दर्ता हुनुपर्ने अन्यथा पुरानै अवस्थामा दुई दलका रूपमा रहने' फैसला गरिदियो । सो निर्णयको परिणामस्वरूप नेकपा (एमाले) र नेकपा (माके) पुनर्जीवित भए । त्यससंगै नेकपा (एमाले) भित्रको विवाद उत्कर्षमा पुग्यो । त्यही क्रममा २०७८ जेठ ८ गते पुनः संसद् विघटन गरी निर्वाचन घोषणा गरियो । त्यसपछि संसद्मा रहेका चार दलसहित नेकपा (एमाले) कै एउटा हिस्सा पुनः सर्वोच्च गयो । 'संसद्का बहुमत सदस्य संसद् पुनर्स्थापनाको पक्षमा रहेको' प्रमाणका रूपमा उनीहरू त्यहीं लाम लागेर हस्ताक्षर गर्न हाजिर भए ।

२०७८ असार २८ गते सर्वोच्च अदालतले संसद् पुनर्स्थापना मात्र गरेन, समय नै तोकेर शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीको शपथ गराउने निर्णय दियो । साथै सर्वोच्चले प्रतिनिधि सभामा प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत लिँदा हिवप नलगाउनसमेत निर्देशन गन्यो । यहाँनिर प्रस्ट हुनुपर्ने

कुरा के हो भने व्यवस्थापिकाको अधिकार मात्र होइन, संसदीय दलको अधिकारमाथिसमेत न्यायपालिकाको यो ठाडो हस्तक्षेप थियो । तर, न्यायपालिकाको निर्णय कार्यान्वयनको विकल्प थिएन ।

असार २९ गते शेरबहादुर देउवाको नेतृत्वमा सरकार बन्यो । साउन ३ गते प्रधानमन्त्रीले संसद्मा विश्वासको मत लिए । नेकपा (एमाले) का २३ जना सांसदले फ्लोर क्रस गरी सरकारको पक्षमा मत दिए । त्यसपछि नेकपा (एमाले) औपचारिक फुटको बाटोमा अगाडि बढ्यो ।

चल्दै गरेको संसद् साउन ३२ गते रातिबाट अन्त्य भएको सूचना जारी भयो । त्यसको भोलिपल्ट राजनीतिक दलसम्बन्धी अध्यादेशमार्फत राष्ट्रिय दल विभाजनका लागि दलको केन्द्रीय सदस्य र सांसद दुवैको ४० प्रतिशत सदस्यको सहमति चाहिने कानुनी व्यवस्था (दफा ३३) परिवर्तन गरी केन्द्रीय सदस्य वा सांसदमध्ये २० प्रतिशत सदस्यको समर्थनमा पार्टी विभाजन हुन सक्ने व्यवस्था गरियो । त्यो अध्यादेश आएपछि नेकपा (एमाले) ले आफ्ना १४ जना सांसदलाई अनुशासनको कारबाही गरेको सूचना संसद् सचिवालयमा दर्ता गर्‍यो । त्यसलाई सभामुखले कारबाही अगाडि नबढाई विचाराधीन राखिदिए । यता नेकपा (एमाले) बाट विभाजन भएर २३ जना सांसदले भदौ २ गते नेकपा (एकीकृत समाजवादी) नामको नयाँ दल दर्ता गर्न आवेदन दिए । भदौ ९ गते उक्त दल दर्ता भएको प्रमाणपत्र प्राप्त भयो । त्यसपछि सभामुखले 'दल दर्ता भइसकेकाले कारबाही गर्नु नपर्ने' सूचना निकाले । यसरी पाँच दलीय गठबन्धनमा नीतिगत भ्रष्टाचारको नाङ्गो नाच मात्र प्रदर्शन भएन, नेपाली नागरिक त्यो लज्जाको साक्षी बन्नुको विकल्प रहेन ।

त्यसपछि पाँच दलीय गठबन्धनका नाममा सरकार अगाडि बढ्यो । भदौ २३ गते सुरु भएको संसद्को नयाँ अधिवेशन प्रमुख प्रतिपक्षको अवरोधका कारण कात्तिक १२ गते अन्त्य भयो । यस अवधिमा एक दिन पनि संसद्को कारबाही अगाडि बढेन ।

दशौं अधिवेशनको अवस्था पनि त्यस्तै रह्यो । मङ्सिर २८ गते अवरोधका बिच अधिवेशन सुरु भयो । फागुन २१ गते प्रधानन्यायाधीश विरुद्ध महाअभियोग प्रस्ताव दर्ता गरियो । चोलेन्द्रशमशेर राणा निलम्बनमा परे । त्यसपछि कार्यवाहक प्रधानन्यायाधीशको नेतृत्वमा न्यायपालिका चलन थाल्यो । महाअभियोगजस्तो गम्भीर प्रस्तावबारे कुनै प्रक्रिया अगाडि नबढाई चैत १ गते अधिवेशन अन्त्य भयो । यो अर्को नीतिगत भ्रष्टाचार थियो ।

२०८० वैशाख ३० गते स्थानीय तह वा पालिका स्तरीय निर्वाचन भइसकेपछि जेठ ३ गते सुरु भएको एघारौं अधिवेशनमा सदन पूर्ववत् अवस्थामा चल्यो । त्यही सदनले नीति, कार्यक्रम र बजेट पारित गर्‍यो । बजेट बनाउँदा अनधिकृत व्यक्तिको प्रवेशको कुराले फेरि पनि सदनमा हड्गामा भयो । छानबिन समिति बनाइयो तर त्यसले सोचेजस्तो अनुसन्धान गर्न सकेन ।

यसरी सङ्घीयताअन्तर्गत निर्वाचित पहिलो प्रतिनिधि सभाले नयाँ प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याउन जति गम्भीरतापूर्वक काम गर्नुपर्ने थियो, सोअनुसार सरकार, संसद् र दलहरू चलन सकेनन् । सत्ता र शक्तिको आडमा हाकाहाकी नीतिगत भ्रष्टाचारका घटनाको पुनरावृत्तिबिच संसद्को कार्यावधि समाप्त भयो ।

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रअन्तर्गत निर्वाचित पहिलो सङ्घीय संसद्का गतिविधिले नयाँ प्रणालीअन्तर्गत तीनै तहका निकायहरूले कसरी काम गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा व्यावहारिक रूपमै निर्देशित गर्नुपर्ने थियो । तर, आपसी स्वार्थकेन्द्रित असमझदारी र विवादका कारण त्यो हुन सकेन । त्यसैको परिणाम आज संविधान पूर्ण कार्यान्वयनमा नजाँदै प्रणाली र संविधानको औचित्यमाथि प्रश्न उठ्नु विद्यमान प्रणाली स्थापित गर्न सक्षम नेतृत्वको 'परिवर्तनपछिका उपलब्धिलाई कार्यान्वयन गर्ने' क्षमतामाथि प्रश्न उठ्नु हो भन्दा सायद अत्युक्ति नहोला ।

**

भाग छ

विश्लेषण, सिकाइ र सुभावा

महिला जनप्रतिनिधिको भूमिकाबारे उठ्ने गरेका प्रश्न र टिप्पणी नै यो दस्तावेज लेखनका स्रोत हुन् । संविधान बनाउने प्रक्रियामा होस् वा पछिल्लो चरणमा संसद्मा हुने कुनै पनि विषय र प्रक्रियामा, महिला जनप्रतिनिधिको सहभागिता र भूमिका कम थिएन/छैन । म आफैँ संविधान सभा (२०६४) र प्रतिनिधि सभा (२०७४) मा दुई पटक कर्ता र साक्षीका रूपमा सहभागी भइरहँदा मेरा तितामिठा अनुभवले यही देखाएको छ ।

त्यसै गरी मिश्रित निर्वाचन प्रणालीमा गइसकेपछि समानुपातिक र प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित जनप्रतिनिधिलाई सांसदको रूपमा संविधानले समान रूपमा हेर्छ । तर, राज्यले गर्ने व्यवहार र नागरिकले हेर्ने दृष्टिकोण मात्र होइन; सहकर्मी सांसद, राजनीतिक दल र नेतृत्वको दृष्टिकोण एवं अभिव्यक्तिसमेत विभेदपूर्ण बन्दै छ । यो अवस्थामा सङ्घीयतामा प्रवेश गरेको राज्य प्रणालीमा सङ्घीय सांसदको रूपमा निर्वाह गरेको भूमिकाबारे तथ्यका आधारमा दृष्टिकोण बनाउन आवश्यक छ भन्ने गहिरो अनुभूति भयो । तिनै पृष्ठभूमि र अनुभूति यो दस्तावेज तयारीका उत्प्रेरणा बने । राज्य, दल, समाज र नागरिक तहबाट उठाइने गरेका प्रश्नमा तथ्यगत उत्तर खोज्ने प्रयत्न अन्ततः पुस्तक बन्न पुग्यो ।

संसदीय भूमिकामा लैङ्गिक सहभागिता

संसदीय राजनीतिमा महिला सहभागिता २०१५ सालमा सम्पन्न पहिलो आमनिर्वाचनबाटै सुरु भयो । २०४६ सालमा पुनः बहुदल प्राप्त भएपछि २०४८ बाट संवैधानिक रूपमा महिला उम्मेदवारीको कोटा सुरु भयो । तर, समावेशी सोच र मुद्दासहितको व्यवस्थित सहभागिता भने अन्तरिम संविधानको प्रावधानअनुसार पहिलो संविधान सभा (२०६४) बाट मात्र हुन सक्यो ।

२०६४ देखि अहिलेसम्म चारवटा निर्वाचन भए । तर, महिलाहरूले मतदाताबिच जाने र प्रत्यक्ष निर्वाचनमा प्रतिस्पर्धा गर्ने अवसर प्राप्त गर्न आमरूपमा अझै सकेका छैनन् । उम्मेदवारीको अनुपातमा निर्वाचित हुने महिला जनप्रतिनिधिको नतिजा राम्रो छ । दलीय नेतृत्वमा बदलिन नसकेको लैङ्गिक दृष्टिकोणको परिणाम 'समानुपातिक कोटा महिलाको हो कि' भन्ने भ्रम स्थापित हुन पुगेको छ । समानता उन्मुख सामाजिक रूपान्तरणको प्रक्रियामा यो सबैभन्दा विडम्बनाको विषय हो ।

निर्वाचित हुने प्रणाली फरक भए पनि संसद्मा पुगेपछि सबै सांसदको हैसियत समान हुन्छ । संसदीय प्रक्रिया र गतिविधिमा संलग्नताको अवस्था हेर्दा लैङ्गिक आधारमा महिला र प्रणालीका आधारमा समानुपातिकबाट निर्वाचित सदस्यको सहभागिता राम्रो देखिन्छ । पहिलो सङ्घीय संसद्को अवधि (२०७४-०७९) मा प्रतिनिधि सभामा भएका समग्र संसदीय गतिविधिमा संलग्नताको तथ्यले भन्छ— भूमिकाको आधारमा महिलाको क्षमता र योग्यतामा प्रश्न उठाउने होइन, प्रशंसा र अनुकरण गर्नलायक छ । एक तिहाइ महिलाको उपस्थिति रहेको संसद्मा विधेयकमाथि संशोधन राखेर कानुन निर्माण प्रक्रियामा ५३ प्रतिशतभन्दा बढी र शून्य समयको ४५ प्रतिशत सदुपयोग गर्नेमा महिला सांसद रहेका छन् । सार्वजनिक सरोकारका विषयमा विभिन्न प्रस्ताव र प्रश्न दर्ता गर्ने र छलफलमा ल्याउने काममा महिलाहरू नै अग्रपङ्क्तिमा छन् । अबका दिनमा जनप्रतिनिधिको भूमिकाबारे लैङ्गिक आधारमा गरिने प्रश्न र हेरिने दृष्टिकोण बदलिनुपर्छ ।

समग्र महिलाबिचको एकता र पहल : उपलब्धिको आधार

विश्वका धेरै मुलुकमा महिलाले मत दिने अधिकार र उम्मेदवार हुन पाउने अधिकारका लागि फरक फरक आन्दोलन गर्नुपरेको इतिहास छ । तर, नेपालमा यी दुवै अधिकार एकै पटक प्राप्त भए । नगरपालिकाको पहिलो निर्वाचन (२००४) मा महिलालाई मताधिकारबाट वञ्चित गरिएपछि सहाना-मङ्गला नेतृत्वको प्रतिनिधि मण्डलको पहिलो पहलमै मताधिकारको आश्वासन प्राप्त भयो । बहुदलीय व्यवस्थाअन्तर्गत भएको नगरपालिकाको पहिलो निर्वाचन (२०१०) मा मताधिकार प्रयोग गर्नुका साथै पहिलो जनप्रतिनिधिका रूपमा साधना प्रधान निर्वाचित नै हुनुभयो । पहिलो आमनिर्वाचन २०१५ सालमा द्वारिकादेवी ठकुरानी पहिलो महिला सांसद र यस क्षेत्रकै पहिलो मन्त्री हुनुभयो ।

पञ्चायत कालमा समावेशिताका नाममा एक-दुई जना महिलाको प्रतिनिधित्व गराइए पनि मुद्दासहितको महिला प्रतिनिधित्वको सोच र व्यवस्था २०४६ को आन्दोलनपछि मा सुरु भयो । २०५८ सालमा महिला सांसद समूह (ककस) गठनपछि सुरु भएको साभ्रा पहलको उपलब्धि त्यही वर्ष चैतमा महिला अधिकारबारे थप कानून पारित भयो । त्यही वर्ष अन्तर्राष्ट्रिय श्रमिक महिला दिवस (मार्च ८) को पूर्वसन्ध्यामा राष्ट्रिय महिला आयोग गठन गरियो ।

२०६२ को आन्दोलनपूर्व अन्तरपार्टी महिला सञ्जाल गठन भयो । महिला सङ्घहरूबिच साभ्रा सङ्घर्ष समिति बन्यो । त्यसपछि महिला राजनीतिकर्मी, सांसद र आन्दोलनको नेतृत्वबिच साभ्रा मुद्दा पहिचान र काममा समन्वय एवं सहकार्यको परिणाम उपलब्धिका कोसेढुङ्गा साबित भए । एउटा यथार्थ के छ भने जहाँ महिला र किनारामा रहेका अन्य समुदायहरू दलगत वा अन्य नाममा विभाजित भए, त्यहाँ प्राप्त उपलब्धिसमेत गुमेका छन् । जहाँ त्यो समुदाय साभ्रा मुद्दासहित एक ठाउँमा आए, ऐतिहासिक उपलब्धि प्राप्त भएका छन् । यसलाई सूत्रबद्ध रूपमा भन्दा किनारीकृत समुदायबिचको

बृहत्तर हातेमालो, सामूहिक पहल र फराकिलो ऐक्यबद्धता (Collaborative Efforts, Collective Action and Wider Solidarity) सफलताका आधार हुन् । यसका उदाहरण र साक्षी विगतका आन्दोलनहरू हुन् ।

हुन त कतिपय अवस्थामा राजनीतिक नेतृत्वबाट महिला एकताको बललाई 'सकस' को रूपमा लिएर दुरुत्साहन गर्ने प्रयास पनि भएका छन् । यस्तो सोचले पितृसत्ताको आयु थोरै लम्बाउन त सफल होला तर सदाका लागि रोक्न सक्तैन । यो तथ्य हाम्रै विगत र विश्वको इतिहासले साबित गरिसकेको छ । बरु यसले सिङ्गो समाजको अग्रगामी रूपान्तरणको गति भने धिमा र साँगुरो बनाउन यथेष्ट भूमिका खेल्यो । यो सत्यलाई मूलतः समाजमा प्रगतिशील रूपान्तरण चाहने नेतृत्वले अनुभूत गर्नु र बेलैमा सँच्याउनु आवश्यक छ । सामाजिक न्यायसहितको समृद्ध समाज बृहत् एकता र समयसापेक्ष पहलबाट मात्र प्राप्त हुन सक्छ ।

राष्ट्रिय गर्वको रूपमा संवैधानिक उपलब्धि

समावेशी आधारमा समानुपातिक सहभागिता २०६२-६३ को आन्दोलनले स्थापित गरेको महत्त्वपूर्ण विषय हो । बिनाभेदभाव महिलालाई वंशीय हक, पैतृक सम्पत्तिमा सबै सन्तानको समान हक, राज्यका हरेक निकायमा समावेशी आधारमा समानुपातिक सहभागिता, महिला सशक्तीकरणका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा विशेष व्यवस्थालगायतका प्रावधान मौलिक हकका रूपमा स्थापित हुनु लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् । सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा आधारभूत रूपमा सबै नागरिक बराबर छन् । हरेक व्यक्तिप्रति राज्य, समाज र नागरिकले कुनै पनि आधारमा विभेद गर्नु हुँदैन । सबैको सामाजिक र सांस्कृतिक मर्यादा र सम्मान समान हुन्छ । हाम्रो जस्तो यौनिकता, वर्ग, जाति/समुदाय, क्षेत्रलगायतका आधारमा शताब्दीयौंदेखि विभेदित र विभाजित समाजमा संवैधानिक रूपमा उल्लिखित प्रावधान आउनु रणनीतिक महत्त्वको विषय हो । यी प्रावधानका आधारमा आज विश्वभर विभेदित अवस्थामा रहेका

नागरिक/समुदायले 'नेपालमा सम्भव छ भने हामीकहाँ किन हुँदैन ?' भनेर उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरेको सुन्दा गर्व गर्ने ठाउँ छ ।

तर, समस्या हाम्रो बदलिन नसकेको मानसिकता र व्यवहारमा छ । हामी सहभागिताको कुरालाई लिएर अनिवार्यभन्दा माथि उठ्न सकेनौं । संविधानमा लेखिएका सबैभन्दा कमजोर प्रावधानको आड लिँदै न्यूनतमलाई अधिकतम ठान्दै आयौं । सीमान्तकृत समुदायलाई संवैधानिक अधिकार प्रत्यायोजन गर्नु मूल धारमा रहेको समुदायको अधिकार र अवसरमा कटौतीका रूपमा लिन थाल्यौं । यस्तो सोच र व्यवहारले हामीलाई समृद्धिको लक्ष्यतर्फको यात्रामा गत्यावरोध सिर्जना हुँदै छ । रूढिवादबाट मुक्त हुन नसकेको मानसिकताले समाजवादको यात्रा अगाडि बढ्न सक्तैन भन्ने कुरा तहगत र क्षेत्रगत रूपमा मूलतः दलसत्ता, राज्यसत्ता र सामाजिक अभियानको नेतृत्वले बुझ्नु, बुझाउनु एवं व्यवहार गर्नु सामाजिक न्याय उन्मुख यात्राको अनिवार्य सर्त हो ।

बदलिएको प्रणाली र जकडिएको मानसिकता

जनताको सचेत बलमा राजनीतिक प्रणाली बदलियो । राजतन्त्रको ठाउँमा गणतन्त्र स्थापित भयो । एकात्मक राज्य प्रणाली सङ्घीयतामा परिणत भयो । शासन सत्तामा रहेको केन्द्रीकृत शक्ति र स्रोतको तहगत विन्यास भयो । पूर्वाधार निर्माण वा मानवीय विकासका अधिकार र दायित्व तीन तहमा विभाजित भए । एकल समुदायको वर्चस्व रहेको नेतृत्व समावेशीका रूपमा पुनर्संरचित हुनुपर्ने भयो । तर, खास गरी हिजोदेखि मूल धारको केन्द्रमा रहेका व्यक्ति/समुदाय प्रणाली र समयले मागेअनुसार रूपान्तरित हुन सकेको देखिएन । 'हिजोको एकल समुदायको वर्चस्व न्यायिक रहेनछ' भन्ने अनुभूत गर्नुभन्दा 'खाइपाइ आएको सेवा/सुविधा खोसिन लागेको' रूपमा बुझ्नु परम्परागत सोचमा जकडिएको मानसिकताको उपज हो । लोकतान्त्रिक आन्दोलनबाट स्थापित प्रणालीको मर्म र भावनाअनुसार

तहगत रूपमा परिवारदेखि राज्य संयन्त्रसम्मले बुझ्न र बदलिन जरुरी छ तर सोअनुसार हुन सकेन ।

बदलिएको प्रणाली, संविधान र समयअनुसार सन्तानलाई समान व्यवहार गर्न आमाबाबु र आमाबाबुलाई समान मर्यादा एवं सम्मानको दृष्टिकोण राखी कर्तव्य निरूपण गर्न सन्तान तयार हुनुपर्छ । परिवारभित्र सिकेको संस्कार र व्यवहार हरेक व्यक्तिको आधारभूत जीवनदर्शन बन्दो रहेछ । यसको प्रभाव समाज, सङ्गठन हुँदै राज्यसम्म प्रतिबिम्बित हुन पुग्छ । त्यसैले 'रूपान्तरण आफैभित्रबाट' भन्ने कुरालाई हर्दम व्यवहारमा जाँचिनु र आवश्यक परिवर्तन गर्नु आज हरेक तहको आवश्यकता बनेको छ । यो समाज रूपान्तरणको पूर्वसर्त हो ।

सहज देखिएन सामाजिक-सांस्कृतिक रूपान्तरण

नेपाली इतिहासमा राज्यसत्तामा जरा गाडेर बसेको १०४ वर्ष लामो एकतन्त्रीय जहानिया राणा शासन जनताको आन्दोलनको बलमा परिवर्तन भई प्रजातान्त्रिक प्रणाली स्थापित भयो । तर, प्रणालीले माग गरेअनुसार सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणलाई गति दिने काममा तत्कालीन परिवर्तनकारी शक्तिको ध्यान पुगेन । राजनीतिक शक्तिहरूबिचकै आपसी वैमनस्य, अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा र द्वन्द्वले एक दशक पूरा नहुँदै मूल उपलब्धि प्रजातान्त्रिक प्रणाली नै गुमाउनुपयो ।

निर्दलीय पञ्चायती निरङ्कुशताको उकुसमुकुसबाट मुक्तिका लागि जनता बिस्तारै सचेत हुँदै गए । भूमिगत रूपमै भए पनि राजनीतिक दलहरूले त्यसमा इन्धन थपेर प्रजातन्त्रको इन्जिन सक्रिय राखे । विद्यार्थी आन्दोलन हुँदै महिला, किसान, मजदुरलगायत क्षेत्र सङ्गठित हुन थाल्यो । जनताको कठोर आन्दोलनले तीन दशकपछि बहुदलीय व्यवस्था पुनर्प्राप्ति भयो । तर, शासन र सत्ता प्राप्तिसँगै नेताहरूमा बढेको दम्भ र दलभित्रको अव्यवस्थाले कुनै पनि सरकार पूरा अवधि टिक्न सकेनन् । पाँच वर्षअगाडि परास्त गरेको पञ्चायती शक्तिलाई नै अगाडि लाएर

सत्तारोहणका खेलले खस्कंदो वैचारिकता र नेतृत्वको निहुरिएको शिर बहुदलीय व्यवस्था कमजोर बन्ने कारण बन्यो । परिवर्तनका लागि लामो सङ्घर्ष गरेका प्रजातान्त्रिक शक्ति नै सत्ताको लुछाचुंडीमा लिप्त भएपछि दशक पार गर्दै गर्दा अन्ततः फेरि जनअधिकार गुम्यो । जनअधिकारका लागि फेरि पनि आन्दोलन गर्नुपर्ने बाध्यता आइलाग्यो । २०६२-६३ मा चेतावनीसहित नागरिकले दलहरूलाई फेरि पनि साथ दिए ।

आफूले बनाएको कानून आफूलाई लागु नहुने प्रणाली निरङ्कुश राजतन्त्र थियो, जसलाई २०४६ सालमै अन्त्य गरियो । अनि जन्मदै शासक हुने र जीवनभर शासनसत्तामा रहने प्रणाली भएको राजतन्त्रलाई आधारभूत रूपमा २०६३ जेठ ४ गते र प्रक्रियागत रूपमा २०६५ जेठ १५ गते समाप्त गरियो ।

राज्यको शासक र दलको नेतृत्व जनमतका आधारमा आवधिक रूपमा परिवर्तन सामाजिक-सांस्कृतिक रूपान्तरणका महत्त्वपूर्ण पाटा हुन् । संस्कारकै कुरा गर्दा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रले जीवन रहेसम्म कार्यकारी पदको शीर्षासन र एउटै पुस्ताले दशकौं शासनको परिकल्पना गर्दैन । तर, हाम्रो सन्दर्भमा बहुदलीय व्यवस्था आएको तीन दशकदेखि मुलुकको शीर्ष पद र राजनीति आधा दर्जन व्यक्तिको वरिपरि मात्र घुम्ने वा घुमाउने अवस्था विद्यमान छ । संसद्कै कुरा गर्दा सातवटा निर्वाचनसम्म एउटै व्यक्ति निरन्तर उम्मेदवार हुने र पटक पटक एउटै व्यक्ति कार्यकारी नेतृत्वमा पुग्नुमा गर्व गर्ने कुरा अर्को सोचनीय पक्ष हो ।

यसो भन्दै गर्दा मननयोग्य कुरा के पनि हो भने सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तनको यात्रा राजनीतिक प्रणाली परिवर्तनभन्दा अझ कठिन देखिएको छ । लोकतन्त्रको टिकाउ र विकासका लागि सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन जीवनको पाटो हुनुपर्दो रहेछ । अन्यथा प्राप्त उपलब्धि पनि खोसिन सक्छन् भन्ने उदाहरण २०१७ र २०६१ सालका घटना साक्षी छन् । यो सबै तह र क्षेत्रको नेतृत्वले मनन गरी व्यवहार गर्नुपर्ने विषय बनेका छ ।

लोकतन्त्र : सुनिने होइन, देखिने नेतृत्वको खोजी

लोकतन्त्रको एउटा विशेषता पारदर्शिता हो, जहाँ आमनागरिक हरेक व्यक्ति र विशेष गरी नेतृत्वको बोली र कामबिच सामीप्य खोज्छन् । लोकतन्त्र नीति, विधि, विधान, पद्धति र प्रक्रियामा चल्ने व्यवस्था हो । त्यसको परीक्षण र पालना सबैभन्दा पहिला निर्णय गर्ने व्यक्ति र तहले गर्नुपर्छ । लोकतान्त्रिक प्रणाली 'नागरिक सुन्ने र नेता सुनाउने' होइन, 'नागरिक सुनाउने र हेर्ने अनि नेतृत्व सुन्ने र देखिने' शासन व्यवस्था हो । जनता नेतालाई ऐनाको रूपमा देख्न चाहन्छन्, जहाँ प्रत्येक भनाइको प्रतिबिम्ब जीवनमा देखिन्छ । नेतृत्वका हरेक पाइलालाई व्यवहारमा जाँचिन्छ ।

विश्वको इतिहासले भन्छ— जबसम्म नतिजा हासिल हुँदैन, आन्दोलन र मुद्दाको अविचलित निरन्तरता यसको अपरिहार्य पक्ष हो । लोकतन्त्रको मात्र होइन, महिलाको मताधिकार आन्दोलनको समेत जननी मानिने अमेरिकामा पनि कानुनी रूपमा पूर्ण समानताका लागि भन्डै शताब्दी लागेको थियो । संसदीय व्यवस्थाको जग मानिने बेलायतले अझै समान मताधिकारको शताब्दी मनाउन पाएका छैनन् । यसको अर्थ राजनीतिक आन्दोलन परियोजनाभैँ अवधि तोकेर उपलब्धि मापन गर्न सक्ने क्षेत्र होइन । ठाउँ र परिस्थितिअनुसार कतै थोरै समयमै बढी उपलब्धि हुन सक्छ भने कतै लामो समय लाग्न सक्छ । तर, परिवर्तनका अभियन्तालाई थाक्ने, निराश हुने र किनारा लाग्ने छुट छैन । धैर्यतासहितको निरन्तरता राजनीतिक अभीष्ट प्राप्तिको एक मात्र बाटो हो ।

परिवर्तन हुन नसकेको राज्यको दृष्टिकोण

राजनीतिक प्रणाली परिवर्तन भएपछि त्यसको मान्यताअनुसार चल्ने पहिलो संस्था राज्य हुनुपर्ने हो तर हाम्रो सन्दर्भ त्यस्तो देखिएन । राज्य आफैँले सङ्घीयताको मर्म पूर्ण रूपमा आत्मसात् गर्न सकेको छैन । सङ्घीयताअन्तर्गत सङ्घीय सांसदको मूल काम संविधान प्रदत्त हक र

अधिकार नागरिक तहमा सहज रूपले उपभोग गर्न सक्ने गरी नीति र कानून निर्माणमा केन्द्रित हुनुपर्ने हो । स्थानीय सेवासुविधा र पूर्वाधार विकासको काम पालिका तहले गर्छ । राष्ट्रिय महत्त्वका पूर्वाधारबारे सङ्घीय तहमा छलफल हुनु अत्यावश्यक हुन्छ । तर, केन्द्रीकृत राज्य प्रणालीमा भैं सङ्घीय सांसदहरू निर्वाचन क्षेत्रको पूर्वाधार विकासको परियोजना बोकेर हिँड्नु र राज्यसत्ता पनि त्यसैको लहैलहैमा लाग्नु परिवर्तित राज्य संरचनालाई आत्मसात् गर्न नसक्नु हो ।

संविधान घोषणासँगै त्यसैका हस्ताक्षरकर्ताबिच राज्यद्वारा विभेदित व्यवहार सुरु गरिनु संविधानको मर्म र भावना विपरीत थियो । यसलाई २०७४ को निर्वाचनपछि भनै फराकिलो बनाइयो ।

२०७४ मा सङ्घीयताअनुसार पहिलो निर्वाचन भयो । शासनका तीनै तहमा निर्वाचित सरकार बने । त्यसपछि तहगत भूमिका परिवर्तन हुनुपर्थ्यो । समग्र राष्ट्र भएर सोच्नुपर्ने सङ्घीय तह र सांसदले स्थानीय परियोजना बोकेर जाने कुरा रोकिनुपर्थ्यो तर त्यस्तो भएन । यी सबै प्रणालीमाथिकै विडम्बना बन्न पुगे ।

सङ्घीय संसद् र सरकारले आमनेपालीका लागि विकासको प्रतिफलमा समान पहुँचको सुनिश्चितता हुने गरी साधन र स्रोतको विन्यासमा जोड दिनुपर्ने थियो । तर, अहिले पनि राज्यको साधन र स्रोत पहुँचवालाको क्षेत्रमा केन्द्रित छ । यसको ज्वलन्त उदाहरणका लागि 'चालु आ.व. २०८०/०८१ को विकास बजेटको आधा रकम चारवटा निर्वाचन क्षेत्रमा केन्द्रित गरियो' भनेर संसद्मा गरिएको हङ्गामा नै काफी छ । यस्ता कुराको सार्वजनिक अडिट हुन र राज्य त्यसलाई सुन्न एवं सुध्न तयार हुनुपर्छ ।

सामाजिक न्याय : समाजवाद निर्माणको आधार

हाम्रो संविधानको लक्ष्य समाजवादोन्मुख परिवर्तन हो । सामाजिक न्यायतर्फको यात्राबिना त्यस दिशामा अगाडि बढ्न सम्भव छैन । 'रूप' मा

यसका लागि किनारामा परे/पारिएका हरेक समुदायका मुद्दा पहिचान र उठानमा सरोकारवाला समुदायको चासो अलि बढी होला । तर, 'सार' मा यो संविधानका पक्षपाती र समाजवादी सोच राख्ने सबैको साभा मुद्दा हुनुपर्छ । इतिहासले पनि त्यही देखाएको छ ।

बेलायतको सडकमा महिलाहरू सङ्गठित हुँदै गर्दा संसद्मा जोन स्टुआर्ट मिल समान अधिकारको विधेयक दर्ता गराउँदै थिए । आन्दोलनभित्रैबाट लास्साले फर्नान्डेजहरूले 'सार्वजनिक स्थान महिलाको होइन' भन्दै गर्दा अगस्त बेबेल र एङ्गोल्सहरू महिला विरुद्ध विभेदको जरा खोतल्दै समानताको पक्षमा पुस्तकका ठेली नै तयार गरेर सचेतना अभियानमा इन्धन भर्दै थिए । यसर्थ विश्व इतिहासले भन्छ— सामाजिक न्याय र लैङ्गिक समानताको अभियानमा सुरुदेखि नै न्यायिक सोच र विवेक राख्ने महिला र पुरुष (सबै) को संलग्नता रहँदै आएको छ ।

हाथै सन्दर्भमा पनि १९१० सालको मुलुकी ऐनले दिएको अधिकारसमेत कटौती गरेर आएको नयाँ मुलुकी ऐन, २०२० का विरुद्ध महिला अधिकारको भन्डा उठाउन सिकाउनेमा पुरुष नेतृत्व नै अग्रपङ्क्तिमा थियो । २००६ सालमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको घोषणापत्र तयार गर्दा होस् वा नेपाली कङ्ग्रेस गठन हुँदा समानताको विषय समावेश गर्दै गर्दा, नेतृत्वमा पुष्पलाल र बिपी कोइरालाहरू नै थिए । २०६३ सालमा संसद्बाट प्रस्ताव अगाडि बढाउने चार जनामध्ये दुई जना पुरुष सांसद थिए भने सबै दलका नेता र संसद्का सभामुख पुरुष नै थिए । यसर्थ समानताका लागि शक्ति विन्यास र व्यवहारको विषय यौनाङ्गसँग होइन, सोचसँग सम्बन्धित विषय हुन् ।

समग्रमा भन्दा सामाजिक न्याय समाजवाद निर्माणको आधार हो । व्यवहार बदल्ने सही सोच/दृष्टिकोणले हो, यौनिक पहिचानले होइन । यसर्थ, साँचो अर्थमा समाजवादी लक्ष्य बोकेका नागरिक हुन् वा नेतृत्व, सामाजिक न्याय र समानताको मुद्दामा स्पष्ट दृष्टिकोणसाथ एक ठाउँ हुनै पर्छ ।

विगतको सिकाइबाट आगतका लागि सुभाव

वर्तमान प्रणालीमा जनताबिचको अभियान र आन्दोलनले वातावरण तयार गरे पनि नीतिगत परिवर्तनको मूल थलो संसद् हो । वर्तमान नेपालको वास्तविकता मात्र होइन, विश्वको ऐतिहासिक यथार्थ पनि यही हो । तर, यसलाई सकारात्मक दिशामा चलायमान बनाउन समाजमा विद्यमान वर्गीय, लैङ्गिक, जातीय, क्षेत्रीय आधारमा सामाजिक न्यायको पक्षमा उठान हुने मुद्दा, विषय, आन्दोलन र अभियानमा रहेको गतिशीलता एवं क्रियाशीलता आवश्यक छ । 'अन्ततोगत्वा राजनीति नागरिकको हक, हित, सम्मान र समृद्धिका लागि हो' भन्ने कुरा क्षणभर पनि भुल्न मिल्दैन । यसर्थ, विगतको अनुभवका आधारमा राजनीतिक दल, संसद् र संसद् सचिवालयले गर्ने पर्ने केही काम वा विषयलाई यहाँ सुभावका रूपमा समावेश गरिएको छ ।

प्राथमिकतामा अभिमुखीकरण कार्यक्रम

संस्थागत रूपमा हामी केन्द्रीकृत शासन प्रणालीबाट सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा पुगेको भन्डै दशक बित्यो । तर, हामी यस प्रणालीमा अबै अम्यस्त भइनसकेको यथार्थ हाम्रो सोचाइ र गराइमा देखिन्छ । यसर्थ, फरक पृष्ठभूमि र परिवेशबाट निर्वाचित भई आएका जनप्रतिनिधिहरूले सङ्घीय सांसदको रूपमा निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व महत्त्वपूर्ण हुन्छ । विगतको अनुभव हेर्दा हाम्रो सिक्ने र सिकाउने संस्थागत संरचना कमजोर छ । यसको सुधारका लागि कुनै एउटा पक्षले मात्र ध्यान दिएर पुग्ने देखिँदैन । सबै क्षेत्र संवेदनशील र विवेकी हुनुपर्छ ।

यस कारण निर्वाचित भएर आएको सुरुआती दिनमै नयाँ जनप्रतिनिधिले गर्ने काम, विधि, प्रक्रिया र पद्धतिबारे अभिमुखीकरण आवश्यक हुन्छ । यस विषयमा सम्बद्ध दल, सांसद् र संसद् सचिवालय सबैले दायित्वबोध गर्नुपर्छ । आवश्यक पर्दा पुराना सदस्यहरूसँग संस्थागत रूपमै अनुभव

आदानप्रदान गर्न सक्ता थप लाभदायी हुन सक्छ । जनप्रतिनिधिहरूले निःसङ्कोच आफूलाई आवश्यक विषयमा अभिमुखीकरण र सन्दर्भ सामग्रीको उपलब्धताका लागि माग गर्नुपर्छ । संसद् पुस्तकालयमा भएका सामग्रीहरूको प्रयोग र आवश्यक सामग्री थप गर्नसमेत सांसदहरू आफैले पहल गर्नुपर्छ ।

उम्मेदवार दलको : प्रतिनिधि सबैको

दलीय प्रणालीमा निर्वाचनको समयमा मत माग्दा आमरूपमा उम्मेदवारहरू कुनै दलका हुन्छन् । तर, निर्वाचित भएपछि ती जनप्रतिनिधिहरू आफूलाई सबै नागरिकको प्रतिनिधिका रूपमा उभ्याउन सक्नुपर्छ । नीति, कानून र कार्ययोजना बनाउँदै गर्दा सङ्घीय जनप्रतिनिधिहरूले सिङ्गो राष्ट्रको प्रतिनिधिका रूपमा सोच्नुपर्छ । आफूले बनाउँदै गरेको नीति र कानूनले सरोकारवाला नागरिकलाई समन्यायिक प्रतिफल दिन सक्छ कि सक्तैन ? समाजमा अझै पनि किनारामा परे/पारिएका लिङ्ग, क्षेत्र, वर्ग, समुदायलाई मूल धारमा ल्याउन र समान हैसियतमा पुऱ्याउन सहयोगी बन्ध/बन्दैन भन्ने कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु जरुरी छ । यसका लागि तथ्य र तर्कपूर्ण सुझावसहित आफूलाई प्रस्तुत गर्ने र आवश्यकताअनुसार सम्बन्धित क्षेत्रका समुदाय, विज्ञ, विशेषज्ञसंगको सम्पर्क-सम्बन्धलाई फराकिलो एवं बलियो बनाउन निरन्तर प्रयत्न हुनुपर्छ ।

त्यसै गरी प्रदेश, पालिका र वडा तहसम्मका जनप्रतिनिधिहरूले आफूले प्रतिनिधित्व गर्ने क्षेत्रभित्रका सबै नागरिक र जनतासमेतको प्रतिनिधिको रूपमा पूर्वाधार र मानवीय विकास एवं सेवा प्रवाहमा सबैको समान पहुँच र अवसर विस्तार गर्ने काममा आफूलाई अब्बल साबित गर्न लाग्नुपर्छ । पाँच वर्षको कार्यकाल खासै लामो नहुने हुँदा त्यस अवधिमा गरिएको कामले सकेसम्म दीर्घकालीन छाप छाड्न सकोस् र कार्यकाल सकिएपछि नागरिकको लाइनमा उभिएर विगतमा आफूले गरेको कामबाट शासित हुँदा पनि गर्व गर्ने ठाउँ रहोस् भन्ने कुरामा ध्यान केन्द्रित गर्नु राम्रो हुन्छ ।

त्यसले मात्र लोकतन्त्रको सबलीकरण हुन्छ । साथै, नागरिकको मर्यादा र सम्मान उचो बनाउन सकिन्छ ।

जनप्रतिनिधि : अवसरसँगै दायित्व र कर्तव्य

कानूनको मस्यौदा तयार गर्नेदेखि पारित गर्नेसम्मको प्रक्रिया लामो र भन्फटिलो हुन्छ । तर, जति भन्फटिलो भए पनि हरेक जनप्रतिनिधि कानून निर्माण प्रक्रियाबारे स्पष्ट हुनु पहिलो दायित्व, कर्तव्य र जिम्मेवारी हो । यस विषयमा आफ्ना सदस्यहरूलाई जानकार बनाउने पहिलो दायित्व सम्बन्धित दलको हो । यसमा आआफ्ना संसदीय दलले ध्यान दिनुपर्छ । अझ संसद् सचिवालयले त यसको जिम्मेवारी नै लिनुपर्छ । यसका लागि जनप्रतिनिधिहरूको तत्परता, चासो र पहल निर्णायक पक्ष हो ।

हरेक तह र पदको जनप्रतिनिधि हुनु 'अवसरभन्दा बढी दायित्व' र 'अधिकारभन्दा बढी कर्तव्य' सँग जोडिएको छ भन्ने कुरा बोध गर्न सकियो भने मात्र आफ्नो भूमिका प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । जनप्रतिनिधिलाई कसैले अन्तरक्रिया वा अभिमुखीकरणका लागि बोलाउँदा जाने मात्र होइन, आफूलाई आवश्यकता अनुभूत भएको विषयमा कार्यक्रमको माग पनि गर्नुपर्छ । त्यस्तो माग मूलतः आफू आबद्ध रहेको पार्टी, संसदीय दल, संसद् सचिवालयमा राख्ने हो तर समिति वा अन्य सम्बन्धित निकायमार्फत पनि माग गर्न सकिन्छ । कतिपय अवस्थामा संसद्भित्र 'मन र मत' मिल्ने सदस्यहरूले सामूहिक रूपमा वा आफ्नै पहलमा पनि जानकार/विज्ञता भएका व्यक्तिहरूको पहिचान गरी सिकाइका लागि आग्रह गर्न सकिन्छ । समयले अनुमति दिएसम्म आमनागरिकको हितका पक्षमा आफूले जानेको ज्ञान र सिप बाँड्न सामान्यतः सबैले सहयोग नै गरेको विगतको अनुभव छ ।

कानून निर्माण र कार्यान्वयनमा तहगत समन्वय

सङ्घीय प्रणालीमा मूलतः संविधानसम्मत नीति र कानून बनाउने काम सङ्घीय संसद्को हो भने कानूनसम्मत सेवा र सुविधा सहज

रूपमा नागरिकबिच प्रवाह गर्ने मूल दायित्व पालिका तहको हो । यी दुई तहको बिचमा रहेर विकास निर्माण र सेवा प्रवाहको काममा समन्वय र सहकार्यका लागि सहजीकरण गर्ने कामको नेतृत्व प्रदेश तहले लिन सक्ता सङ्घीय प्रणालीमा प्रदेशको औचित्य पुष्टि गर्नुका साथै काम सहजतापूर्वक गर्न सकिन्छ । यसका लागि कानुन निर्माण प्रक्रियादेखि नै तीनै तहबिच समन्वय र सहकार्य गर्दै नागरिक तहसम्म पुग्न सके कानुनको प्रभावकारिता बढ्नेछ ।

कुनै पनि विधेयक सचिवालयमा दर्ता भएर वितरण भएसँगै सङ्घीय संसद्को वेब पेजमा उपलब्ध हुने हुँदा नागरिकको जीवनसँग जोडिएका विषयमा प्रस्तुत भएका विधेयकमा तीनै तहका जनप्रतिनिधि र नागरिक समाजसमेतले इच्छित सुभाव पठाउन सहज भएको छ । कानुन निर्माणदेखि कार्यान्वयनसम्म तीनै तहबिच समन्वय र सहभागिताको प्रणाली स्थापित भए मात्र नागरिक अधिकार र सुशासनको सुदृढीकरणका पक्षमा थप योगदान पुग्नेछ ।

संस्थागत सबलीकरण र सहयोगको उपलब्धता

कानुन निर्माणको विषय होस् वा संसद्सम्बन्धी अन्य विषयमा, नीतिगत तहमा विगतको कामबारे आवश्यक जानकारी उपलब्ध गराउने काम संसद् सचिवालयको हो । कतिपय विषयमा सांसदहरूले निजी विधेयक बनाउन चाहे त्यसको तयारीमा सहयोग गर्नु सचिवालयको दायित्व हो । तर, संसद् सचिवालयको विद्यमान क्षमता र विज्ञताबाट मात्र यो सबै काम सम्भव नहुन सक्छ । यसका लागि कानुन बनाउने निकायको कानुन शाखा मजबुत बनाउनु पहिलो सर्त हो ।

वर्तमान भूमण्डलीकृत युगमा सूचना नै सबैभन्दा बलियो शक्ति भएको छ । कानुन बनाउने ठाउँमा त अफ्र देश र दुनियाँका जानकारीहरूको आधारमा बहस र तर्क गर्नुपर्ने हुन्छ । तथ्य र तर्कको स्रोत अध्ययन र

अनुसन्धानका निष्कर्ष हुन् । यसका लागि संसद्भिन्न अध्ययन तथा अनुसन्धान शाखा अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण निकाय हो । यो निकाय संसद्को कामसँग सम्बन्धित रहेर सांसदले आवश्यक ठानेका हरेक विषयको सूचना, तथ्य, तथ्याङ्क र जानकारीसहितको औपचारिक र भरपर्दो सूचना व्यवस्थापनमा अब्बल हुनुपर्छ । यसलाई जनशक्ति, विज्ञता, प्रविधि, सूचना र ज्ञान उत्पादन र व्यवस्थापनलगायत दृष्टिबाट थप सुदृढ बनाइनु आवश्यक छ । यसका लागि संसद् सचिवालयको क्रियाशीलता, सरकारको सहयोग, दलहरूको समन्वय र सांसदहरूको पहल निरन्तर आवश्यक पर्छ ।

सङ्घीयताको मर्मअनुसार नीति र योजना

सङ्घीयता हाम्रो नयाँ प्रयोग हो । २०४८ देखि २०७० सालसम्म हामीले केन्द्रीकृत राज्य प्रणालीअन्तर्गतको निर्वाचन लड्यौं । त्यतिखेर निर्वाचन क्षेत्रको पूर्वाधार विकासदेखि जनताका सेवासुविधाका विषयसम्म प्रतिनिधि सभा सदस्यको दायित्वमा पर्छ । अहिले स्थापित नयाँ शासन प्रणालीमा जनप्रतिनिधिका तहगत भूमिका संविधानमै सूचीकृत छन् । तर, हाम्रो सोच र व्यवहार परिवर्तन हुन नसक्ता तीनै तहको निर्वाचनमा एकै खालको प्रतिबद्धता सुनिन्छ— पूर्वाधार विकासमा केन्द्रित । यसकै कारण विवादित मात्र होइन, विभेदितसमेत रहेको निर्वाचन क्षेत्र पूर्वाधार विकास कार्यक्रमको निरन्तरतामा जोड दिएको देखिन्छ । तर, जनताले भने यसलाई अनियमितताको केन्द्रका रूपमा लिएको पाइन्छ ।

स्थानीय पूर्वाधार विकास निर्माणको काम पालिकाको कार्यक्षेत्र हो । प्रदेश र सङ्घीय तहका प्रतिनिधिले ठुला आयोजनाहरू आवश्यकता र औचित्यका आधारमा वार्षिक नीति, कार्यक्रम र बजेटमा कार्ययोजना पार्न पहल गर्ने हो । अबका दिनमा पूर्वाधार होस वा मानवीय विकास, सबै योजना पहिचानका लागि तहगत जनप्रतिनिधिहरू कहाँ, कहिले र कसरी एकै ठाउँमा जोडिने भन्नेबारेमा सङ्घीयताको मर्म र भावनाअनुरूप नीतिगत

र व्यवहारगत समन्वय र सहकार्यको संयन्त्र विकास गरी कामलाई थप सरल र सहज बनाइनुपर्छ ।

महिला जनप्रतिनिधिबिच समन्वय र सहकार्य

सामान्यतः नेपाल जब अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा कुनै विषयमा प्रतिबद्धता जाहेर गरेर आउँछ, तत्काललाई उत्साहका साथ त्यसको कार्यान्वयन गर्छ । तर, जब त्यसको काम परम्परागत रूपमा स्थापित मान्यता विरुद्ध सामाजिक रूपान्तरणको पक्षमा सबल र परिणाममुखी बन्न थाल्छ, त्यसलाई किनारा लगाइन्छ । सूचीकृत गर्दै जाने हो भने यस्ता थुप्रै उदाहरण छन् । त्यसैमध्येको एउटा हो महिला सांसद समूह (महिला ककस) ।

इन्टरपार्लियामेन्टरी युनियन (आइपियु) को सदस्यका रूपमा २०५८ सालमा औपचारिक रूपमा स्थापित महिला सांसद समूहमार्फत अन्तरपार्टी महिला जनप्रतिनिधिबिच सहकार्यको प्रभाव देखिन थालेको थियो । २०६४ मा आइपुग्दा यसलाई अनौपचारिक समूहका रूपमा अभ्यास गरियो । यद्यपि महिला ककस विद्यमान रहेको जानकारीका लागि आइपियुमा यसको नियमावली भने पेस गरियो । २०७० पछि संविधान घोषणा नहुन्जेल महिला ककसमाथि अघोषित प्रतिबन्धै लगाइयो । परिणाम, महिला जनप्रतिनिधिको सङ्ख्या ठुलो भए पनि सहकार्य प्रभावकारी हुन सकेन । २०७२ असोज ३ गते संविधान घोषणापछि २०७३ पुसमा अनौपचारिक रूपमा 'महिला सांसद समन्वय समिति' बन्यो । यसले मुलुकी देवानी संहिता, स्थानीय तह निर्वाचन ऐन र दल दर्तासम्बन्धी ऐन निर्माणमा लैङ्गिक न्यायको पक्षमा परिणाममुखी काम गर्ने अवसर मिल्यो ।

पहिलो सङ्घीय संसदको गठन २०७४ पछि पनि नियमसम्मत ककस बनाउने व्यवस्था स्वीकृत भएन । समाजमा बालिका र किशोरीमाथिको अपराध अति हुन थालेपछि २०७७ असोजमा अनौपचारिक रूपमा 'लैङ्गिक

न्यायका लागि सङ्घीय सांसद समूह बनाएर लैङ्गिक मुद्दामा समन्वय गर्न थालियो । यस संयन्त्रले प्रतिनिधि सभामा महिला समिति र राष्ट्रिय सभामा राष्ट्रिय सरोकार तथा समन्वय समितिसँगको सहकार्यमा महिला विरुद्ध हुने यौन हिंसा, तेजाव प्रहार, संविधानसम्मत महिला सहभागिता, आमाको नाममा नागरिकतालगायतका विषयमा साभ्ना मत बनाउने र नीतिगत पैरवीमा अन्तिमसम्म क्रियाशील रहयो ।

निरन्तर पहलको परिणाम २०७९ को दोस्रो सङ्घीय निर्वाचनपछि 'महिला समन्वय समिति' गठन गर्न सकिने प्रावधान नियमावलीमा समावेश छ । यद्यपि प्रतिनिधि सभाको एक वर्ष अर्थात् २० प्रतिशत समय सकिँदा पनि यो संयन्त्र गठन भएको छैन । महिला प्रतिनिधिहरूबिच लैङ्गिक समानता र समावेशिताको सन्दर्भमा विषयगत र तहगत रूपमा समन्वय र सहकार्यका लागि यस्तो साभ्ना संयन्त्र निर्माण र सबलीकरण प्रदेश तहमा समेत हुनुपर्छ । यस्ता संयन्त्रले जननिर्वाचित महिलालाई औपचारिक मञ्चको रूपमा क्रियाशील हुन र नेतृत्व स्थापित गर्न सहयोग पुग्नेछ । यसबाट सामाजिक रूपान्तरणको प्रक्रियामा थप योगदान पुग्ने कुरालाई सकारात्मक रूपमा लिनुपर्छ ।

नेतृत्वको अन्तरपुस्ता समन्वय र हस्तान्तरण

राजतन्त्र जन्मदै शासक हुने र बाँचुन्जेल शासन गर्ने प्रणाली हो । त्यसलाई संविधानको दायरामा ल्याए पनि मौका मिलेबित्तिकै लोकतन्त्रमाथि धावा बोल्ने प्रवृत्ति (२०१७ र २०६१) को परिणाम राजतन्त्र समाप्त भई गणतन्त्र स्थापना हुन पुग्यो । 'अति गर्दा खती हुन्छ' भन्ने नेपाली उखानको यो सार्थकता दलीय नेतृत्वले पनि महसुस गर्नुपर्छ ।

२०४८ सालबाट सुरु भएको बहुदलीय प्रतिस्पर्धाअन्तर्गत सातौँ पटक निर्वाचन हुँदासमेत भन्डै अढाई दर्जन व्यक्ति निरन्तर सांसदको उम्मेदवार रहेको तथ्यले सिङ्गो नेपाली समाजलाई जिस्क्याइरहेछ । बाँचुन्जेल

पद' को प्रवृत्तिले कोही आजीवन उम्मेदवार भइरहने र नागरिकका चार पुस्तासम्मले एउटै व्यक्तिको मतदाता हुनुपर्ने अवस्थाका कारण राजनीतिमा पुस्तान्तरणको आवाज उठ्न थालेको हो ।

स्थानीय तहको पालिका प्रमुखमा दुई पटक निर्वाचित भइसकेपछि सो व्यक्ति सोही तहको कुनै पनि पदमा उम्मेदवार हुन नपाउने संवैधानिक व्यवस्था छ (धारा २१५-२१६) । यसले आवधिक नेतृत्व परिवर्तनको परिकल्पना गरेको हो तर कानुनले अनिवार्य नगरेसम्म व्यवहार नगर्ने प्रवृत्तिका कारण प्रदेश र सङ्घीय तहमा त्यसो हुन सकेको छैन । प्रवृत्ति र नैतिक मान्यताका आधारमा यो कुरा स्थापित गर्ने हो भने अब एउटा व्यक्ति एउटै पदमा निरन्तर कति पटकसम्म उम्मेदवार हुने ? राज्य संयन्त्रको कार्यकारी प्रमुख कति पटकसम्म हुने ? जस्ता विषयमा कानुनी व्यवस्था हुनुपर्छ भन्ने बहस सुरु भएको छ । दलीय नेतृत्वको सन्दर्भमा पनि विधानतः उमेर वा पटकको व्यवस्था हुनुपर्ने बहस जारी छ । यसकै कारण निश्चित समयपछि स्वैच्छिक पदत्यागको प्रवृत्ति विकास नहुनु हो भन्ने कुरा नेतृत्वले बुझ्नुपर्छ । नेतृत्व विकासका लागि अन्तरपुस्ता समन्वय र आवधिक रूपमा स्वैच्छिक हस्तान्तरण प्रणाली बसाइनुपर्छ ।

जनप्रतिनिधिका सचिवालयको भूमिका र मापदण्ड

संसद्सँग सम्बन्धित काममा सहयोगका लागि हरेक सांसदका लागि एक जना स्वकीय सचिवको व्यवस्था हुँदै आएको छ । सांसदको व्यक्तिगत सचिवालयको मूल जिम्मेवारी भएकाले त्यस्तो व्यक्ति स्वाभाविकै रूपमा सहज र विश्वासिलो हुनुपर्छ । उनीहरूको योग्यता, काम गर्ने क्षमता र सिपको विषयलाई अनदेखा गर्न मिल्दैन । विगतमा स्वकीय सचिव नियुक्त गर्दा कामको परिभाषाअनुसार योग्यता र क्षमतामा ध्यान पुगेको देखिँदैन ।

स्वकीय सचिवको योग्यताबारे संसद् सचिवालय आफै पनि स्पष्ट देखिँदैन । बाह्य सञ्चार माध्यम र सार्वजनिक रूपमा पनि काम र

पदअनुसार योग्य व्यक्ति छ कि छैन भन्नुभन्दा पनि नाता-सम्बन्धका आधारमा मात्र समाचार बनाउने कुरामा केन्द्रित रहेर टिप्पणी गरेको देखिन्छ ।

यस सन्दर्भमा पहिलो कुरा राज्यले जुन तहको सेवासुविधा दिन्छ, सोहीसरहको न्यूनतम शैक्षिक योग्यतालगायत कामसँग सम्बन्धित अन्य मापदण्ड तोक्ने काम संसद् सचिवालयबाटै गर्दा राम्रो हुन्छ । त्यसबाहेक जिम्मेवारीअनुसार कामको गुणस्तर विकास गर्न सम्बन्धित पार्टी र संसदीय दलले नियमित रूपमा क्षमता अभिवृद्धिका तालिम र भूमिकाको अनुगमन गर्नु राम्रो हुन्छ ।

स्वकीय सचिवका लागि कम्तीमा पनि संसद्सम्बन्धी कामको सहजीकरण, आवश्यक सामग्री र सूचना सङ्कलन, संसद्मा बोल्ने विषयको तयारीमा सहयोग, विधेयकमाथि संशोधन तयारीमा सहजीकरणलगायत दैनिक कार्यक्रमको जायरी व्यवस्थापन गरी आधारभूत समन्वय र सहयोग गर्नुपर्ने काम हुन् । यसबाहेक विज्ञ/विशेषज्ञसँगको सम्पर्क-समन्वय र प्रशासनिक काममा आवश्यक सहयोग पनि स्वकीय सचिवको भूमिका हुन आउँछ । यी सबै कामका लागि स्वकीय सचिव बन्न आवश्यक योग्यता र क्षमताको मापदण्ड तोके मात्र काम लगाउने र गर्ने दुवैका लागि सहज हुनेछ ।

**

सन्दर्भ सामग्री

निर्वाचन आयोग (२०७३), नेपालको निर्वाचन इतिहास, निर्वाचन आयोग, कान्तिपथ, काठमाडौं ।

निर्वाचन आयोग (२०७४), प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन, २०७४, निर्वाचन परिणाम पुस्तक, निर्वाचन आयोग, कान्तिपथ, काठमाडौं ।

निर्वाचन आयोग (२०७४), प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, २०७४, निर्वाचन परिणाम पुस्तक, निर्वाचन आयोग, निर्वाचन आयोग, कान्तिपथ, काठमाडौं ।

निर्वाचन आयोग (२०७४), स्थानीय तह निर्वाचन, २०७४, निर्वाचन परिणाम पुस्तक (प्रदेश १, प्रदेश २, प्रदेश ३, प्रदेश ४, प्रदेश ५, प्रदेश ६ र प्रदेश ७), निर्वाचन आयोग, कान्तिपथ, काठमाडौं ।

निर्वाचन आयोग (२०७९), स्थानीय तह निर्वाचन, २०७९, निर्वाचन परिणाम (<https://election.gov.np/np/page/notices-II>), कान्तिपथ, काठमाडौं ।

निर्वाचन आयोग (२०७९), प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, २०७९, निर्वाचन परिणाम (<https://election.gov.np/np/page/notices-II>), कान्तिपथ, काठमाडौं ।

निर्वाचन आयोग (२०७९), प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन, २०७९, निर्वाचन परिणाम (<https://election.gov.np/np/page/notices-II>), कान्तिपथ, काठमाडौं ।

नेकपा एमाले (२०६९), संविधान सभाको श्वेतपत्र, नेकपा एमाले, नवयुग
सहकारी प्रेस, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार (२००४), नेपाल सरकारको संवैधानिक कानून-२००४,
गोरखापत्र छापाखानामा मुद्रित ।

नेपाल सरकार (२००७), नेपालको अन्तरिम शासन विधान-२००७, नेपाल
कानून आयोग ।

नेपाल सरकार (२०१५), नेपालको संविधान, श्री ५ को सरकार, सिंहदरबार,
काठमाडौं ।

नेपाल सरकार (२०१९), नेपालको संविधान, श्री ५ को सरकार, सिंहदरबार,
काठमाडौं ।

नेपाल सरकार (२०६३), नेपालको अन्तरिम संविधान-२०६३, नेपाल सरकार,
सिंहदरबार, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान, नेपाल सरकार, सिंहदरबार,
काठमाडौं ।

नेपाल सरकार (२०७३), राजनीतिक दल दर्तासम्बन्धी ऐन, नेपाल कानून
आयोग ।

नेपाल सरकार (२०७३), स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, नेपाल सरकार,
सिंहदरबार, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार (२०७४), मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, नेपाल कानून
आयोग ।

नेपाल सरकार (२०७९), नागरिकता ऐन (पहिलो संशोधन), कानून, न्याय
तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

पाण्डे, विन्दा (२०५७), नेपालको श्रमिक आन्दोलनमा महिला सहभागिता,
नेपाल ट्रेड युनियन महासङ्घ (जिफन्ट), काठमाडौं ।

पाण्डे, विन्दा (२०७६), समानताका पाइला, फाइन प्रिन्ट प्रा. लि., काठमाडौं ।

पाण्डे, विन्दा (२०७८), धर्तीमाथिको दाबी : अधिकारको लडाइँ, साङ्ग्रिल प्रकाशन, काठमाडौं ।

व्यवस्थापिका संसद् सचिवालय (२०७०), संविधान सभा दर्पण (२०६५-६९), व्यवस्थापिका संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

संविधान सभा सचिवालय (२०६९), बैठकको कारबाहीको संक्षिप्त विवरण (२०६५-६९) सूचना पत्र २, संविधान सभा सचिवालय, कार्यव्यवस्था शाखा, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

संविधान सभा सचिवालय (२०७२), बैठकको कारबाहीको संक्षिप्त विवरण (२०७०-७२) सूचनापत्र २, सङ्घीय संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

संसद् सचिवालय (२०५७), महिला सांसद समूहको निर्देशिका, संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

संसद् सचिवालय (२०६३), महिला समानतासम्बन्धी जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव, कार्यव्यवस्था शाखा, संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

सङ्घीय संसद् सचिवालय (२०७२), संसद्मा महिला सहभागिता (२०७०-७२), संविधान सभा सचिवालय, कार्यव्यवस्था शाखा, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

सङ्घीय संसद् सचिवालय (२०७५), संसद्मा महिला सहभागिता (२०१५-७५), सङ्घीय संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

सङ्घीय संसद् सचिवालय (२०७४-७९), प्रतिनिधि सभा पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाचौं, छैटौं, सातौं र एघारौं अधिवेशनका बैठकको कारबाहीको संक्षिप्त विवरण, सूचना पत्रहरू, सङ्घीय संसद् सचिवालय, कार्यव्यवस्था शाखा, संसद् भवन, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

सङ्घीय संसद् सचिवालय (२०७५), प्रतिनिधि सभा नियमावली (२०७५), सङ्घीय संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

सङ्घीय संसद् सचिवालय (२०७९), प्रतिनिधि सभा नियमावली (२०७९),
सङ्घीय संसद् सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

सङ्घीय संसद् सचिवालय (२०८०), समीक्षात्मक प्रतिवेदन : सङ्घीय
संसद् र प्रदेश सभा (२०७४-०७९), सङ्घीय संसद् सचिवालय,
सिंहदरबार, काठमाडौं ।

सिंह, मङ्गलादेवी (२०५१), नारी सङ्घर्षका पाइलाहरू, सेवा प्रिन्टिङ
प्रेस, काठमाडौं ।

Freedman, E.B. (2002). No Turning Back: The History of Feminism
and the Future of Women. New York, NY: Ballantine Books.

References Retrieved from website in March 2023.

<http://ecssba.rutgers.edu/docs/seneca.html>

<http://www.election.gov.np/election/nepali-electoral-history-66.html>

<http://www.let.rug.nl/usa/documents/1786-1800/thomas-paine-the-rights-of-man/text.php>

https://libcom.org/files/Petr_Kropotkin_The_Great_French_Revolution_1789-1793_letter.pdf

<https://people.bu.edu/chamley/Ec765-18/MC.pdf>

<https://www.archives.gov/files/press/press-kits/magna-carta/magna-carta-translation.pdf>

<https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/chartism>

<https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1869.pdf>

<https://www.eiu.edu/historia/Morgan2015.pdf>

<https://www.marxists.org/archive/bebel/1879/woman-socialism/index.htm>

<https://www.marxists.org/>

[archive/marx/works/download/pdf/origin_family.pdf](https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/origin_family.pdf)

<https://www.parliament.uk/>

[about/living-heritage/transformingsociety/
electionsvoting/chartists/overview/originsofparliament/](https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/electionsvoting/chartists/overview/originsofparliament/)

<https://www.parliament.uk/>

[about/living-heritage/transformingsociety/
electionsvoting/chartists/overview/demandparticipation/](https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/electionsvoting/chartists/overview/demandparticipation/)

<https://www.parliament.uk/>

[about/living-heritage/transformingsociety/
electionsvoting/chartists/overview/participationawareness/](https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/electionsvoting/chartists/overview/participationawareness/)

<https://www.parliament.uk/>

[about/living-heritage/transformingsociety/
electionsvoting/chartists/overview/chartistmovement/](https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/electionsvoting/chartists/overview/chartistmovement/)

IPU (200), Guideline for Women Causes, Retrieved from
www.ipu.org/wmn-e/can

परिशिष्ट

१.

महिला विरुद्धको हिंसा अन्त्यका सङ्कल्प प्रस्ताव (२०७५ भाद्र ८)

सभामुख महोदय,

मुलुकमा दिनहुँ बढिरहेको महिला विरुद्धको हिंसा र कहाली लाग्दा अपराधिक घटनाहरू विरुद्ध संसद् पीडित पक्षलाई न्यायको अनुभूति दिन, अपराधीलाई कडा कारबाही गर्न र समाजलाई जागरूक बनाउने अभियानमा एकमत छ र हिंसामुक्त समाज निर्माणको अभियानमा प्रतिवद्ध छ भन्ने सन्देश प्रवाह गर्न यो साझा सङ्कल्प प्रस्ताव उच्च महत्त्वका साथ दर्ता गरिएको थियो । लामो समयपछि नै किन नहोस्, यस प्रस्तावमाथि छलफलका लागि समय उपलब्ध गराउनुभएकोमा सभामुख महोदयप्रति धन्यवाद व्यक्त गर्दछु !

संविधानको प्रस्तावनामै लैङ्गिक विभेदको अन्त्य र सामाजिक न्यायको सङ्कल्प गर्दै सबैलाई सम्मानपूर्वक बाँच्ने अधिकार व्यवस्था गरिएको छ । मौलिक हकअन्तर्गत समानताको हकमा भेदभाव हुन नहुने, पीडितप्रति राज्यलाई जिम्मेवार बनाउन पहिलो पटक संविधानमा पीडितको हकको व्यवस्था गर्दै महिलाको हकअन्तर्गत महिला विरुद्ध कुनै पनि किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिए त्यस्तो कार्य दण्डनीय हुनुका साथै पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने हकसमेत व्यवस्था गरिएको छ । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा हाम्रो संविधान दुनियाँकै उत्कृष्ट संविधानमध्ये पर्छ । र, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेद अन्त्य गर्ने सन्दर्भमा बनेको

अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि 'सीड' लगायत अरू थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको समेत नेपाल पक्षराष्ट्र भएको कुरामा हामी सबै जानकार छौं, जसले नेपाल सरकारलाई महिला विरुद्ध हिंसा अन्त्यको सन्दर्भमा जिम्मेवारीपूर्वक क्रियाशील हुन आग्रह गर्दछ ।

सभामुख महोदय,

तर, समाजभित्रको वास्तविकता त्यस्तो छैन । महिलामाथि हुने हिंसा र जघन्य अपराध (हत्या, बलात्कार, बोक्सीको आरोपमा उत्पीडन, छाउपडी, यौनजन्य हिंसा, घरेलु हिंसा, दाइजोको निहुँमा कुटपीट र हत्या लगायत) का घटनाहरू भयावह रूपमा निरन्तर घटिरहेकै छन् । महिला विरुद्ध हिंसामध्ये पनि सबैभन्दा डरलाग्दो रूपमा जबरजस्ती करणीका घटना हरेक दिनजसो सञ्चार माध्यममा आइरहँदा हाम्रा छोरीहरू कवितामार्फत सन्देश पठाउँदै भन्न थालेका छन्- 'मलाई पुरुषसँग डर लाग्छ', जुन सामाजिक सञ्जालमा भाइरल भएको छ । यो कस्तो विडम्बना हो ? स्थिति अति भयावह बन्दै छ । समाजमा व्याप्त हिंसाका घटनाले पराकाष्ठा नाघ्न थाल्दा हिंसा विरुद्ध सडकमा हुने प्रदर्शनहरूसमेत नियन्त्रणबाहिर जाने खतरा देखिँदै छ । निर्मला पन्तजस्ता अबोध छोरीहरूको दिनदहाडै बलात्कारपछि हत्या भएको महिनौं हुँदा पनि वास्तविक अपराधी पत्ता नलाग्दा, त्यसयता पनि दर्जनौं यस्ता घटना घटिरहँदा र हिँजै मात्र पनि गोदावरीमा बालिकामाथि बलात्कार भएको समाचार आइरहँदा एकातिर हरेक आमामुखाको मनमा असुरक्षाको ज्वाला दन्कन थालेको छ भने अर्कातिर बालमनस्थिति नराम्ररी खलबलिन पुगेको छ । यस्तो परिवेशमा मुलुकमा बढ्दो आपराधिक हिंसा निराकरणको पक्षमा सिङ्गो संसद् एकताबद्ध र गम्भीर छ भन्ने सन्देश दिन पनि आजको यो छलफल आफैमा महत्त्वपूर्ण छ ।

सभामुख महोदय,

प्रहरी प्रधान कार्यालयमा दर्ज भएका तथ्याङ्कलाई मात्र आधार मान्दा पनि गतवर्ष दैनिक तीन जना महिला जबरजस्ती करणीमा पर्ने गरेको देखिन्छ भने यस

वर्ष गतचैतदेखि असारसम्मको तथ्याङ्क झनै डरलाग्दो छ । औसतमा हरेक दिन हाम्रा चार जना आमा, दिदीबहिनी र छोरीहरू यस किसिमका अपराधिक घटनामा पर्न बाध्य भएका छन् । त्यसमध्ये पनि ठुलो सङ्ख्यामा बालिकाहरू छन्, जो जबरजस्ती करणी के हो भन्नेसमेत बुझ्न सक्तैनन् । अपाङ्गता भएका महिला र बृद्धा आमाहरूसमेत यस्ता अपराधको मारबाट अछुतो रहन सकेका छैनन् । हाम्रो सामाजिक संस्कारगत मान्यता, भौगोलिक अवस्था र उजुरी गरे न्याय पाइन्छ भन्ने पूर्ण विश्वासको अभावमा अझै पनि धेरै घटनाहरू उजुरीको दायराबाहिर रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । कल्पना गरौं, मुलुकभरका सबै घटना उजुरीको दायरामा आउने हो भने यो तथ्याङ्क कति भयावह होला ?

सभामुख महोदय,

अझै डरलाग्दो कुरा त यस्ता अपराधिक घटना कुनै अनजान व्यक्तिबाट भन्दा पनि चिनजानका व्यक्ति र आफन्तहरूबाट हुने गरेको छ । पीडकसम्बन्धी प्राप्त तथ्याङ्कले भन्छ- झन्डै ९० प्रतिशत अपराधी छिमेकी, शिक्षक, बाबु र पारिवारिक आफन्त छन् । जसका कारण खास गरी बालिकाहरू यथास्थितिमा कहीं पनि सुरक्षित हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन ।

अझ मुलुकमा शान्ति सुव्यवस्थाको पहरेदारी गर्नुपर्ने सुरक्षा निकायका व्यक्तिहरूसमेत अपराध कार्यमा संलग्न हुने गरेको कुरा दरबारमार्ग, गिरानचौर, इटहरी लगायतका घटनाले देखाउँछ । यो अझै डरलाग्दो पक्ष हो । यसका कारण पीडित पक्ष सहज रूपमा उजुरी दिन तत्पर हुँदैन । परिणाम, धेरै अपराधिक घटनाहरू राज्यको सूचनासम्म पनि पुग्न सक्तैनन् । यस्ता दर्दनाक घटनाचक्रहरूको लम्बाइ जति नापै गयो, उती दूरी असीमित बन्दै जान्छ । गहिराइ जति उधिन्दै गयो, वास्तविकता त्यति नै दर्दनाक लाग्न थाल्छ ।

सभामुख महोदय,

जबरजस्ती करणीभन्दा बाहेक पनि समाजमा महिला विरुद्धका विविध किसिमका हिंसा जारी छन् । बोक्सीको आरोपमा बर्सेनि राधा चौधरीजस्ता दर्जनौं

गरिब, सीमान्तकृत र दलित समुदायका महिलाहरू अझै पनि पीडित हुन बाध्य छन् र समाज यस्ता अपराध कार्य रोकनुको साटो मूकदर्शक बनेर हेरिरहने कुसंस्कारबाट मुक्त छैन। दाइजोको नाममा दर्जनौं छोरीहरू जल्ने र मारिने अवस्थाबाट मुक्त छैनन्।

प्राकृतिक रूपमा महिलामा निहित प्रजनन क्षमताको सूचक महिनावारी र सुत्केरी अवस्थालाई 'अशुद्धता' को नाममा गरिने विभेदका कारण अझै पनि महिलाहरू महिनावारी हुदा वर्षमा ६० दिन र हरेक पटक सुत्केरी हुँदा कम्तिमा १५ दिन अर्थात् सिङ्गो जीवनमा झन्डै ६ वर्षको अवधि शारीरिक अवस्थाको आधारमा गरिने विभेदका कारण 'अछुत' को रूपमा असुरक्षित 'गोठ' मा जोखिमपूर्ण जीवन बाँच्न बाध्य छन्।

यस किसिमको कुसंस्कारका कारण ती महिलाहरूको स्वास्थ्य, शिक्षा, मनोविज्ञान लगायतका क्षेत्रमा पर्ने असरको त अझै हिसाबकिताब हुनै बाँकी छ। पुरुषभन्दा जैविक रूपमा फरक क्षमता भएकै कारण बर्सेनि दर्जनौं छोरीहरू जीवन गुमाउन बाध्य हुने यस्ता घटना हाम्रो संविधान र कानून विरुद्धसमेत छन्, जसले संवैधानिक रूपमा प्राप्त अरू कैयौं उपलब्धिहरूको समेत धज्जी उडाएको छ। घरेलु हिंसा र दुरुत्साहनको घटना त अझै पनि नगन्य मात्र बाहिर आउने गरेका छन्। घरेलु हिंसाका सबै घटना उजुरीको दायरामा आउने हो भने अवस्था कति विकराल हुन्छ भन्ने अनुमान गर्नसमेत गाह्रो छ।

यस किसिमका घटनाहरूको चर्चा यो सम्मानित सदनमा गर्नुपर्ने अवस्थाको अन्त्य कहिले हुन्छ ? एकातिर बोक्सीको आरोप, महिनावारी र सुत्केरीलाई अशुद्धता ठान्ने अन्धविश्वास, दाइजो र तिलकप्रथाको कुरीति, बलात्कारका जघन्य अपराधबाट महिलाहरू पीडित भइरहने र अर्कोतिर महिलाबारे दुनियाँकै अगाडि उदाहरणीय उपलब्धिलाई सूत्रबद्ध गरिएको समाजवाद उन्मुख संविधान कार्यान्वयनको प्रक्रियाबिचको अन्तरविरोधको अन्त्य कहिले र कसरी हुन्छ ? हाम्रा अगाडि सबैभन्दा ठुलो चुनौती बनेर खडा भएको छ।

सभामुख महोदय,

आज यी कहाली लाग्दा घटनाका समाचार सुनेर, पढेर वा विवरणको चाडमाथि चर्चा मात्र गरेर बस्ने सुविधा हामीलाई छैन। अनि, यी सब अपराधपूर्ण घटना यो वा त्यो सरकारको पालामा मात्र भएका होइनन्, जसमाथि एकले अर्काको आलोचना गरेर उम्कन सकौं। यसैले हिंसामुक्त समाज निर्माणको निकास हामी जनप्रतिनिधिहरूको सामूहिक पहल र प्रयासले नै दिनुपर्छ। जसबाट सरकारले 'यस अभियानमा सिङ्गो जनप्रतिनिधिको साथ छ' भन्ने विश्वासका साथ काम गर्न सकोस् र जनताले 'आफ्नो प्रतिनिधि आवाज' अनुभूति गर्न सकुन्।

सभामुख महोदय,

यी भयावह घटनाका समाचार निरन्तर आइरहँदा हामीले केही पीडित, पीडितका अभिभावक र हिंसा विरुद्ध क्रियाशील सामाजिक अभियन्ताहरूसँग अन्तरक्रिया गरेका थियौं। त्यस क्रममा प्राप्त सुझाव र भएका अनुभूतिहरूलाई यस सदनमा राख्ने अनुमति चाहन्छु।

हाम्रो कानुनले तोकेको सजाय र पीडितको अवस्था तुलना गर्दा पीडितको मनमस्तिष्कमा लागेका चोटहरूमा जबरजस्त खाटा बस्दै गए पनि खास गरी जबरजस्ती करणीबाट पीडित बालिकाहरू जवान हुने र अपराधीहरू जेलबाट छुट्ने समय उस्तै उस्तै हुँदा पीडितहरूले जीवनभर आफू खतरामा रहेको त्रासपूर्ण मनोविज्ञानसहित बाँच्न बाध्य हुने उनीहरूको अनुभूति छ। बीबीसी नेपाली सेवामा भदौ ३ गते प्रसारित 'आश्वाकको कथा' ले पनि यसबारे थप पुष्टि गर्दछ। यस सन्दर्भमा अधिकांश पीडितहरूको साझा माग छ- जबरजस्ती करणीका अपराधीलाई बाँच्ने अधिकार हुनु हुन्न। तर, हाम्रो अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र संविधानले उक्त कुरा स्वीकार गर्दैन। हामी पछाडि फर्कन सक्तैनौं।

अहिले मुलुकी फौजदारी संहिता ऐन संशोधनको प्रक्रियामा सदनमा रहेको अवस्थालाई समेत मध्यनजर गर्दै जघन्य अपराधका रूपमा हुने जबरजस्ती

करणीमा संलग्न अपराधीलाई सर्वस्वसहित आजीवन कारावासको व्यवस्था गरियोस् भन्ने सुझाव यस सदनसमक्ष राख्न चाहन्छु । विगतका संसदीय समितिमा केमिकल क्यास्ट्रेसनबारे समेत छलफल भएको कुरा पुनर्स्मरण गराउँदै जबरजस्ती करणीको प्रयासका घटनामा संलग्न अपराधीलाई दिइने सजायको सन्दर्भमा केमिकल क्यास्ट्रेसनको विषयमा समेत संसद्को गम्भीर ध्यान जानुपर्छ भन्ने आग्रह गर्न चाहन्छु ।

सभामुख महोदय,

पीडितप्रति विगतदेखि नै सरकारको व्यवहार आवश्यक मात्रामा गम्भीर हुन नसकेको विषयमा पनि जनगुनासो रहँदै आएको छ । अपराध कर्ममा लागेर जेल बसेका पीडकको जीवन निर्वाहबारे हामी वार्षिक बजेटमै व्यवस्था गर्ने कुरामा सचेत छौं । तर, अधिकांश पीडित, खास गरी बालबालिकाका मनोवैज्ञानिक समस्या, शिक्षादीक्षा, व्यक्तित्व विकास, रोजगारी र जीवन निर्वाहको विषयमा यथेष्ट ध्यान पुग्न नसकेको गुनासो आमरूपमा रहँदै आएको छ । यस सन्दर्भमा पीडितहरूलाई दोषीसरह समाजबाट विस्थापित गर्ने होइन, सम्मानजनक रूपमा सामाजिक पुनर्स्थापना गरी मर्यादित जीवन बाँच्ने अवस्था सिर्जना गर्न राज्यले जिम्मेवार अभिभावकको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । पीडितलाई उचित उपचार, मनोपरामर्शको व्यवस्था र समयमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिनुपर्छ ।

सभामुख महोदय,

जनताबिच हिंसा विरुद्ध लाग्ने जागरूकताबिना दण्डसजायले मात्र हिंसामुक्त समाज निर्माण सम्भव छैन । हिंसा विरुद्ध राज्यको कानून र प्रतिबद्धताबारे आमनागरिकलाई जानकारी गराउनुका साथै हिंसामुक्त समाज निर्माणको अभियानमा सरकारकै अगुवाइ र समन्वयमा सबै तहका जनप्रतिनिधि र आमनागरिकसमेतलाई एकीकृत रूपमा परिचालन गर्न सक्त छोटो अवधिको

राष्ट्रव्यापी जनजागरण अभियानले पनि प्रभावकारी नतिजा निस्कने कुरामा ध्यान दिनु जरुरी छ ।

समाजमा 'विश्वासका रूपमा रहेका अन्धविश्वासहरू' लाई सामाजिक सोचबाटै हटाउन र संस्थागत रूपमै हिंसा विरुद्ध मानवीय मूल्य र मान्यताको प्रवर्धन गर्न हाम्रो औपचारिक शिक्षा प्रणालीको पाठ्यक्रममै हिंसा विरुद्धका विषय समावेश गरी नयाँ पिँढीलाई हिंसामुक्त समाज निर्माणका पक्षधर बनाउनु सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कार्य हुनेछ भन्ने आग्रह गर्दछु ।

सामाजिक रूपान्तरणको प्रक्रियामा समाजको मनोविज्ञान र समयको मागअनुरूप हाम्रा प्रतिबद्धता र नीतिहरूमाथि पुनर्विचार गर्दै समयबद्ध कानूनको निर्माण र कार्यान्वयनले सुसंस्कृत समाज र सुशासनको आधार खडा गर्नुका साथै समाजवाद उन्मुख संविधानको साख पनि बृद्धि गर्दै जानेछ ।

यिनै उद्देश्यसाथ हामीले साझा रूपमा चारबुँदे प्रस्तावलाई सङ्कल्प प्रस्तावको रूपमा पेस गरेको छौं । हिंसामुक्त समाज निर्माण समृद्धिको पहिलो आधार हो भन्ने विश्वासका साथ यो सामूहिक प्रस्तावमाथि छलफल गरी पूर्ण कार्यान्वयनको प्रतिबद्धतासहित सर्वसम्मत रूपमा पारित गरौं भन्ने आग्रहका साथ निम्न बुँदासहितको सङ्कल्प प्रस्ताव यस सदनसमक्ष औपचारिक रूपमा पेस गर्दछु ।

१. महिलामाथि देशव्यापी रूपमा भएका सबै प्रकारका हिंसा, शोषण, विभेद विरुद्ध हामी जनप्रतिनिधिहरू पुनः एकपटक एकाताबद्ध भई अभियानमा लाग्ने सङ्कल्प गरौं ।
२. महिलामाथि हुने हिंसा, शोषण, विभेद गर्ने अपराधीहरूलाई तत्काल पक्राउ गरी कडाभन्दा कडा कारबाही गर्न र पीडितहरूको उपचार, क्षतिपूर्ति एवं सामाजिक पुनर्स्थापनाका लागि यथोचित व्यवस्थापन गर्न सरकारलाई निर्देशन गरौं ।

३. संविधान र कानूनद्वारा प्रदत्त हकअधिकारका विषय र महिलामाथि हुने सबै प्रकारका हिंसा, शोषण, विभेद विरुद्ध सरकारले व्यापक जनचेतना अभियान देशव्यापी रूपमा सञ्चालन गर्न सरकारलाई निर्देशन गर्दछ ।
४. महिला हिंसा लगायतका त्रुटिपूर्ण सामाजिक मान्यता विरुद्ध र समानता तथा सामाजिक न्यायको पक्षमा विद्यालय तहका पाठ्यक्रम परिवर्तन गर्ने क्रममा समावेश गरी शिक्षा दिने व्यवस्था मिलाउन सरकारलाई निर्देशन गर्दछ ।

धन्यवाद !

छाउपडी खुल्लो प्रथा अन्त्यका लागि विशेष अभियान सञ्चालनको मागसहित प्रस्तुत जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव

२०७५ फागुन २२

सभामुख महोदय,

संवैधानिक रूपमा महिला अधिकार सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा विश्वका धेरै मुलुकलाई पछाडि पार्न सफल हाम्रो देश नेपाल अहिले दुई कुरा (सन्तानको राज्यविहीनता र छाउपडी कुप्रथाका विषय) मा अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा समेत आलोचित बन्दै आएको छ। विश्वभर महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य, समानतामा आधारित समृद्ध समाज निर्माणको आन्दोलनको सम्मान र सम्झना, प्राप्त उपलब्धिलाई संस्थागत गर्दै विद्यमान समस्या समाधानका लागि थप योजनासहित प्रतिबद्धता जाहेर गर्ने दिन अन्तर्राष्ट्रिय श्रमिक महिला दिवस (मार्च ८) को ठिकअगाडि असुरक्षित र अमर्यादित महिनावारी अर्थात् छाउपडी गोठ अन्त्यको विषयमा सङ्घीय संसद्वा छलफलको वातावरण जुटाइदिनुभएकोमा सभामुख महोदय र सम्बद्ध सबैप्रति आभारसहित हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु !

महिलाहरूको शारीरिक विकासको क्रममा प्राकृतिक रूपमा हुने महिनावारी र सुत्केरी अवधिमा फरक ठाउँ र समुदायमा फरक व्यवहार गर्ने प्रचलन छ। विगतमा यस अवस्थामा अछुतको व्यवहार गरिने मान्यता धेरै ठाउँमा रहे पनि हाल यस अवस्थाप्रतिको दृष्टिकोण र परम्परागत मान्यताहरूमा व्यापक रूपान्तरण हुँदै आएको छ। तर, अझै पनि सुदूर पश्चिम र कर्णाली प्रदेशका निश्चित भूभाग र समुदायमा यो विषय महिलामाथि हुने चरम विभेद र निकृष्ट व्यवहारका कारण महिलाहरू सुरक्षित आवास, पोषणयुक्त खाना र मानवीय सम्मानसहित बाँच्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुने र महिनावारी र सुत्केरी अवस्थामा छाउपडी गोठमा बस्न बाध्य पारिने क्रम जारी छ।

छाउपडी कुप्रथाका पछाडि मूलत रूढिवादमा आधारित अन्धविश्वास र जातीय कारण रहख्दै आएको छ । महिनावारीलाई अशुद्धतासँग जोड्दै 'विश्वास' को रूपमा रहेको 'अन्धविश्वास' तोड्न नसक्नु र 'महिनावारी नबारे अनिष्ट हुन्छ' भन्ने पुराना पुस्ता, पुरोहित र धामी-झाँक्रीसमेतको भनाइबाट सिर्जित मनोवैज्ञानिक डर छाउपडी कुप्रथाको मूल कारण हो । जातीय रूपमा आर्य समुदायका महिलाहरू यस किसिमको कुसंस्कारबाट बढी प्रभावित छन् । किनभने त्यही क्षेत्रमा बस्ने यस्तै चेतना र शिक्षा, आर्थिक अवस्था भएका जनजाति समुदायमा यसको प्रभाव छैन । यसर्थ, यो कुप्रथालाई भूगोल, शिक्षा र आर्थिक हैसियतसँग जोड्ने कुरा सान्दर्भिक देखिँदैन, न त आधुनिक विज्ञानले नै यो अवस्थालाई जोखिमपूर्ण र अस्वस्थ मान्छ । यसर्थ, महिनावारीलाई अशुद्धता वा अस्वस्थता ठानिनु अन्धविश्वास र कुसंस्कारको उपज मात्र हो ।

सभामुख महोदय,

महिनावारी सुरु हुँदा शारीरिक रूपमा कोमल हुने र मानसिक रूपमा थप कुतूहल र डरत्रास थपिने अवस्थामा परिवार र साथीसँगिको थप सहयोग र परामर्श आवश्यक हुन्छ । तर, त्यही अवस्थामा हाम्रा किशोरी छोरीहरूलाई उल्टै घरपरिवारबाट बाहिर, असुरक्षित, अस्वस्थ र अमर्यादित छाप्रोमा राखिने प्रचलनले उनीहरूमा शारीरिक कष्ट र असहजता हुने कुरा त छँदै छ, साथमा मानसिक रूपले पनि जीवन र जगत्प्रति उत्पन्न हुने फरक अनुभूतिले जीवनभर असर गर्छ । अझ, सुत्केरी अवस्थाका महिला र नवजात शिशुलाई समेत यस्तै अवस्थामा राखिने कुसंस्कारका कारण महिलाको मात्र होइन, नवजात शिशुको स्वास्थ्य र सुरक्षासम्बन्धी हकको समेत हनन हुँदै आएको छ । सबल र सक्षम जनशक्ति र समन्यायिक समाज निर्माणको दृष्टिबाट यो असाध्यै संवेदनशील विषय हो ।

त्यसै गरी, हरेक वर्ष छाउगोठमा बस्ने महिलाहरू हिंस्रक जनावरको सिकार हुनुका साथै बलात्कार र हत्याको जोखिम मोल्नसमेत बाध्य छन् । जाडोको

समयमा आगो बाल्दा अक्सिजनको कमीले ज्यान गुमाउने क्रम जारी छ भने बर्खामा पानीको ओस र बाढीपहिरोमा परेर ज्यान गुमाउँदै गरेका घटनाबारे पनि हामी सबै जानकार छौं । यसर्थ, महिनावारी र सुत्केरी अवस्थालाई अशुद्धतासँग जोडेर गरिने यस किसिमको चरम अमानवीय र निकृष्ट व्यवहारको रूपमा रहेको छाउपडी गोठ कुप्रथाको अन्त्य अनिवार्य छ ।

सभामुख महोदय,

केही दिनअगाडि सुदूर पश्चिमका केही ठाउँमा अन्तरक्रिया कार्यक्रममा सहभागी हुने अवसर मिलेको थियो । त्यस क्रममा प्राप्त जानकारीअनुसार अझै पनि ठुलो सङ्ख्यामा महिलाहरू यो कुसंस्कारबाट मुक्त छैनन् तर विगतको तुलनामा यस किसिमको कुसंस्कार घट्दो क्रममा छ, जुन सकारात्मक पक्ष हो । अझ, ती क्षेत्रका स्थानीय जनप्रतिनिधिहरू यस कुप्रथा विरुद्ध अभियान सञ्चालनमा लागेका छन्, जुन सराहनीय छ । त्यही क्षेत्रमा कार्यरत एक जना डाक्टरको भनाइ थियो- महिनावारी वा सुत्केरी भएर शरीर कोमल भएको अवस्थामा बढी काम, अपोषित खाना र अस्वस्थ बसाइले धेरै महिलाहरूमा आड खस्ने लगायतका गम्भीर स्वास्थ्य समस्या देखा परेका छन् भने सरसफाइको अभावमा सङ्क्रमित भई दीर्घकालिक रूपमा शारीरिक समस्यामा पर्नेको सङ्ख्या अझै ठुलो छ । भर्खर युवा अवस्थामा प्रवेश गर्दै गरेका बालिका र महिलाहरू असुरक्षित, अमर्यादित, अमानवीय र विभेदित रूपमा छाउपडीमा बस्नुपर्दा मानसिक र मनोवैज्ञानिक रूपमा प्रभावित छन् ।

गतमाघ १९ गते छाउगोठमा पार्वती बोहराको ज्यान गएको दुखद अनुभव डोटीको पूर्वीचौकी गाउँपालिकाका उपाध्यक्षको थियो— छाउपडी कुप्रथाको अन्त्य गाउँपालिकाको प्राथमिकतामा राखेर अभियान सुरुआत गरेका छौं । यो कुप्रथाको अन्त्य सम्भव छ तर कानून कार्वान्वयनका लागि प्रहरी प्रशासनको पूर्ण साथ र सहयोग चाहियो । यस्तो माग उक्त गाउँपालिकाको मात्र नभएर त्यस क्षेत्रका सबै जनप्रतिनिधिहरूको साझा आवाज थियो । यो समस्या त्यस

क्षेत्रको मात्र पनि होइन, छाउगोठमुक्त नेपालको विषय राष्ट्रिय मुद्दा बन्नुपर्छ र यस किसिमको कुसंस्कारको अन्त्यको अभियानमा सिङ्गो राष्ट्र लाग्नुपर्छ भन्ने अनुभूतिका साथ यो जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव राखिएको कुरा आग्रह गर्न चाहन्छु ।

सभामुख महोदय,

छाउपडी कुप्रथालाई फौजदारी अपराधको रूपमा स्वीकार गर्दै हाम्रो संविधान र कानूनले समेत सम्बोधन गरिसकेको कुरा पुनःस्मरण गर्न चाहन्छु । नेपालको संविधान २०७२ को धारा (१६) मा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, धारा (२४) मा छुवाछुत तथा भेदभाव गर्न नहुने, धारा (३८) मा महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमका हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गर्न नहुने र गरिएमा त्यस्तो कार्य दण्डनीय हुने एवं पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरेको छ ।

मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन (२०७४) को दफा (१६८-१) ले अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहार गर्न नहुने, सामाजिक बहिस्कार र अन्य जुनसुकै क्रूर र अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्ने कार्य गर्न नहुने र त्यस्तो कसुर गरेमा ५ वर्षसम्म कैद र ५० हजारसम्म जरिबाना हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । दफा (१६८-३) ले रजस्वला र सुत्केरी अवस्थामा छाउपडीमा राख्न वा त्यस्तै अन्य कुनै किसिमका भेदभाव, छुवाछुत वा अमानवीय व्यवहार गर्नु वा गराउनु नहुने भन्दै उपदफा (४) अनुसार छाउपडीमा राख्ने कसुर गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई ३ महिनासम्म कैद वा ३० हजारसम्म जरिबाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । छाउपडी कुप्रथाले महिलामा पुग्ने शारीरिक र मानसिक असरको दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो भने घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन २०६६ समेत आकर्षित हुन सक्छ ।

यी सबै व्यवस्थाको साथमा गतभदौ ८ गते यही सम्मानित सदनमा हामीले महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका हिंसा अन्त्यका लागि सामूहिक प्रतिबद्धता जाहेर गर्नुका साथै राष्ट्रिय रूपमा अभियान सञ्चालन गर्न सङ्कल्प प्रस्तावसमेत पारित गरिएको कुरा स्मरण गर्न चाहन्छु ।

सभामुख महोदय,

छाउपडी कुप्रथालाई फौजदारी अपराधका रूपमा लिई राज्यले व्यवस्था गरेको कानून कार्यान्वयन अबको प्राथमिक विषय बन्नुपर्छ । यसबारे आमनागरिकलाई जानकारी गराउने कार्यमा स्थानीय सरकारलाई अगुवाइ लिन आग्रह गर्दै प्रादेशिक र सङ्घीय संसद् र सरकारको समेत समन्वयमा ‘छाउपडी गोठमुक्त नेपाल र मर्यादित महिनावारी’ को राष्ट्रिय अभियान सञ्चालन गरियोस् भन्ने आग्रह गर्न चाहन्छु ।

यस अभियानको प्राथमिक कर्ताका रूपमा जनप्रतिनिधिहरू र सरकारी सेवामा रहेका कर्मचारी, सुरक्षाकर्मी, शिक्षक, पेसाकर्मी, सञ्चारकर्मीलाई परिचालित गरिनु उपयुक्त हुन्छ । र, यस कुप्रथामा संलग्न रहेको कुनै व्यक्ति वा समुदाय पाइएमा कानूनको दायरामा ल्याउन राज्य प्रशासन र सुरक्षा निकायलाई कडाइका साथ निर्देशित गर्नु जरुरी छ । यस अभियानमा नागरिक समाज, गैरसरकारी सङ्घ-संस्था र सञ्चार जगतसमेतको समन्वय र सहकार्य आवश्यक छ । हाम्रो शिक्षा प्रणालीलाई परीक्षामुखी मात्र नबनाई जीवनसँग जोडेर अध्ययन-अध्यापन गराउने र सामाजिक कुसंस्कार र कुप्रथा हटाउन टोल, गाउँ र बस्तीसम्म नागरिक समाजसमेतको समन्वय र सहभागितामा अभियानको पाटो बनाइनुपर्छ ।

व्यवस्थित रूपमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी स्थानीय जनप्रतिनिधि र सुरक्षा निकायसमेतको सहभागितामा पुरैत-पण्डित र धामी-झाँक्रीबिच कानुनी व्यवस्थाको जानकारी गराउँदै सोहीअनुसार गर्न-गराउन सके अभियान अझ प्रभावकारी हुन सक्छ । यस अभियानको सफलताका लागि ‘महिनावारी हुनु सामाजिक लज्जाको

विषय होइन' भन्ने मान्यता स्थापित गर्न परिवारदेखि सार्वजनिक स्थानसम्म यस विषयमा सहज कुराकानीको वातावरण बनाउनु जरुरी छ ।

अन्तमा, यी सचेततनापूर्ण उपाय अपनाउँदासमेत अटेर गर्ने र कानूनको उल्लङ्घन गर्दै छाउपडी गोठप्रथा कायम राख्न खोज्ने व्यक्ति र परिवारलाई राज्यको तर्फबाट प्राप्त हुने सेवा र सुविधाबाट समेत वञ्चित गर्न सकिने तहमा स्थानीय सरकारलाई निर्देशन गरिनुपर्छ । व्यापक जनसहभागितामा छाउगोठमुक्त नेपाल बनाउन राष्ट्रिय अभियान अवधि नै तोकेर सञ्चालन गरियोस् र यस सन्दर्भमा मर्यादित महिनावारी दिवस (मे २८, २०१९) लाई समेत उपयोग गर्नेबारे सोचियोस् भन्ने आग्रहसाथ सदनमा छलफलका लागि यो जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव पेस गर्दै बिदा हुन्छु ।

धन्यवाद !

बोक्सा-बोक्सी, दाइजो र तेजाब प्रहार लगायतका हिंसा विरुद्ध
जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्तावमाथिको छलफल

२०७६ फागुन १८

सभामुख महोदय,

विश्वभर महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य गर्दै महिला श्रमको उचित मूल्याङ्कन र समानतामा आधारित समृद्ध समाज निर्माणको आन्दोलनको सम्मान र सम्झना अनि प्राप्त उपलब्धिको रक्षा र बाँकी समस्या समाधानका लागि थप प्रताद्धतासाथ अगाडि बढ्न योजना तय गर्ने दिन अन्तर्राष्ट्रिय श्रमिक महिला दिवस (मार्च ८) को नजिक छौं। यस सन्दर्भमा आज एक्काइशौं शताब्दीमा सोच्न पनि अप्ठ्यारो लाग्ने बोक्सा-बोक्सी, दाइजो र तेजाबजस्ता विषयमा यस सम्मानित संसद्मा छलफलका लागि समय व्यवस्थापन गराइदिनुभएकोमा सभामुख महोदय र सम्बद्ध सबैप्रति आभार व्यक्त गर्दछु। छलफलमा आएका सुझावहरूको गम्भीरतापूर्वक सुनुवाइ गरी आगामी दिनमा यसै विषयमा पुनः प्रश्न उठाउनु नपर्ने गरी सरकारले आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ भन्ने अपेक्षासाथ अन्तर्राष्ट्रिय श्रमिक महिला दिवस (मार्च ८-२०२०) को हार्दिक शुभकामना पनि व्यक्त गर्दछु।

सभामुख महोदय,

नेपालको संविधान २०७२ को धारा (१६) मा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने र धारा (३८-३) मा महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमका हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गर्न नहुने र गरिएमा त्यस्तो कार्य दण्डनीय हुने र पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था एवं यसलाई थप प्रभावकारी बनाउन २०७५ भदौ ८ गते यही सदनबाट पारित महिला विरुद्ध हिंसाको सङ्कल्प प्रस्तावलाई एकपटक स्मरण गर्न चाहन्छु।

सङ्कल्प प्रस्ताव पारित गर्दैगर्दा हामीले भनेका थियौं, महिलामाथि हुने सबै प्रकारका हिंसा, शोषण र विभेद विरुद्ध हामी जनप्रतिनिधिहरू पुनः एकपटक एकाताबद्ध भई अभियानमा लागौं । कुनै किसिमका हिंसा, शोषण, विभेद भए अपराधीमाथि कडा कारबाही गर्नुका साथै पीडितको उपचार, उचित क्षतिपूर्ति र सामाजिक पुनर्स्थापनाको यथोचित व्यवस्थापनमा ध्यान दिऔं । संविधान र कानूनमा भएका व्यवस्थाबारे व्यापक जनचेतना अभियान सञ्चालन गर्नुका साथै समाजमा विद्यमान त्रुटिपूर्ण सामाजिक मान्यताको अन्त्य र समानता तथा सामाजिक न्याय प्राप्तिको विषयलाई विद्यालय तहका पाठ्यक्रममा समावेश गरौं ।

त्यसपछिका दिनमा केही परिवर्तन भएका छन् । पाठ्यक्रममा केही विषय समावेश गरिएका छन् । गतवर्ष यसै समयमा छाउगोठमुक्त नेपाल बनाऔं भन्ने विषयमा छलफल गरेका थियौं । र, सुदूर पश्चिम र कर्णाली प्रदेशमा सरकारको अगुवाइमा सञ्चालित छाउगोठ अन्त्यको अभियानले गति लिएको छ । जनप्रतिनिधि, आमनागरिक र सञ्चार माध्यमसहितको सहभागितामा सञ्चालित उक्त अभियानले समाजमा जरा गाडेर बसेको अन्धविश्वास र हिंसाजन्य व्यवहारमा परिवर्तन सम्भव छ भन्ने परिणाम देखाउँदै छ । यसले मुलुकमा विद्यमान अरू किसिमका हिंसात्मक र अपराधजन्य विषयमा पनि एकीकृत अभियानको आवश्यकता अनुभूत गराएको छ ।

सभामुख महोदय,

कानूनले अपराधीकरण गरे पनि दाइजोको नाममा दर्जनौं छोरीहरू जलाइने र मारिने अवस्थाबाट मुक्त छैनन् । मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०२० मा उल्लेख भएको अड्कले भन्छ- गतवर्ष मात्र तेह जना छोरीहरूले दाइजोकै कारण जीवन गुमाउनुपरेको छ । तीन सयभन्दा बढी महिला यही कारण दुर्व्यवहार र हिंसामा परेका छन् । बाहिर नआएका घटना त अझ कति छन ? कति छोरीहरू प्रताडित भएर बाँचेका छन ? छोरीको भविष्य र सामाजिक प्रतिष्ठामा आँच आउने डरका

कारण कति बाबुआमा कानुन कार्यान्वयनका लागि राज्यको निकायसम्म जान नसकी तड्पिन बाध्य छन् ।

कम्तीमा अब जन्मने छोरीहरूले त्यो अवस्था भोग्नु नपरोस् । छोरीहरू विद्यालय जान सक्नु र आफू परिपक्व भएपछि आफैले आफ्नो बाँकी जीवनको निर्णय गर्न आत्मनिर्भरताको आधार बनोस् भन्ने उद्देश्यसहित प्रदेश २ को सरकारले 'बेटी बचाउ बेटी पढाउ' कार्यक्रम लागु गरेको छ । अन्यत्र पनि छोरीको आत्मसम्मान र आत्मविश्वास बढाउने उद्देश्यले विविध कार्यक्रम सुरुआत भएका छन् । तर, यस्ता पहलले मात्र सबै छोरीहरूको जीवन रक्षा हुने देखिँदैन । यसमा सङ्घीय सरकारदेखि प्रदेश सरकार र स्थानीय तहसम्मको हातेमालो र समन्वयमा विशेष अभियान सञ्चालन गरी कानुनको जानकारी गराउँदै दाइजो प्रथाको अन्त्य गरौं, संविधानको धारा १८ ले व्यवस्था गरेअनुसार सम्पत्तिमाथिको समान अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरौं भन्ने कुरामा जोड दिन जरुरी छ ।

कानुन विपरीत दाइजो लिने-दिने कार्य गरेमा उक्त कुरा राज्यको निकायसम्म ल्याउन सक्ने सामाजिक परिवेश निर्माण गर्दै अपराध संहिता (दफा १७४) अनुसार कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सजायको दायरामा ल्याउने कामलाई पारिवारिक विषय मात्र नबनाइ, सामाजिक सरोकारको विषयका रूपमा स्थापित गरौं । र, दाइजोकै कारण कोही आत्महत्या गर्ने अवस्थासम्म पुगेमा अपराध संहिताको दफा १८५ समेतलाई आकर्षित हुने विषयलाई अभियानमा समावेश गरेर लगौं भन्ने पनि आग्रह गर्न चाहन्छु ।

सभामुख महोदय,

हामीले सङ्कल्प प्रस्ताव पारित गर्दै गर्दा भनेका थियौं- बोक्सीको आरोपमा बर्सेनि राधा चौधरीजस्ता दर्जनौं गरिब, सीमान्तकृत र दलितहरू पीडित हुनुपर्ने र समाज यस्ता अपराध कार्यमा मूकदर्शक बनेर हेरिरहने कुसंस्कारयुक्त अवस्थाको अन्त्य हुनुपर्छ । तर दुखको कुरा, यो कुसंस्कार अझै अन्त्य हुन सकेन । हामीले

कानून त बदल्यौं तर त्यस्ता अन्धविश्वासी मनमस्तिष्क बदल्न सकेनौं । विडम्बना चार वर्षअगि नै बोक्सीको आरोप (कसुर र सजाय) ऐन, २०७२ कार्यान्वयनमा आए पनि गतवर्ष मात्र पनि ४२ जना माथि यस किसिमको अपराधिक घटना भएको छ । यस्ता घटना दूरदराजमा मात्र होइन, सङ्घीय राजधानी रहेको उपत्यकामा समेत घटेको छ । यसर्थ यस किसिमको अपराधको अन्त्यका लागि सचेतता अभियान र कानुनी कारबाही दुवैलाई थप प्रभावकारी बनाउन जरुरी छ ।

सभामुख महोदय,

तेजाब अर्थात् एसिड प्रहार महिला विरुद्ध हिंसाको नया रूप बन्दै छ । चार वर्षपहिला सीमा र संहिता (२०७१ फागुन) माथि भएको एसिड प्रहारको घटनापछि यस किसिमका घटनालाई अपराध करार गर्दै मुलुकी अपराध (संहिता) ऐनमा समावेश गरी कार्यान्वयनमा ल्याइए पनि घटनामा कमी आएको छैन । कानून कार्यान्वयनमा आएपछि भएका विभिन्न घटनाहरू मुस्कान खातुनसम्म आइपुग्दा दर्जनौं महिलाहरू यस अपराधबाट पीडित बनाइएका छन् । नवलपुरको वसन्ती परियार (२०७५ असोज), काठमाडौंकी जेनी खड्का (२०७५ जेठ १), रौतहटकी सम्झना कुमारी दास (२०७५ असोज) र मुस्कान खातुन (२०७६ भदौ २१) हरू यस्ता केही प्रतिनिधिमूलक उदाहरण हुन् ।

एसिड प्रहारपछि अस्पतालको बेडबाट मुस्कान खातुनले गरेको अपिल 'यस्तो घटना अरू कसैलाई नहोस्, मजस्तै अरू चेलीबेटी यसरी अस्पताल आउनु नपरोस्' भन्ने कुरालाई समेत स्मरण गर्दै,

एसिडको बिक्री वितरणलाई कडाइका साथ नियमन गर्नुका साथै गैरकानुनी रूपमा एसिडको बिक्री वितरण गर्ने व्यक्तिलाई समेत सजायको दायरामा ल्याउने कानुनी व्यवस्था गरौं र यो विषयलाई समेत सचेतना अभियानको पाटो बनाऔं भन्ने आग्रह गर्न चाहन्छु ।

यस्ता घटनापछि प्रभावितको उपचार खर्च र उपचारपछि जीवनभर रहने शारीरिक र मानसिक अवस्थालाई हेर्दा मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन २०७४ को

दफा १९३ मा गरिएको व्यवस्था अपर्याप्त छ भन्ने तर्क प्रभावित र उनका परिवारको मात्र होइन, आमरूपमा उठ्दै आएको छ । एसिड प्रहार गर्ने अपराधीलाई आजन्म कैदको सजाय, प्रभावितको उपचारको सम्पूर्ण खर्च तत्काल राज्यकोषबाट गर्ने व्यवस्था गरी, पीडक पक्षबाट उक्त रकम राज्यको ढुकुटीमा दाखिला गराउने व्यवस्था गर्नुका साथै क्षतिपूर्तिको व्यवस्थामा बृद्धि लगायतका विषयमा पुनर्विचार हुनुपर्ने माग उठेका छन् । यी विषयहरूको बारेमा गम्भीरतापूर्वक सोचौं र आवश्यक संशोधनको प्रक्रिया अगाडि बढाऔं भन्ने पनि आग्रह गर्न चाहन्छु ।

साथै, संविधानको धारा २१ मा उल्लिखित पीडितको हकलाई समेत ध्यानमा राखी यस किसिमका प्रभावितका लागि मनोसामाजिक परामर्श सेवा, शिक्षा र रोजगारीको विषयलाई राज्यले प्राथमिकताका साथ विशेष व्यवस्था गर्ने विषयलाई गम्भीरतापूर्वक लिन आवश्यक छ ।

सभामुख महोदय,

अन्तमा, सभामुख महोदयमार्फत पुनः आग्रह गर्न चाहन्छु- सबै किसिमका अन्धविश्वास, कुरीति, कुसंस्कार, हिंसा र अपराधको अन्त्यले मात्र राज्यको घोषित लक्ष्य 'समृद्ध नेपाल र खुसी अनि सुखी नेपाली' प्राप्त हुन सक्ने कुरासमेत मनन गरी यस सन्दर्भमा राज्यको नीति र कानूनमा आवश्यक संशोधनको प्रक्रिया अगाडि बढाउनुका साथै सङ्घीय तहदेखि स्थानीय तहसम्मका सबै पक्षको सहभागिता र संलग्नता हुने गरी अभियान सञ्चालनका लागि व्यवहारिक रूपमै प्रतिबद्ध होऔं भन्ने आग्रह गर्दै 'बोक्सा-बोक्सी, दाइजो लगायतका कुरीति तथा एसिड प्रहारजस्ता अमानवीय, असंवेदशील, अमर्यादित र अपराधजन्य गतिविधिको अन्त्यका लागि कडाइका साथ कानून कार्यान्वयन र आमरूपमा सचेतना अभियान सञ्चालन आवश्यक भएकाले यो जरुरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्तावमाथि छलफल अगाडि बढाइयोस् भन्ने प्रस्ताव यस सम्मानित सदनसमक्ष पेस गर्दै आफ्नो भनाइ अन्त्य गर्दछु ।

धन्यवाद !

४.

**प्रदेशसभा र सङ्घीय संसद्को निर्वाचनमा समानुपातिक
सहभागिताबारे ध्यानाकर्षण प्रस्ताव**

२०७९ साउन २४

सम्माननीय सभामुख महोदय,

नेपाली जनताको दशकौँ लामो आन्दोलनले स्थापित गरेको विषय 'किनारामा पारिएका समुदायको राज्य संरचनामा सहभागिता' लाई सम्बोधन गर्दै नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हकअन्तर्गत महिलाको हक (धारा ३८-४) मा 'राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ' भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । र, मौलिक हकको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कानून निर्माणको सम्बन्धमा संविधान घोषणा भएको तीन वर्ष अर्थात् २०७५ असोज ३ गतेभित्र बनाइसक्नुपर्ने व्यवस्था धारा ४७ मा गरिएको छ ।

कानून बन्ने तीन वर्षको अवधिअगावै निर्वाचन भएमा पनि प्रदेशसभा र सङ्घीय संसद्मा कम्तीमा एकतिहाइ महिला हुनुपर्ने व्यवस्था (धारा ८४-८ र धारा १७६-९) मा गरिएको छ । अनि, स्थानीय पालिकाको वडा सदस्यमा पचास प्रतिशत महिला (धारा २२२-३ र २२३-३) निर्वाचित गर्ने व्यवस्था गरियो । संविधानको व्यवस्थासँगै स्थानीय तहको निर्वाचनसम्बन्धी ऐन २०७३ मा पालिका तहको प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये एक जना महिला उम्मेदवार हुनै पर्ने व्यवस्था गरियो ।

सभामुख महोदय,

संविधान र कानूनमा भएका उल्लिखित प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा २०७४ मा भएको निर्वाचनमा स्थानीय पालिकामा उपप्रमुखको पद महिलाको हो कि भन्ने गलत सन्देश जाने गरी दलहरूबाट उम्मेदवारी दिने काम भयो । त्यसका

कारण ७५३ पालिकामा १८ जना मात्र प्रमुख र ७१४ जना उपप्रमुखमा महिला निर्वाचित भए (कार्यकारीमा ४८.५ प्रतिशत) । कानुनमा सङ्ख्या नतोकिएका कारण ६,७४३ वडामध्ये ६२ जना (१ प्रतिशतभन्दा कम) मात्र महिला वडाध्यक्ष निर्वाचित भए। सङ्घीय र प्रदेशको निर्वाचनमा पहिलो हुने निर्वाचन प्रणाली पुरुषका लागि हो कि भन्ने भान पर्ने गरी महिलाको उम्मेदवारी दिने क्रममा सबै दलहरूले गरेको कन्जुस्याईको परिणाम संविधानतः एकतिहाइ महिला पुर्याउन समानुपातिक सूचीबाट अधिकांश महिला निर्वाचित गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्थाको नतिजा सीमान्तकृत अवस्थामा रहेका वर्ग, समुदाय र क्षेत्रका पुरुषहरूको दुवै तहमा उचित प्रतिनिधित्व हुन सकेन ।

सभामुख महोदय,

२०७४ को निर्वाचनमा देखिएको यो अवस्था २०७९ को निर्वाचनमा नदोहोरिनका लागि निर्वाचन हुनुपूर्व नै संविधानको धारा ३८-४ को भावनाअनुसार कानुन निर्माण गर्न संसद्मार्फत सरकारलाई झकझक्याउनुपर्छ भनेर २०७७ चैत ९ गते हामीले साझा रूपमा जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव दर्ता गरेका थियौं । तर, उक्त प्रस्तावमाथि छलफल नभएको मात्र होइन, स्थानीय निर्वाचनसम्बन्धी ऐन २०७४ को दफा १७-४ मा रहेको प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाको सहारा लिएर २०७९ वैशाख ३० गते भएको स्थानीय निर्वाचनमा गठबन्धनका नाममा महिलाहरूलाई उम्मेदवारीको अवसरबाटै वञ्चित गरियो । परिणाम पालिका प्रमुख र वडाध्यक्षमा पहिलाभन्दा थोरै सुधार भएर क्रमशः २५ र ६९ महिला निर्वाचित भए पनि १६३ पालिकामा प्रमुख र उपप्रमुख दुवै पुरुष निर्वाचित हुने अवस्था रह्यो (कार्यकारीमा ३९.३७ प्रतिशत) । यो हाम्रो संविधानको ठाडो उल्लङ्घन थियो ।

सभामुख महोदय,

संविधान कार्यान्वयनमा आएको सात वर्ष हुँदा पनि महिलाको हक (धारा ३८) को कार्यान्वयनका लागि मात्र पनि ४२ भन्दा बढी कानुनहरू संशोधन गर्नुपर्ने

अवस्थामा रहेका छन्, जसको प्रति माननीय कानून मन्त्रीजीलाई समेत उपलब्ध गराइएको थियो । त्यसमध्ये चार वटा निर्वाचनसँग मात्र सम्बन्धित छन् भने २३ वटा कानून सहभागिता (३८-४) सँग सम्बन्धित छन् । अहिले निर्वाचन आयोगले ती चारैवटा कानूनलाई संविधानसम्मत संशोधनका लागि मस्यौदा गर्दै गरेको अवस्थामेतलाई ख्याल गरी मङ्सिर ४ गते हुने निर्वाचनमा स्थानीय तहको निर्वाचनझैं संविधानको उल्लङ्घन हुन नदिनु संसद्को पनि दायित्व हो भन्ने अनुभूतिका साथ २०७९ जेठ १८ गते संसद् सचिवालयमा यो ध्यानाकर्षण प्रस्ताव दर्ता गराएको थिएँ ।

सभामुख महोदय,

यसका आधारमा मङ्सिरमा हुने प्रदेश र सङ्घीय निर्वाचनदेखि नै आगामी दिनमा हुने सबै तहको निर्वाचनमा लागु हुने गरी निम्नअनुसार कानुनी व्यवस्था गरियोस् भन्ने प्रस्ताव गर्ने अनुमति चाहन्छु-

१. सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभा र प्रदेशसभाको पहिलो हुने निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गत उम्मेदवारी दिँदा प्रत्येक दलले लैङ्गिक आधारमा समानुपातिक उम्मेदवारी दिनुपर्ने ।
२. स्थानीय तहको निर्वाचनमा प्रमुख/अध्यक्ष, उपप्रमुख/उपाध्यक्ष, वडाध्यक्ष, जिल्ला समन्वय समिति प्रमुख र उपप्रमुखमा हरेक दलले कम्तीमा पचास प्रतिशत महिला उम्मेदवारी दिनुपर्ने ।
३. स्थानीय तहको वडामा दलित महिलाको उम्मेदवारी नपरेको अवस्थामा तोकिएको उम्मेदवारी दिने समय सकिएको भोलिपल्ट अल्पसङ्ख्यक वा सीमान्तकृत वा अरू कुनै समुदायको महिलाको उम्मेदवारी आह्वान गरी निर्वाचन गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने ।
४. संविधानको धारा २१५-७/२१६-७ को प्रावधानअनुसार पालिका प्रमुख र अध्यक्ष उक्त पदमा दुई पटक निर्वाचित भएपछि स्थानीय तहमा

उम्मेदवार हुन नपाउने व्यवस्था गरिएको छ तर यो व्यवस्था स्थानीय तहको प्रमुख/अध्यक्ष, उपप्रमुख/उपाध्यक्ष, वडाध्यक्ष, जिल्ला समन्वय समिति प्रमुख र उपप्रमुखको एउटै पदमा एउटै व्यक्तिले बढीमा दुई पटक मात्र उम्मेदवारी दिन सक्ने हुनुपर्छ ।

५. तर, सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभा र प्रदेशसभाको सम्बन्धमा यस्तो व्यवस्था छैन । यसका कारण खास गरी सङ्घीय तहमा कोही व्यक्ति आजीवन उम्मेदवार भइरहने र अरू कसैका लागि आजीवन मतदाता बन्नुपर्ने अवस्था छ, यसको अन्त्य जरूरी छ । समानुपातिक र पहिलो हुने दुवै निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गत एउटा व्यक्ति एउटै निर्वाचन क्षेत्र र प्रणालीअन्तर्गत निरन्तर बढीमा दुई पटक मात्र उम्मेदवार हुन सक्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ । यदि कुनै व्यक्ति संसद्का लागि अपरिहार्य छ भने फरक निर्वाचन प्रणाली वा निर्वाचन क्षेत्रमा उम्मेदवार बन्न सक्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । तर, एउटै प्रणाली र एउटै क्षेत्रबाट निरन्तर आजीवन उम्मेदवार हुने प्रवृत्तिको अन्त्य अनिवार्य छ ।

अहिले बन्दै गरेको कानूनमा यी पाँच व्यवस्था हुनुपर्छ । मङ्सिर ४ गते हुने सङ्घीय र प्रदेश निर्वाचनबाटै यसको कार्यान्वयन गरिनुपर्छ भन्ने विषयमा सभामुख महोदयमार्फत सरकारको ध्यानाकर्षण गराउन चाहन्छु । यो समय उपलब्ध गराउनुभएकोमा सभामुख महोदयप्रति आभार व्यक्त गर्दै संविधानसम्मत कानून निर्माण र कार्यान्वयनमा सरकारको सकारात्मक प्रतिबद्धताको अपेक्षासहित यो ध्यानाकर्षण प्रस्ताव पेस गर्दै बिदा हुन्छु ।

धन्यवाद !
